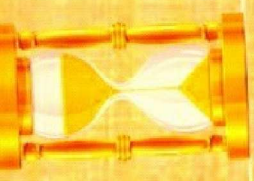

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

(An International Peer-Reviewed Journal / Uluslararası Hakemli Dergi)

E-ISSN: 2548-0952

Volume: III, Issue: I, 2018

Sayı: III, Cilt: I, 2018

Editor-in-Chief

Dr. İsmail ŞİMŞEK

Associate Editor

Dr. İsmail YILMAZ

Advisory Board / Danışma Kurulu

Dr. Abdelrahim SAD ALDIN

Dr. Abdullah HAROUNA

Dr. Abdullah M. Nuri Al DERSAWI

Dr. Adem BİLEN

Dr. Azad Said SUMO

Dr. Hadi SAĞLAM

Dr. Hasan AKKANAT

Dr. İbrahim TAHA

Dr. İsmail ŞİMŞEK

Dr. İsmail YILMAZ

Dr. Kemal POLAT

Dr. Mehmet DAĞ

Dr. M. Şevki AYDIN

Dr. Mustafa SAFA

Dr. Ruhattin YAZOĞLU

Dr. Sabri ERTURHAN

Dr. Said Al QURANI

Dr. Tuncay İMAMOĞLU

Dr. Vahdettin BAŞCI

Dr. Vahit CELAL

Universal Journal of Theology (UJTE) is a double blind peer-reviewed and quarter international journal. Legal responsibility of all published works belong to the authors. No part or full text of the works published in UJTE can be duplicated or distributed without written permission from the publisher. All correspondence with the journal should be via contact details given in the website. Editorial Board retains the right to publish or reject submitted articles.

Correspondence Address / Yazışma Adresi

Universal Journal of Theology

E-ISSN: 2548-0952

<http://dergipark.gov.tr/ujte>

universalteoloji@gmail.com

Editorial Board/Yayın Kurulu

- Dr. Abdelrehim Sad Aldin – Al-Azhar University / Egypt
Dr. Abdullah Harouna – Al Baha University / KSA
Dr. Abdullah M. Nuri Al Dersawi – King Faisal University / KSA
Dr. Abdülcebbbar Kavak – Ağrı İbrahim Çeçen University / Turkey
Dr. Abdülkerim Seber – Ağrı İbrahim Çeçen University / Turkey
Dr. Ahmet Yarlıkapov- Moskow State Enstitu of
International Relation /Russia
Dr. Ali Yılmaz- Ankara University- Turkey
Dr. Adem Bilen – İstanbul University / Turkey
Dr. Azad Said Sumo – Duhok University / Iraq
Dr. Abdülhadi Sağlam – Erzincan University / Turkey
Dr. Ahmet Koç- Marmara University / Turkey
Dr. Cemal Ağırman- Cumhuriyet University/Turkey
Dr. Fazlı Polat-Atatürk University / Turkey
Dr. Ferhat Maksudov- Institute of Archaeology,
Uzbek Academy of Sciences / Uzbekistan
Dr. Hakkı Aydın- Cumhuriyet University / Turkey
Dr. Hanifi Palabıyık- Atatürk University / Turkey
Dr. Hayati Tetik – Ağrı İbrahim Çeçen University / Turkey
Dr. Hasan Akkanat- Çukurova University/Turkey
Dr. Hüseyin Certel- Süleyman Demirel Üniversitesi/Turkey
Dr. İbrahim Taha – Al Baha University / KSA
Dr. İlhami Güney- Dumlupınar Üniversitesi/Turkey
Dr. İsmail Yılmaz – Ağrı İbrahim Çeçen University / Turkey
Dr. Kamil Kömürcü- Cumhuriyet University / Turkey
Dr. Kemal Polat – Amasya University / Turkey
Dr. Mahmut Çınar- Gaziantep University / Turkey
Dr. Maksut Çetin- İzmir Kâtip Çelebi University / Turkey
Dr. M. Salih Geçit – Ağrı İbrahim Çeçen University / Turkey
Dr. M. Şevki Aydın- Erciyes University/Turkey
Dr. Muhammed Aydın- Sakarya University/Turkey
Dr. Muhammed Şakir Muhammet Salih – Selahattin University / Iraq
Dr. Mustafa Alıcı – Erzincan University / Turkey
Dr. Mustafa Safa – Ağrı İbrahim Çeçen University / Turkey
Dr. Raşit Batur- İzmir Kâtip Çelebi University / Turkey
Dr. Ruhattin Yazoğlu- Atatürk University- Turkey
Dr. Sabri Erturhan- Cumhuriyet University / Turkey
Dr. Said Al Qurani – Al-Azhar University / Egypt
Dr. Samagan Myrzaibraimov- Oş Devlet University / Kyrgyzstan
Dr. Sezai Bekdemir- Ağrı İbrahim Çeçen University /Turkey
Dr. Şuayıp Özdemir- Amasya University / Turkey
Dr. Temel Yeşilyurt- Erciyes University / Turkey
Dr. Timur Kozukulov- Oş Devlet University- Kyrgyzstan
Dr. Tuncay İmamoğlu- Atatürk University- Turkey
Dr. Vahit Celal – Bartın University / Turkey
Dr. Vahdettin Başçı- Atatürk University- Turkey
Dr. Zübeyir Saltuk-Ağrı İbrahim Çeçen University / Turkey

The Reviewers of This Issue / Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Adem YERİNDE
Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ
Doç. Dr. Mehmet TEYFUR
Doç. Dr. Hadi Sağlam
Doç. Dr. Halis DEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Talip AYAR
Dr. Öğr. Üyesi Sezayi BEKDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Fatih KARATAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut DÜNDAR

CONTENTS/ İÇİNDEKİLER

Hiz. Peygamber'in Nübüvvet Öncesi Hayatının Delil Oluşu (İslam Hukukunda)	<i>Yahya MAABDEH</i>	1-15
(The Authority of What Was Narrated from the Prophet Before the Mission (In the Islamic Sharia))		
Tefsir Tarihine Konulu Yönelişler ve Konulu Tefsir -Eleştirel Yaklaşım-	<i>Bilal DELİSER</i>	16-38
(Topical Trends on Tafseer History and Topical Tafseer-Critical Approach-)		
Hiz. Ömer'in Basra Valisi Muğîre b. Şu'be'yi Görevden Almasıyla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi	<i>Ömer AKTAŞ</i>	39-52
(The Contemplation of Narrations Related to Dismassal of the Basra Governer al-Mughîra b. Shu'ba by Hiz. Umar)		
Eğitim Liderinin Kurumsal ve Örgütsel Önceliği	<i>İhsan Nuri DEMİREL</i>	53-63
(Institutional and Organizational Priority of Education Leader)		
İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 2010-2018 Öğretim Programı Ünite ve Kazanımları Üzerine Bir Değerlendirme	<i>Hayati TETİK</i>	64-86
An Evaluation on the Unit and Achievements of Primary Education Religious Culture and Moral Education Course 2010-2018 Curriculum		
Eğitim Liderliğine Gelmenin Eğitim Liderliğinde Kalmaktan Farklı Oluşu	<i>İhsan Nuri DEMİREL</i>	87-97
(The Difference Between Being Selected as Education Leader and Continue of Being an Education Leader)		

HZ. PEYGAMBER'İN NÜBÜVVET ÖNCESİ HAYATININ DELİL OLUŞU (İSLAM HUKUKUNDA)

THE AUTHORITY OF WHAT WAS NARRATED FROM THE PROPHET BEFORE THE MISSION (IN THE ISLAMIC SHARIA)

Yahya Maabdeh
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Temel İslam Bilimleri
Ağrı-Türkiye
dr.yzasm@gmail.com

Atf gösterme: Maabdeh, Y. (2018). Hz. Peygamber'in Nübüvvet Öncesi Hayatının Delil Oluşu (İslam Hukukunda), *Universal Journal of Theology* 3 (1), 1-15.

Geliş Tarihi:
27 Ocak 2018
Değerlendirme Tarihi:
28 Ocak 2018
Kabul Tarihi:
25 Mart 2018

© 2018 UJTE
E-ISSN: 2548-0952
Tüm hakları saklıdır.

Öz: Kur'an-ı Kerîm ve nebevi sünnet, Nebî (s.a.s.)'in peygamberliğinden önceki hayatına işaret eder. Hz. Peygamber'in bi'setten (peygamberlikten) önceki hayatı, islami araştırmalarda özellikle de Hz. Peygamber'in sireti alanında önemli bir yere sahiptir. Bu araştırma, Hz. Peygamber'in bi'setten önceki yaşantısının hüküm çıkarmada delil olarak kullanılmasını, bu hükümlerin kaynağını, önemini, kurallarını ve yöntemlerini incelemektedir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in bi'setten önceki yaşantısının delil olarak kullanılmasını, önemini ve kullanım alanlarını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Nebî, Muhammed (s. a. s.), bi'setten önce, hücciyet, ölçütler, sünnet, siret.*

Abstract: The Holy Quran and The Prophetic Sunnah refer to the prophet's life before his mission began, and these narrations, which talked about the pre-mission phase, got an important space in the Islamic studies especially in the Biography of the Prophet's field. This paper studies the authority, rooting in Sharia law, importance and standards of inference from the prophet's life before his mission. This paper concludes to the authority of inference from the prophet's life before the mission, the importance of this inference from the pre-mission in the Islamic studies and its standards.

Keywords: *the prophet, pre-mission, authority, Sunnah, biography.*

مدخل:

لما كان الوحي الوارد في القرآن أو السنة مصدرا تشريعيًا فقد اعتنت الدراسات الإسلامية بهما في كل النواحي، وإذا كانت حياة النبي صلى الله عليه وسلم أسوة حسنة للمؤمنين فإن حياته قبل البعثة جزء لا يتجزأ من هذه القدوة، وإذا أخذ بعين الاعتبار أن مرحلة ما قبل البعثة النبوية كانت مرحلة إعداد وتأهيل، فإن مشكلة البحث تكمن في الإجابة عن الأسئلة الآتية:
ما هي حجية حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة؟
ما هي أهمية دراسة حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة؟
ما هي ضوابط الاحتجاج بحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة؟
الدراسات السابقة:

تزرخ الدراسات الإسلامية بالحديث عن حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة قديما وحديثا بعنوانين ومسميات كثيرة، باعتبار أن فهم تاريخ ما قبل النبوة ودراسة شخصية النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة مهمة في مجالات متنوعة، وفي العصر الحديث تميزت هذه الدراسات بالإشارة بوضوح إلى مسمى "حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة".

وقد تناولت هذه المؤلفات الحديث عن السيرة النبوية قبل البعثة بعنوانين بارزة وواضحة سواء كانت في اسم الكتاب¹، أو في عناوين فرعية في هذه الدراسات²، وأحيانا كانت تدرس منهجية التحقق من المرويات بشكل عام³ أو الروايات الواردة قبل البعثة بشكل خاص⁴، أو دراستها في ضوء القرآن⁵، أو في ضوء العلوم الاجتماعية وغيرها⁶. وللباحث بحث غير منشور بعنوان: "الرعاية الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة ودورها في بناء الشخصية الإسلامية المعاصرة"⁷، تناول أهمية الشخصية النبوية قبل البعثة في مجال بناء الشخصية الإسلامية، بينما تناول في بحث آخر وجوه الرعاية والإعداد الإلهي للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة ودورها في بناء الشخصية النبوية وأثر ذلك في نجاح الدعوة الإسلامية⁸. أما فيما يتعلق بحجية ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة، فقد تناول الأصوليون الاستدلال على حجية ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم بصفته مكلفا أو مبلغا، ولكن لم يصرح أحد بأن هذا الاستدلال يشمل ما كان قبل البعثة، ولذلك فإن البحث يسعى إلى الاستدلال على حجية ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة من خلال إجراء سجل عقلي مفترض في هذه المسألة وهو سجل ليس بمخطوط في الدراسات الإسلامية قديما وحديثا وفق اطلاع الباحث. وهذا البحث انفرد بدراسة الجانب النظري والتأصيل العلمي لمسألة حجية حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة، وبيان أهميتها، ومجالاتها، واشترك مع غيره في وضع قواعد نقدية لدراسة المرويات، وذكر نماذج تطبيقية تبين أهمية حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.

خطة البحث:

المبحث الأول: حجية حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.
التمهيد: توطئة لموضوع البحث وماهيته وتبيين لمصطلحات الدراسة ويتضمن:
أولا: مفهوم حجية حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.
ثانيا: مفهوم الشريعة وعلاقتها بحياة النبي صلى الله عليه وسلم.
المبحث الثاني: أهمية دراسة حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.
المبحث الثالث: ضوابط الاستدلال بحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.
خاتمة تتضمن أهم النتائج.
المبحث الأول: حجية حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.
التمهيد:

تحدث الوحي عن حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وذلك في عدة مواضع؛ منها ما جاء في معرض الحديث عن وجوه رعاية الله له قبل البعثة وإعداده للرسالة، ومنها ما جاء في سورة الضحى وفي مواضع أخرى، مثل: احتجاج القرآن على صدق الرسول صلى الله عليه وسلم ببيان حاله في قومه قبل البعثة قال تعالى: {قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرَاكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِنْ قَبْلِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ} (يونس: 16)، فقد جعل الله عز وجل حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة دليل على صدقه لأنهم عرفوا صدقه وأمانته.

ومن هنا فهذا الاعتبار الإلهي لحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة له دلالاته المهمة في عدة مجالات، وإذا كان الوحي قد اعتبر ذلك فما حجية الاستدلال بحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة؟ وما أهميتها في الدراسات الإسلامية؟ وما ضوابط الاستدلال بها؟ وهذا المبحث يتناول مفهوم حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وحجيتها، ووجه الاستدلال على حجيتها، وعلاقة حياة النبي صلى الله عليه وسلم بالشريعة الإسلامية.
أولا: مفهوم حجية ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.

أ- مفهوم الحجية لغة:

¹ İsrâfil Balcı, Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014. Demil, Emine, Hz. Peygamber'in Risâlet Öncesi Hayatına Dair Rivayetler, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

² DİNDİ Korkut SİYER - KUR'AN İLİŞKİSİ (Mekke Dönemi) Doktora Tezi, ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ ERZURUM – 2017,S11.

³ ينظر: العمري، أكرم ضياء، مرويات السيرة النبوية بين قواعد المحدثين وروايات الأخباريين، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف بالمدينة المنورة، د. ت، وينظر أيضا: Erul, Bünyamin, Siret Tedkikleri, Otto Yayınları., Ankara 2017.

⁴ Uyar, Gülgün, Hz. Muhammed'in Risâlet Öncesi Hayatına Dair Bazı Rivâyet Farklarının Tespiti, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993

⁵ أنظر: أبو شهبة، محمد بن محمد بن سويلم، السيرة النبوية على ضوء القرآن والسنة، دار القلم، دمشق، الطبعة الثامنة، 1427 هـ.

⁶ Safa, Mustafa. (2015). Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı. Ankara: Araştırma Yayınları.s.25-88.

⁷ معابده، يحيى زكريا، الرعاية الإلهية للنبي ودورها في نجاح الدعوة الإسلامية"، مؤتمر السيرة النبوية ودورها في بناء الشخصية الإسلامية المعاصرة"، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، الأردن، 2011.

⁸ MAABDEH, YAHYA, الرعاية والإعداد الإلهي للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة ودورها في نجاح الدعوة الإسلامية، Ağrı. İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD),2017, 1(1), 97-113.

⁹ الجويني، عبد الملك بن عبد الله، البرهان في أصول الفقه، تحقيق: صلاح بن محمد بن عويضة، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى، 1997، البرهان في أصول الفقه ج1، ص 184 وما بعدها.

الْحُجَّةُ: وَجْهُ الظَّفَرِ عند الخُصومة، وجمع الحُجَّة: حُجَجٌ، والحجاج المصدر¹⁰، والفعل حَاجَجْتُهُ فَحَجَجْتُهُ. واحتَجَجْتُ عليه بكذا¹¹. وهو قريب من الاستعمال الفقهي، ومن خلال النظر في كتب الفقه نجد أن الحجية تطلق في الاصطلاح على الدليل المعترف شرعاً، فيقال حجية السنة وحجية القياس ويراد اعتبارها دليلاً في الشريعة. والمقصود في هذا البحث هذا المعنى فحجية ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة يقصد به مدى اعتبار الشريعة له في ابواب الدين، سواء كان حكماً شرعياً مجرداً أو فائدة معتبرة في باب من ابواب الدين المطلوبة كما سيأتي بيان ذلك فيما يأتي. ب- مفهوم ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة. يمكن توضيح هذا المفهوم بأنه: هو كل ما يتعلق بالأحداث التي مر بها النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة سواء كانت صادرة عنه أو متعلقة به، ويدخل في ذلك ما يدل عليه لفظ الاصطفاء والرعاية التي دلت عليها الآيات الكريمة والروايات الصحيحة، ومنها النسب والتنشئة وكان يمنع من شيء أو يتلقى عناية ممن حوله، وذلك منذ ولادته وحتى لحظة تكليفه بالوحي. ثانياً: مفهوم الشريعة.

أ- الشريعة في اللغة:

ورد استعمال الشريعة في القرآن الكريم في عدة مواضع، منها قوله تعالى: {ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبَعَهَا} (الجناتية: 18)، قال القرطبي في تفسير الآية: وَيُقَالُ لِمَشْرَعَةِ الْمَاءِ - وَهِيَ مَوْزِدُ الشَّارِبَةِ - شَرِيعةٌ. وَمِنْهُ الشَّارِعُ لِأَنَّهُ طَرِيقٌ إِلَى الْمَقْصِدِ. فَعُنِيَ "جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعةٍ مِّنَ الْأَمْرِ" أَي عَلَىٰ مِنْهَا وَاجِبٌ وَأَصْحَابُ الْأَمْرِ يُشَرِّعُونَ بِكَ إِلَى الْحَقِّ¹². وهذه الآية تشبه استعمال القرآن مركب "الصرراط المستقيم" للدلالة على الابتداء والغاية بالسلوك بمقتضى الدين، كقوله تعالى: {وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ} [الأنعام: 153].

وقد ورد لفظ الشريعة أيضاً في قوله تعالى: {شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} (الشورى: 13) والمعنى في الأصل مستخدم في شق الطريق للماء، يُقَالُ: أَشْرَعْتُ طَرِيقًا، إِذَا أَنْفَذْتَهُ وَفَتَحْتَهُ¹³، فالشريعة لا تتعلق هنا بالوارد وإنما بما أراده صاحب الشريعة من الابتداء والنهاية التي تنتهي إليها الشريعة إذا سار الراكب عليه، فمن شق الماء أراد أن يصل إلى غاية، قال الماتريدي: "وهي ما شرع فيه ويذهب إليه"؛ ونقل عن أقتبي قوله: يقال: شرع فلان في كذا إذا أخذ فيه¹⁴، والمعنى: فكأن الله يقول شرعت لكم فاشرعوا أي ابتدئوا بما أمرتكم به من سلوك هذه الشريعة لغايتها، قال المبرد: (شرعة) معناها ابتداء الطريق، والمنهاج الطريق المستمر¹⁵. والخلاصة أن لفظ الشريعة في اللغة تطلق على مورد الماء وعلى الطريق ومن هنا كان الاختلاف في تحديد مفهوم الشريعة عند الاصوليين كما سيأتي:

ب- مفهوم الشريعة في الاصطلاح:

المعنى الاصطلاحي للشريعة يرتبط ارتباطاً وثيقاً بالمعنى اللغوي الذي أشار له الوحي وقد وقع الاختلاف في تحديد مقصودها، وهناك اتجاهات:

الاتجاه الأول: يرى أن الشريعة تتعلق بالأحكام الشرعية العملية فقط، وهذا هو الاتجاه السائد في كتب الفقه فهي عندهم مرادفة تماماً لمصطلح الفقه الإسلامي، الذي يطلق على الأحكام العملية فقط¹⁶، بينما يرى آخرون أن العقيدة أيضاً داخلة في حده، وهي تعني عندهم: "ما شرعه الله تعالى من العقائد والأحكام وهي الدين"¹⁷.

الاتجاه الثاني: يرى أن الشريعة الإسلامية لا تتعلق بالأحكام الفقهية العملية لكن تعني ما هو أبعد من ذلك فهي تعني: الطريق والمنهج، ولعل أقرب تعريف لها الاتجاه ما قاله القطن: أن الشريعة: ما نزل به الوحي على صلى الله عليه وسلم من الأحكام التي تُصلح أحوال الناس في الدنيا والآخرة سواء في ذلك الأحكام العقائدية، أو الأحكام العملية، أو الأخلاق¹⁸.

ويرى الباحث أن مقصود الشارع ابتداءً يتضمن على وجه الخصوص ما هو أبعد من الأحكام العملية والعقائد والأخلاق ويتعدى إلى الوسائل والغايات والعلوم الموصلة لها وعلاقة المكلف بها، فالحكم الشرعي نفسه يشمل كل هذه الوجوه، فإن كل تصرف من المكلفين إنما يطلب به تحقق مراد الله سواء كانت أحكاماً تعبدية أو وسائل أو غايات، وهي تشمل الظاهر والباطن أيضاً فالمنافق ليس على شريعة الله حتى لو التزم بمقتضاها ظاهراً. وأن الخلاف بين الفقهاء ليس بمقصود ابتداءً، لأن الجميع متفق ضمناً على أن الحكم الشرعي متعلق بوظيفة العبادة والعمارة، ولعل عبارة الامام ابو حنيفة هي أسبق وأبلغ في تعريفه للفقه بقوله: "مَعْرِفَةُ النَّفْسِ مَا لَهَا وَمَا عَلَيْهَا"¹⁹.

ب- علاقة الشريعة بما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم²⁰.

الغراهيدي، الخليل بن أحمد، كتاب العين، تحقيق: مهدي المخزومي، إبراهيم السامرائي، دار ومكتبة الهلال، دت، باب الحاء مع الجيم، ج3، ص10.

أبو منصور، محمد بن أحمد، تهذيب اللغة، تحقيق: محمد عوض مرعب، دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة: الأولى، 2001، باب الحاء والجيم، ج3، ص125.

القرطبي، محمد بن أحمد، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية، القاهرة، الطبعة: الثانية، 1964، ج16، ص163.

القرظوي، أحمد بن فارس، معجم مقاييس اللغة، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، دار الفكر، 1979، ج3، ص262.

الماتريدي، محمد بن محمد، تفسير الماتريدي (تأويلات أهل السنة)، تحقيق: د. مجدي ياسلوم، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة: الأولى، 2005، ج9، ص223.

الزجاج، إبراهيم بن السري بن سهل، معاني القرآن وإعرابه، تحقيق: عبد الجليل عيده شلبي، عالم الكتب، بيروت، الطبعة: الأولى، 1988، ج2، ص185.

أنظر: خلاف، عبد الوهاب، علم أصول الفقه، مكتبة الدعوة - شباب الأزهر، عن الطبعة الثامنة لدار القلم، ص11.

أبو حبيب، سعدي القاموس الفقهي لغة واصطلاحاً، دار الفكر، دمشق، 1988، ص193.

مكتبة وهبة، القاهرة، ط5، 2001، ص13-14. تاريخاً ومنهجاً، الإسلام في مناخ، التشريع والفقه القطن،

علاء الدين، عبد العزيز بن أحمد، كشف الأسرار شرح أصول البيهقي، دار الكتاب الإسلامي، دت، ج1، ص5.

هذه العنوان مقتبس بتصرف من بحث للكاتب قيد الإعداد عن مفهوم السنة بين المتقدمين والمتأخرين ومرادفاتهما في علوم السنة²⁰.

أما العلاقة بين الشريعة وما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم فإن التصرف النبوي هو الشريعة نفسها بصفته مطبقاً لها وملتزماً بها وساعياً لها، سواء كان اتباع النبي للوحي بإتباعه للقرآن أو ما يوحى إليه خارج القرآن، وأما ما كان في باب السياسة الشرعية باعتباره وجهاً من وجوه تطبيق الشريعة والسير عليها، فإنه لا يلغي الوجوه الأخرى المحتملة للوصول إلى الحكم الشرعي وتطبيقه والتي أصل لكل منها الوحي ابتداءً، أو ما كان متعلقاً بخصوصية النبي صلى الله عليه وسلم في ما شرع الله له من أحكام، ولكل واحد من هذه الاحتمالات قرآن تدل عليها وقد وقع الاختلاف في اعتبار بعضها وحياً أو اجتهاداً.

ومن هنا فقد أطلق على ما كان متضمناً حكماً شرعياً بالحديث المرفوع وأحياناً بالسنة²¹، وما كان في باب الاحتمالات الأخرى حديثاً، أي رواية مجردة عن الحكم الشرعي باعتباره لا تفيد حكماً شرعياً، ولا مشاحة في الاصطلاح لكن الباحث يرى وجوب تحري الدقة في توصيف ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم والرجوع إلى استعمال الوحي نفسه، فما كان مما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم يمثل حكماً شرعياً (الواجب، المندوب، المباح، الحرام، المكروه) يجب أن يوصف به، فالحكم الشرعي سواء كان مصدره القرآن أو السنة أو غيرها من أدلة الأحكام هو حكم شرعي والتفريق بين القرآن والسنة هو تفريق بين الله والرسول. والحقيقة أن التمسك بلفظ عام بعيداً عن دلالاته على التشريع لا يساعد في سد الفجوة المعرفية والدلالية لما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم، فقد يكون ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم فرض أو مستحب أو مباح وقد يكون ما نهى عنه مكروهاً أو حراماً ومن هنا لا بد عند الحديث عن الأحكام الشرعية عدم التفريق بالقول بين القرآن والسنة باعتبارهما مصدراً واحداً مشكاته الوحي. بينما لا بد من التوسع والتأصيل بشكل منهجي إلى الاصطلاحات الفرعية لعلوم السنة لإبراز وجوه التأسى بالنبي صلى الله عليه وسلم وفق الحقول المعرفية التي أصل لها الوحي ابتداءً، ولا بد من ملاحظة أن هذا ليس بجديد إذا ما نظرنا إلى صنيع العلماء قديماً وحديثاً فقد استعملوا ألفاظاً متعددة لتوصيف ما ورد من الحديث عن النبي صلى الله عليه وسلم، فالعلماء لم تغب عنهم فهم هذه الفروقات وبالرجوع إلى استعمال الوحي نفسه سواء ما دل عليه القرآن مثل كلمة الأسوة في قوله تعالى: {لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ} (الأحزاب: 21)، والحكمة في قوله تعالى {كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّبُكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ} (البقرة: 151) على خلاف بين العلماء في تحديد ماهيتها²²، ومنها ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم مثل: مفهوم كلمة "الهدى"²³ كما جاء في قوله صلى الله عليه وسلم: "فَإِنَّ خَيْرَ الْحَدِيثِ كِتَابُ اللَّهِ، وَخَيْرُ الْهُدَى هُدَى مُحَمَّدٍ"، ومفهوم كلمة "السنة" في قوله النبي صلى الله عليه وسلم "فَمَنْ رَغِبَ عَنِّي فَلَيْسَ مِنِّي"²⁴، وما وضعه العلماء باجتهادهم مما فهموه مما أصل له الشرع ودل عليه مثل لفظة: الشمائل²⁵ والخصائص²⁶، والإرهاصات²⁷، والدلائل²⁸، فكل هذه المسميات وردت صراحة في نصوص الوحي أو استنبطها العلماء مثل مصطلح الإرهاصات والخصائص وكان لكل واحد من هذه المصنفات كتباً ومناهج وضوابط.

والخلاصة أن التصرف النبوي إما أن يكون جزءاً لا يتجزأ من الشريعة الإسلامية باعتباره مطبقاً ومتبعاً للوحي أو مبلغاً عن الله بحكم جديد لم يرد في القرآن، أو يكون جزءاً من الشريعة باعتبار أن الله قد أمر المؤمنين باتخاذ النبي صلى الله عليه وسلم أسوة في الحياة، وكلها مطلوبة شرعاً حتى تلك التي خرجت مخرج السياسة الشرعية فهي باب عظيم في بناء مناهج التفكير وفهم واقع الشريعة وتاريخها وسنن التغيير التي قامت بها الحضارة الإسلامية، وكل ذلك له بالغ الأهمية في دراسته وجمعه واستقصائه ومعرفة الفروق بينه.

ومن هنا فإن الاهتمام بكل المرويات عن حياة النبي صلى الله عليه وسلم - حتى الضعيفة منها - وفق المنهج العلمي المحتكم إلى قواعد علمية دقيقة غاية في الأهمية، لما لها أهمية بالغة في الدلالة على معارف وعلوم شرعية ومن أهمها الدلالة على النظرية التربوية في الإسلام، وفهم الأبعاد العملية التي دلت عليها الآيات القرآنية في الحديث وغيرها من الفوائد، وبذلك لا يفترق ما جاء عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة عما جاء بعدها في هذه الجوانب فلها دلالاتها التامة في كل ماسبق.

حجية ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.

تناول الأصوليون الاستدلال على حجية التصرف النبوي "قولاً وفعلاً وتقريراً" بشكل موسع في كتب الأصول في مواضع كثيرة²⁹ والمقصود ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم بصفته مكلفاً أو مبلغاً، ولكن لم يصرح أحد بأن هذا الاستدلال يشمل ما كان قبل البعثة، ولم يجد الباحث من تحدث عن هذه المسألة بعنوان مستقل يبحث فيه حجية الأخبار قبل البعثة في الاستدلال على قضايا الشريعة، ولذلك فإن البحث يسعى إلى الاستدلال على حجية ما ورد قبل البعثة من خلال إجراء سجل عقلي مفترض في هذه المسألة وهو سجل ليس بمخطوط في الدراسات الإسلامية قديماً وحديثاً وفق اطلاع الباحث.

الصنعاني، محمد بن إسماعيل، بحوث في مصطلح الحديث، تحقيق: محمد عوضة، دار الكتب العلمية، بيروت- لبنان، الطبعة: الأولى، 1997، ص 230.

الماتريدي، تأويلات أهل السنة، ج 1، ص 594.

أخرجه: مسلم، ابن الحجاج النيسابوري، صحيح مسلم، تحقيق: محمد فواد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ج 2، ص 592.

أخرجه: البخاري، محمد بن إسماعيل، الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه، أبو عبدالله الجعفي، تحقيق محمد زهير بن ناصر، دار طوق النجاة، ترقيم محمد فواد عبد الباقي، الطبعة: الأولى، 1422 هـ، ج 7، ص 2.

من نماذج التأليف في السيرة النبوية ما عرف بكتب الشمائل ومنها الكتاب المشهور: الترمذي، محمد بن عيسى الشمائل المحمدية والخصائل المصطفوية، تحقيق: سيد بن عباس الجليبي، المكتبة التجارية، مصطفى أحمد الباز - مكة المكرمة، الطبعة: الأولى، 1993.

السيوطي، الخصائص الكبرى، جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر، دار الكتب العلمية، بيروت، عدد الأجزاء: 2، ص 26.

الشمالي، محمد بن يوسف الصالحي، سبل الهدى والرشاد، في سيرة خير العباد، وذكر فضائله وأعلام نبوته وأفعاله وأحواله في المبدأ والمعاد، تحقيق وتعليق: عادل أحمد عبد الموجود وعلي محمد معوض، دار الكتب العلمية بيروت، لبنان، الطبعة: الأولى، 1993، ج 1، ص 4.

ومن نماذج كتب الدلائل، أنظر: الإصهاني، أبو نعيم أحمد بن عبد الله، دلائل النبوة، تحقيق: محمد رواص قلعة جي، عبد البر عباس، دار الفانوس، بيروت، الطبعة الثانية: 1986.

الجويني، البرهان في أصول الفقه، ج 1، ص 184 وبعدها.

ومن هنا فالبحث سيلجأ الى التأصيل الفلسفي أيضا في توضيح العلاقة بين الشريعة وحياتة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وحتمية الاستدلال بها وأهميتها، ولنقتض في المسألة فريقيين يمثل كل منهما رأيا ويستدل كل صاحب رأي بأدلة مستقلة: الفريق الأول: يرى أن ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة ليس لها قيمة تشريعية بخلاف حياته بعد البعثة فهي حجة ودليل، ويمكن الاستدلال بذلك على النحو الآتي:

- 1- أن السنة هي ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قولاً أو فعلاً أو تقريراً وهي غير معتبرة قبل البعثة كونه لم يكلف برسالة وهذا مسلّم به ومتفق عليه، فلا قيمة تشريعية له ولا يمكن اعتباره تشريعاً.
- 2- وعلى افتراض حجية حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة فلا قيمة عملية لها، لأنه معلوم أنه لم يكلف قبل البعثة بأي تكليف شرعي ولم يكن هناك أحكام تشريعية.
- 3- أن وجوه الرعاية الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة لا تمثل دليلاً فهي لم تسلب منه صفته البشرية واختياره الطوعي للفضيلة قبل الوحي فكيف تعتبر حياته قبل البعثة دليلاً.
- 4- أن كل ما ورد من دليل على حجية السنة إنما يتعلق بما بعد النبوة وأن الاستدلال بحجية ما ورد قبل البعثة يحتاج إلى دليل مستقل.

الفريق الثاني: يرى أن حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة حجة تشريعية قائمة، ويمكن الاستدلال على حجيته بما يأتي:

- 1- قد بين القرآن وذكر السنّة وجوها للرعاية الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وخاطب بها نبيه، وهي أشبهت التشريع من جهة أن القصد الإلهي لرعاية النبي صلى الله عليه وسلم وقع من جهة المنع أو الاختيار الذي ارتضاه الله للنبي صلى الله عليه وسلم في حياته وهذا له دلالة تشريعية معتبرة لا يمكن التغاضي عنها.
- 2- أن الله عز وجل قد جعل حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة حجة مطلقة على صدق النبي صلى الله عليه وسلم وخاطب بهذا الاستدلال أهل مكة، ومن باب أولى أن يكون هذا الخطاب متجهاً لمن آمن بالشريعة، واعتبار ما ورد عنه قبل البعثة في موضع الاحتجاج.
- 3- أن ما استدلت به الأصوليون على حجية السنة يشمل حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة فالأدلة مطلقة لا يمكن تقييدها إلا بدليل.
- 4- أن التشريع المستنبط مما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم "بأنها ما ورد من قول أو فعل أو تقرير" هو أبعد من الأوصاف الفقهية المجردة للحكم الشرعي.

وإنما خرج الاصطلاح الذي يتضمن في الحقيقة كل الدلالات المقصودة شرعاً، وأن المقصود بهذه القيود الثلاثة "الفعل، القول، التقرير" الحالة النبوية سواء كانت قبل البعثة أو بعدها وما يستنبط من فهمها من علوم وأحكام.

وهنا يكمن الجواب عن الدليل الثالث والرابع، فالحقيقة أن الاحتجاج وتحقق دلالة كلمة الشريعة الواردة في القرآن لا يتعلق بالأوصاف الفقهية المجردة مثل: الحلال والحرام والمكروه بل هي تشمل كل نواحي الحياة وفقها ولذلك قرن لفظ الشريعة بالمنهاج ومن هنا لا يمكن إهمال العلوم التي يمكن استنباطها فيما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة خاصة في مجال النظرية التربوية وغيرها من العلوم باعتبارها مطلوبة شرعاً في موضع التأسّي وغيره.

تحرير موضع النزاع:

لا بد من تحرير عدة مسائل للوصول إلى الاستدلال على حجية حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة، والباحث يرى أن التصرف النبوي بعد البعثة لا يخرج عن كونه شرعاً إلا إذا دلت عليها القرائن على خلاف ذلك فيكون إما من باب السياسة الشرعية أو الاجتهاد أو التصرف البشري أو أن يكون خاصاً بالنبي صلى الله عليه وسلم، ولكل واحد منها وسيلة للإثبات وهي مسألة اجتهادية يمكن الاختلاف في اعتبار بعضها وثمة اتجاهات تفسيرية لها.

وأما في ما يتعلق بحياته قبل البعثة فهي لا تختلف عن حياته بعد البعثة من جهة الاحتجاج بها لأن فعل النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة بالاعتبارات السابقة دليل وحجة، حتى لو لم يكن هناك حكم شرعي مجرد لأن الاختيارات الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة أشبهت التشريع، ولذلك وجب العناية بها.

ويمكن تجلية بعض الأمور لبيان حجية حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة فيما يأتي:

أ- من جهة الاستدلال الأصولي على حجية ما ورد عنه قبل البعثة:

أولاً: أن دلالة الحكم الشرعي بالاعتبار القرآني يتجاوز الأوصاف الخمسة، باعتبار أن الحكم الشرعي يشمل الأحكام نفسها ومقاصدها ووسائلها فهي شاملة لكل المعارف الإسلامية، وهذا واقع التطور الاصطلاحي في تاريخ التشريع الإسلامي، ومن هنا فإن المصطلحات الفقهية الجديدة نسبياً مثل فقه السياسة الشرعية وعلم المقاصد وغيرها من المسميات، وهي جزء لا يتجزأ من الشريعة وينطبق عليها مفهوم الحكم الشرعي لأنها مقصودة شرعاً.

ثانياً: ومن هنا فالاعتبار الإلهي لحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة أو بعدها لا يتعلق بالأوصاف الشرعية المجردة، بل يتجاوز إلى قضايا غاية في الأهمية مثل الاختيارات التربوية في الشريعة الإسلامية وغيرها من الاختيارات فهي جزء لا يتجزأ من مفهوم "الحكم الشرعي" فالحكم الشرعي يؤسس لكل المعارف الإسلامية لأن الله تعبدنا بالأحكام والغايات والوسائل معا وكل منها جزء لا يتجزأ من الشريعة الإسلامية.

ثالثاً: أن القرآن اخبر أن النبي صلى الله عليه وسلم أسوة حسنة ولا بد لتحقيق هذه الفريضة أن تكون دراسة حياته شاملة كل النفسيات الحياتية ويدخل في ذلك حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة، لاستخراج جوانب ما أسماه الشرع بالأسوة الحسنة وغيرها من الأوصاف، ولا يعقل أن تُخرج منها حياته قبل البعثة لأنها مليئة بالمواقف المهمة.

رابعا: ولا بد من التنبيه لمسألة وهي أن في القرآن آيات ليس فيها حكما شرعيا بحتا، كالفصل لكن جاءت في القرآن لحكم وغايات ومقاصد وهي مطلوبة شرعا، فذلك الحديث بعضه يكون وحيا يمثل حكما شرعيا وبعضه يكون وجهها من وجوه تطبيق الشريعة والوصول إلى أحكامها فهي "النموذج النبوي في تطبيق الوحي"، وبعضه يكون أسوة كما اصطلاح عليه القرآن، سواء كان موحي به من الله أو صادرا عن النبي صلى الله عليه وسلم نفسه وكل ذلك مطلوب الاعتناء به شرعا وهو يفيد قيمة شرعية نهائية تستنبط وفق ضوابط علمية.

د- الاستدلال من جهة اعتبار الشريعة الإسلامية لحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.

تناول القرآن الكريم جوانب من حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وصرح القرآن الكريم بالدلالة عليها في عدة مواضع، وهذه المواضع كان فيها نوعا من الاحتجاج، ومن هذه المواضع:

أولا: دلالة القرآن الكريم على وجوه الرعاية الإلهية الشاملة للنبي صلى الله عليه وسلم.

ولا شك أن الاختيارات الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم حفظا ورعاية وعناية قبل البعثة هي موضع احتجاج واعتبار الشرع وهي أشبهت التشريع من جهة أن القصد الإلهي لرعايته وقع من جهة المنع أو الاختيار الذي ارتضاه الله له، وهذا له دلالة تشريعية لا يمكن التغاضي عنها وفيها دلالة على علوم الشريعة بوجه أو آخر خاصة فيما يتعلق بالنظرية التربوية في الإسلام. ومن هذه الآيات التي دل عليها القرآن:

1- الدليل الأشمل في بيان اهتمام القرآن بحياة النبي صلى الله عليه وسلم واعتبارها قبل البعثة ما جاء في سورة الضحى. قال تعالى: {وَالضُّحَى (1) وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى (2) مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى} (الضحى:1-3)، فأقسم الله عز وجل بالضحى والليل إذا سجي ليؤكد للنبي وللمؤمنين بصيغة الماضي على وجه القطع أنه لم تنقطع عنه رعايته وهذا يشمل حاله قبل البعثة، قال الزمخشري: "عَدَّدَ عليه نعمه وأياديه، وأنه لم يخله منها من أول تربيته وابتداء نشئه، ترشياً لما أراد به؛ ليقبس المترقب من فضل الله على ما سلف منه، لئلا يتوقع إلا الحسنى وزيادة الخير والكرامة"³⁰، فقد بين الله مباشرته لنبيه عناية ورعاية وهذا في النتيجة يعني أن هذه الاختيارات في موضع الاعتبار التشريعي. وهذه الأدلة قد ساوت بين الرعاية الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وبعدها وهذا أكد في الاعتبار، ووجه الدلالة على المساواة: أن الآية جاءت لتأكيد دوام الرعاية والعناية به فالمعنى: أن من رعاك صغيرا لن يتركك بعدما أوكلك إليك المهمة الجليلة بتبليغ دينه.

2- قوله تعالى: {وَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا} (الطور 48).

ويقول الزمخشري: بحيث نراك ونكلوك³¹، ووجه الدلالة أن العين في استخدام العربية تطلق على مزيد العناية ويُقال: عَيْنُ اللَّهِ عَلَيْكَ إِذَا دَعَا لَكَ بِالْحِفْظِ وَالْحَيْاطَةِ³²، والحفظ والحراسة³³، وهو يشمل البناء الجسدي والتربية.

ثانيا: أن الله عز وجل ذكّر نبيه بما حباه به من رعاية قبل بعثته مذ كان صغيرا.

وهذا التذكير يقتضي أن الله قد اعتبر حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة حجة على النبي صلى الله عليه وسلم من جهة تذكيره بها وبعدها من نعمه وهي من باب أولى أن تكون معتبرة في الأمة وهي قرآن يتلى، وأن تكون معتبرة في الدراسات الدينية. ثالثا: أن الله عز وجل قد جعل حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة حجة على قريش لإثبات صدقه.

والمعنى أن القرآن يؤسس لتزكية حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وهي معتبرة عند قريش أصلا قبل ذكر القرآن لها، فلما ذكرت في القرآن باعتبارها وجهها من وجوه الاحتجاج بها على صدقه فهذا يعني أنها معتبرة شرعا بوجه من الوجوه، قال تعالى: {قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُمْ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرَاكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِنْ قَبْلِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ} (يونس: 16)، فقد جعل الله عز وجل حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة دليل على صدقه لأنهم عرفوا صدقه وأمانته، وهذا دليل على أهميتها فهي تشكل في مجملها دلائل لا بد من أخذها بعين الاعتبار بما تؤسس له من معارف فهذه الجوانب التي كانت حجة على قريش وشكلت اجماعا على شخصيته العظيمة من باب أولى أن تكون هديا للمؤمنين.

رابعا: أن الله قد بين أهلية النبي صلى الله عليه وسلم في تلقي الوحي بما كان حاله قبل البعثة.

إذ قد جعل الله هذا الاصطفاء للنبوة والرسالة منوطا بقدرته على تحمل أعباء الدعوة إلى الله وتبليغ رسالته، فقد بين الله عز وجل أنه لا يرسل إلا من تأهل لهذه المهمة الجليلة، قال تعالى: {وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَا حَتَّى نُؤْتَى مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللَّهِ اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ} (الأنعام 124)، وجاءت هذه الآية في معرض الرد على من اشترط لإيمانه بنبوة محمد صلى الله عليه وسلم أن يؤتى مثل ما أوتي الرسل من الوحي والرسالة، فجاء الجواب بأنهم غير مؤهلين لتلقي الوحي إذ إن الرسالة مهمة عظيمة لا يستطيع أن يقوم بمهامها إلا من هو مؤهل لها، يقول الطبري: "فأنا أعلم بمواضع رسالاتي، ومن هو لها أهل"³⁴، ومن هنا فلا بد من معرفة هذه الجوانب وهذه الخصائص التي دل عليها الشرع والتي أصبح بها مؤهلا، وهذه الاختيارات الإلهية قبل البعثة تشكل بمجملها معارف إسلامية مطلوبة ومعتبرة شرعا.

خامسا: إن حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة كانت وجهها من وجوه الاحتجاج على صدقه ووثوق أقرب الناس إليه.

الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمر الخوارزمي، الكشف عن حقائق التنزيل وعلوم القرآن في وجوه التأويل، دار إحياء التراث العربي، بيروت، تحقيق: عبد الرزاق المهدي، ج 4، ص 30.772

المرجع السابق، ج 4، ص 31.415

الرازي، محمد بن عمر، مفاتيح الغيب "التفسير الكبير"، دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الثالثة، 1420 هـ، ج 22، ص 48-49

17، ص 78. القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، ج 33

الطبري، محمد بن جرير، جامع البيان عن تأويل أي القرآن، تحقيق: أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى، 2000، ج 12، ص 34.96

وهي زوجته خديجة أم المؤمنين رضي الله عنها وكانت دلالة على صدق نبوته عند المقربين منه فخديجة رضي الله عنها تقول له: "كَلَّا أَبْشِرُ فَوَاللَّهِ لَا يُخْرِيكُ اللَّهُ أَبَدًا فَوَاللَّهِ إِنَّكَ لَتَصِلَ الرَّجْمَ وَتَصْدُقُ الْحَدِيثَ وَتَحْمِلُ الْكَلَّ وَتَكْسِبُ الْمُدْمُومَ وَتَقْرِي الضَّيْفَ وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الْحَقِّ"³⁵ لأنها عرفت أن من كان متصفا بهذه الصفات لا ينبغي أن يصاب بعراض عقلي أو طائف من الشيطان أو أن يكون كاذبا أو متصنعا، بل علقت الأمر بإرادة الله له الخير لأنها رأت أن كمال شخصيته أمر تعلقته به رعاية إلهية فهو لن يخزيه. وخالصة هذه الأدلة أن ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة معتبر في الشريعة الإسلامية بدلالة واضحة في عدة جوانب، وهي من باب أولى أن تكون محلا للدراسات الدينية في كل المجالات المتصورة من الحياة وهذا جزء من العمل بفرائض الشريعة التي أمر الله بها عباده فحجية ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم يتجاوز الأوصاف الفقهية المجردة للحكم الشرعي.

المبحث الثاني: أهمية دراسة حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة "نماذج تطبيقية"

إن الدراسات الإسلامية قد تناولت حياة النبي صلى الله عليه وسلم وحال العرب قبل الإسلام قبل البعثة بصورة أو بأخرى، وخاصة في دراسات السيرة النبوية فلا يخلو كتاب من كتب السيرة منهما، وهذا يدل دلالة عملية على أهمية هذه المرحلة في الدراسات الإسلامية.

وهذه وجوه تبين أهمية هذه المرحلة، وحثمية الرجوع إلى حياته قبل البعثة باعتبارها جزءا مطلوبا العناية به شرعا، مع نموذج تطبيقي مقتضب لكل منها يبين عمليا أهميتها.

أولا: فهم الدلالة العلمية للآيات القرآنية الواردة عن حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وما يتصل بها. لقد تحدث القرآن الكريم في عدة مواضع عن حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة والبيئة التي عاش فيها، إن الرجوع إلى هذه المرويات أمر في غاية الأهمية في التوسع في فهم دلالة الآيات الكريمة، في الجوانب النفسية والاجتماعية والاقتصادية والسياسية وغيرها. ويمكن فهم دلالة الآيات الكريمة وطبيعة الإيواء الذي تلقاه، وما حبب إليه من الخلوة وغيرها من المواقف.

ثانيا: فهم جوانب الرعاية الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة ودلالاتها التربوية.

لقد حبا الله عز وجل نبيه بالرعاية الشاملة منذ اللحظة الأولى لولادته وهياً له من الأمور ما يؤهل شخصيته لتحمل أعباء الدعوة الخاتمة للرسالات والقدرة على إحداث التغيير ليكون الدين حاضرا مكتملا أمام البشرية حجة على البشرية حتى قيام الساعة، أن هذه الرعاية الإلهية له عملية تطبيقية للنظرية التربوية في الإسلام ومجال عظيم للناسي بها باعتبارها نتاج اصطفاء ورعاية، وإن أهم مرحلة للناسي هي تلك المرحلة البنائية التي شكلت شخصيته قبل البعثة

لقد أشار كتاب السيرة إلى دور هذه الرعاية الإلهية في تنشئة النبي صلى الله عليه وسلم وبناء شخصيته، قال ابن إسحاق: "فشب رسول الله صلى الله عليه وسلم يكلؤه الله ويحفظه ويحوطه من أقدار الجاهلية ومعانيها لما يريد به من كرامته ورسالته وهو على دين قومه، حتى بلغ أن كان رجلا أفضل قومه مروءة وأحسنهم خلقا وأكرمهم مخالطة"³⁶.

إن الرعاية الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم جعلت منه شخصا فذا في كل نواحي الحياة وبصورة شمولية تحتاج الأمة اليوم أن تبذل جهدا كبيرا في تجلية هذه الجوانب وأن تفيد من العلوم الإنسانية والحضارية على مستوى الأفراد والمؤسسات حتى توضح للامة معالم الشخصية النبوية التي رعاها الله عز وجل إن لكل مرحلة من مراحل حياته ما يميزها وكان لها دورا هاما في بناء شخصيته لتكون هذه الشخصية الناجحة مقدره لذاتها³⁷، وقادرة على التأثير وتحمل المسؤوليات³⁸، وصناعة التأثير³⁹. ثالثا:

وبالتالي فحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة جزء هام من معالم النظرية التربوية في الإسلام. ويمكن للدراسات المتخصصة اليوم في مجال التربية وعلم النفس أن تبين معالم المنهج التربوي المرتبط بكل حدث منها بما يجلي نظرية الوحي في مجال التربية الإسلامية في كل فروعها وعلومها المتصورة عقلا.

ثانيا: فهم دلالة الآيات القرآنية التي تتحدث عن حال الحاضرة الإنسانية التي حملت الدعوة للناس كافة زمن البعثة.

إن استقصاء المرويات قبل البعثة عملية مهمة للغاية في فهم الأبعاد الحقيقية التي تتحدث عنها الآيات وهنا يمكن الحديث عن سورة الفيل وسورة قريش وغيرها من الآيات الكريمة، ومن خلال جمع المرويات التاريخية الواردة في المسألة يمكن تجلية الصورة التي ذكرها القرآن الكريم وبيان دلالاتها في الواقع الذي كان يعيشه النبي صلى الله عليه وسلم آنذاك.

ويرى الباحث هنا أن الدراسات الإسلامية تحتاج إلى التوسع في دراسة هذه الآيات باعتبارها جزءا مهما من فهم القرآن وإظهار دلالاتها في ضوء العلوم الإنسانية كالسياسة والاجتماع والاقتصاد بشكل أكثر توسعا وتخصصا.

رابعا: فهم طبيعة التغيير الشامل الذي صنعه النبي صلى الله عليه وسلم والذي كلفه الله به سواء كان في مكة أو الجزيرة العربية أو العالم.

35. أخرجه البخاري، الصحيح، ج1، ص7.

ابن هشام، عبد الملك، السيرة النبوية، تحقيق: طه عبد الرؤوف سعد، دار الجليل، بيروت، 1411 هـ، ج1، ص 323.

وتقدير الذات هو: "حكم الفرد على مدى كفاءته الشخصية"، الضيدان، محمد ضيدان، تقدير الذات وأثره وعلاقته بالسلوك، الحميدي، رسالة ماجستير، أكاديمية نايف العربية للعلوم الأمنية، 1424هـ، ص 8.

إن تقدير الذات: "علامة على الصحة النفسية، المتمسكة بالفعالية والرضا والإحساس بالتفاؤل واحترام المجتمع والقدرة على مواجهة الحياة وعدم القبول بالظلم والسعي إلى الإصلاح بدلا من النقد الهدام"، أنظر: عيسى، محمد رفي، الدافعية دراسة نظرية مع نموذج مقترح، بحث المنهجية الإسلامية والعلوم السلوكية والتربوية. بحوث المؤتمر الرابع للفكر الإسلامي، سلسلة المنهجية الإسلامية 2، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، ط2 1994. ص 1096.

المرجع السابق، ص 1091-1095.

انه لا يمكن فهم هذا التغيير الذي صنعته الدعوة الإسلامية في مكة إلا من خلال دراسة طبيعة المجتمع الذي بعث فيه النبي صلى الله عليه وسلم ومن هنا فإن القصص القرآني كان غاية في الأهمية من جهة أخذ العبر والدروس واكتشاف السنن الإلهية في الأمم نهوضاً وانهياراً، ومن باب أولى أن يكون تاريخ قيام الحضارة الإسلامية في زمن البعثة أكبر ميدان للبحث العلمي. ومن جهة أخرى لا بد من دراسة الأمر أيضاً من زاوية الشخصية النبوية كمؤثر، فلم تكن الدعوة الإسلامية لتحقق اختراقاً شاملاً في الحياة الإنسانية ابتداءً من مكة المكرمة حتى عمت الجزيرة العربية ومساحات سياسية شكلت جزءاً كبيراً من العالم آنذاك دون تحقق شروط كثيرة في شخصية النبي صلى الله عليه وسلم والتي كانت ثماراً للرعاية الإلهية له صغيراً حتى تأهل لحمل الرسالة عند الأربعين من عمره وهذا له دلالة مهمة ومعنى خاص إذا نظرنا إلى الشخصية كمؤثر⁴⁰.

لقد خاض النبي صلى الله عليه وسلم غمار التغيير الحضاري الشامل وأحدث تحولاً جذرياً في الجزيرة العربية حتى تأسس الدولة المدنية والتي لم تعرف مثلها البشرية آنذاك، إن هذا التغيير الحضاري الهائل الذي أحدثه النبي صلى الله عليه وسلم لم يكن ليتحقق لولا الإبداع الذي استطاع أن يخترق به الكيانات القوية آنذاك ويتجاوز التخطيط المضاد الذي سعت فيه قريش إلى القضاء على الدعوة في مهدها ومن ثم بعد قيام كيانها السياسي في المدينة⁴¹.

خامساً: التفسير العلمي المقترن بالدليل لحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة بعيداً عن الإفراط والتفريط.

إن الدراسة العلمية لحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة يساهم في صيانة السيرة النبوية عن الخرافات، ويعطي تفسيراً علمياً مبني على تجلية السنن في كل مجالاتها، وبذلك يتحقق بمنهجية علمية يفهم بها وجوه التأسي بالنبي بدون إفراط أو تفريط، فالإطراء يلغي مبدأ التأسي، والتفسيرات التي تلغي الرعاية الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم تخرجه من النبوة إلى العبقريّة البحتة، وتعني إفراطاً يساوي في النتيجة تماماً تلك التفسيرات المبنية على الخرافات.

وهنا يمكن الحديث أن النجاح الذي تحقق هو ثمرة هذه الرعاية الإلهية، ويمكن الحديث هنا عن جوانب كثيرة من الإبداع النبوي في عدة جوانب منها: الإبداع في صناعة الجيل الحضاري، استثمار الطاقات البشرية، من خلال الشورى والتخطيط ومراعات الفروق الفردية وتوزيع الأدوار والاستعانة بالخبرات، الإبداع في التصدي لأساليب قريش في محاربة الدعوة الإسلامية وتجاوز العقبات وتنويع أساليب الدعوة، واستخدام مهارات التأثير وفن الإقناع.

ويظهر ذلك في مواقف كثيرة منها نجاح الهجرة النبوية إلى المدينة والتي كانت نواة الدولة المدنية آنذاك، لقد أشار القرآن الكريم إلى حسن تولي النبي صلى الله عليه وسلم لهذه الطاقات فقال تعالى: {وَإِنْ يُرِيدُوا أَنْ يَخْدَعُوكَ فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ هُوَ الَّذِي أَيْدِكَ بِنَصْرِهِ وَبِالْمُؤْمِنِينَ} (الأنفال: 62).

سادساً: إن دراسة حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة باب عظيم في رد الشبهات.

باعتبار أن التشكيك بالنبوة كان جزءاً منه مبني على دراسة حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة، ومثلما كانت هنالك دراسات سلبية في نظرتها لحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة فثمة دراسات استشرافية أنصفت للنبي صلى الله عليه وسلم أيضاً وهي تعتمد على مرويات ما قبل البعثة، وهنا نموذجين لموقف المستشرقين من يتم النبي صلى الله عليه وسلم وأثرها في تشكيل شخصيته:

(:"إن محمداً هذا الرجل الملهم، الذي أقام الإسلام، ولد يتيماً محبباً للفقراء James Michener الأول: يقول جيمس متشنر)

والمحتاجين والأرامل واليتامى والأرقاء والمستضعفين...، ورفع عن المرأة قيد العبودية التي فرضتها تقاليد الصحراء، ونادى بالعدالة الاجتماعية وقد عرض عليه في آخر أيامه أن يكون حاكماً بأمره، أو قديساً، ولكنه أصر على أنه ليس إلا عبداً من عباد الله أرسله إلى العالم منذراً وبشيراً"⁴².

(:" يمكن أن نستنتج من هذه الآيات: أن إحدى مراحل تفتحته كانت إدراكه Montgomery Watt الثاني: يقول مونجمري وات) أن يد الله قد أخذت بيده بالرغم من مصائب الدهر وسنعرف بعض الإشارات إلى هذه السنوات الغامضة"⁴³.

ويتضح مما سبق أن يتم النبي صلى الله عليه وسلم جزء لا يتجزأ من الرعاية الإلهية له قبل البعثة، وجزء من تشكيل شخصيته ليكون مؤهلاً لحمل النبوة من جهة ومؤهلاً لقيادة الأمة ورعاية الإنسانية فيعطف على الفقير ويتفقد الأيتام ويلتمس حاجات الرعية ويساهم في تحقيق السلم العالمي والمجمعي آنذاك.

إن مهمة التصدي للشبهات مهمة لن تنجز من دون القيام بالدراسات العلمية الصحيحة لحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة، ومن هنا كان لزاماً على الباحثين الرجوع إلى تلك الفترة لأنها تحمل في طيها رداً مبيناً على تلك الشبهات وهو ما قامت به بشكل جلي كثير من الدراسات العلمية.

سابعاً: إثبات مصداقية النبي والدعوة.

إن مصداقية الدعوة ارتبطت ارتباطاً وثيقاً بصدق النبي صلى الله عليه وسلم حتى خارج الإطار الزمني والمكاني الممتد إلى واقعنا اليوم، ويمكن القول هنا أن أعظم دليل على صدق رسالة الإسلام لا يمكن فصله عن مصداقية الرسول صلى الله عليه وسلم باعتباره

أي " مقدار ما يؤثر الفرد في الآخرين"، ينظر بعض علماء النفس إلى الشخصية كمثير وهو ما ذهب إليه فلنج وغيره، بينما ينظر البعض إلى الشخصية كاستجابة للمثيرات، والشخصية إما أن تؤثر 40 وإما أن تتأثر ولا شك أن كلاهما جزء لا يتجزأ من تشكيل الشخصية وثمة عناصر كثيرة تؤثر فيهما، انظر: النجار، النجار، مسعد احمد، نحو نظرية إسلامية في الشخصية، رسالة ماجستير، جامعة اليرموك، 1416هـ. ص

28-29.

41 110-111، الرعاية والإعداد الإلهي للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة ودورهما في نجاح الدعوة الإسلامية، MAABDEH, YAHYA

نقل هذه العبارة عن المستشرق جيمس متشنر: الظالمي، حسن الشيخ خضر، قالوا في الإسلام، دار الكتاب العربي: القاهرة الطبعة الثانية، رت، ص 42.50

43 مونجمري وات، محمد في مكة، ترجمة شعبان بركات، القاهرة: المكتبة المصرية، دت، ص 43.75

إنسانا، وتفسير ذلك أن البشرية جريت عبر التاريخ من يتخذ الدين والقيم وسيلة لتحقيق منافع مالية أو اجتماعية أو سياسية، لكن سرعان ما تنكشف صحة الدعوى إما بسيرة هذا الشخص قبل الادعاء أو بصنيعه بعد التمكن، وهذا ما اختبر في شخصية النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وبعده فتأكد لديهم صدقه وصدق دعوته.

لقد كانت معالم شخصيته قبل البعثة حجة على قريش فيما بعد فلم يعرفوه إلا صادقا أميناً فقد نعت الله عز وجل حال نبيه قبل البعثة بالنعمة ليؤكد أن ما حازه من رعاية حجة على المنكرين وذلك في قوله تعالى: {مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْتُونٍ} (القلم: 2)، يقول ابن عاشر: "لأنهم إذا نظروا الدلائل وتوسموا الشمائل علموا أي الفريقين المقتون أهم مقتونون بالانصراف عن الحق والرشد، أم هو باختلال العقل كما اختلقوا"⁴⁴.

ولو كان هنالك انفصام بين شخصية النبي صلى الله عليه وسلم ومضامين الوحي لكان ذلك مدعاة لتكذيب الرسالة بأدنى شك، قال تعالى: {قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُمْ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرَأَكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِنْ قَبْلِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ} (يونس: 16)، فقد جعل الله عز وجل حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة دليل على صدقه لأنهم عرفوا صدقه وأمانته.

إن أخلاق النبي لم تكن موضع اختلاف عند قريش لا قبل البعثة ولا بعدها إذ عرف النبي صلى الله عليه وسلم قبل بعثته بالصادق الأمين، ولما سأل ملك الحبشة أبا سفيان عن خلق النبي صلى الله عليه وسلم: "فَهَلْ كُنْتُمْ تَتَّهَمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ؟ قُلْتُ: لَا، قَالَ: لَا"⁴⁵، وهذا يعني: أن إجماع قريش على حسن خلق النبي صلى الله عليه وسلم وحكمته ظهر جليا وخرج مخرج الإجماع فقبلت به حكما في حادثة بناء الكعبة.

والأهم في مجال الكلام عن أخلاق النبي صلى الله عليه وسلم أن معرفة قريش لخلقها كان محتكما إلى التجربة في إطار الاتصال التفاعلي مع المجتمع أي أنه في أوسع دائرة بحيث أن قريش تعرفه حق المعرفة خاصة وقد عمل في التجارة وغيرها مثل مشاركته في الحياة العامة.

والخلاصة أن شخصية النبي صلى الله عليه وسلم أثبتت حضورا إيجابيا شاملا في الحياة الإنسانية عبر العصور، قبل البعثة وبعدها وهي حاضرة في دراسات المؤرخين وعلماء التربية والسياسة وغيرهم حتى وقتنا الراهن، وما زالت شاهدا حيا على صدق النبي صلى الله عليه وسلم وصدق رسالة الإسلام، ولا بد من دراستها والاهتمام بها في كل المجالات العلمية والعملية المتصورة وفق منهج علمي دقيق وهذا ما يبينه المبحث الآتي.

المبحث الثالث: ضوابط الاستدلال بما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.

مما سبق نخلص إلى أهمية المرويات الواردة قبل البعثة في فهم حياة النبي صلى الله عليه وسلم وادراك واقع الجزيرة العربية وتجلية كثير من المسائل المهمة السابقة، وقد اعتنى بجمعها ودراستها جل كتب السيرة النبوية قديما وحديثا حتى لو لم يشيروا إلى أهميتها أو حجيتها، ولا بد من دراستها في ضوء منهج علمي نقدي حتى يقع الاستدلال الصحيح بهذه المرويات بما يحقق مقصد الشريعة من ذكرها. فالذي يحدد هذه الوجوه المعتمدة هي القواعد العلمية والضوابط العملية، يتناول هذا المبحث دراسة ضوابط الاستدلال بما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة على النحو الآتي:

أولا: الاعتبارات التشريعية المتصورة فيما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.

باعتبار أن ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة قابلا للاحتجاج فإن ذلك يعني جريان المتصور عقلا في الأصول الفقهية لاجتهاد عليها دليلا شرعيا، ولنتصور مسائل افتراضية كثيرة منها على سبيل المثال: إمكانية الترجيح بفعل النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وغيرها من المسائل، والحقيقة أن الافتراضات توسع المدارك العقلية لكن الواقع مختلف كليا في هذه المسألة ولعل الأمثلة في هذا الباب والتي تصلح للاستدلال بها تبدو قليلة، لكنها تؤسس بمجملها على قضية ثبات الدين وكتلياته عبر تاريخ البشرية فشرعية الله واحدة وإنما تختلف الأحكام التفصيلية في الجزئيات لا في الكليات.

ويمكن الحديث عن الاعتبارات الشرعية لما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة في بايين.

الباب الأول: الاحتجاج بما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم في باب الأوصاف الفقهية الخمسة للحكم الشرعي.

وهنا يمكن القول في مسألة الاحتجاج بما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة بأن الاختيارات الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم لم تخرج أصلا عن حكم الشريعة الإسلامية في مجال الحلال والحرام ولم تختلف أبدا عما هي عليه أحكام الشريعة بعد البعثة، وفي مجال العقيدة فلا مجال للنسخ فيها أصلا، وأما ماهية هذه الأحكام فيمكن استنباطها من الاختيارات الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة منعا أو تيسيرا، فمعلوم أن الله قد حفظ النبي صلى الله عليه وسلم وصانه عن نقائص ما كان في وهذه الاختيارات تعطي دلالات فقهية.

وبيان ذلك: أن العرب كانت على بقايا الحنيفية السمة ولكن ادخلوا فيها أمورا حرفتهم عنها، حتى اضمحلت بعض صور الحنيفية السمة وحلت مكانها صور الانحراف، ومع أن النقاد اختلفوا في كون النبي صلى الله عليه وسلم معصوما قبل البعثة⁴⁶ إلا أن هذه الرعاية الإلهية قد أخذت بالفعل صورة العصمة، وتضمنت ما هو موجود في الشريعة الإسلامية التي جاء به الوحي، ومن هذه الأحكام الشرعية الموجود في الشريعة الإسلامية والتي يمكن أن نستنتجها من منع النبي صلى الله عليه وسلم عنها قبل البعثة وهي تدل بالطبع على تحريمها مثل:

1. عبادة الأصنام والأكل مما ذبح لغير الله والحلف بغير الله.

ابن عاشر، محمد الطاهر بن محمد، التحرير والتنوير، مؤسسة التاريخ العربي، بيروت، 1420هـ، ج 29، ص 61، 44.

أخرجه: البخاري، صحيح البخاري، ج 1، ص 8، 45.

الأمدي، الأحكام في أصول الأحكام أبو الحسن علي بن أبي علي، عدد الأجزاء: 4، تحقيق عبد الرزاق عفيفي، المكتب الإسلامي، بيروت-دمشق-لبنان، دت، ج 1، ص 169، 46.

فالنبي صلى الله عليه وسلم لم يأت من أمور الجاهلية بشيء فهي محرمة في كل الشرائع السابقة وفي الشريعة الإسلامية أيضا، يروي زيد بن حارثة رضي الله عنه في سيرة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة فيقول: خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو مردفي إلى نصب من الأنصاب فذبنا له شاة ووضعناها في التتور حتى إذا نضجت استخرجناها فجعناها في سفرتنا ثم أقبل صلى الله عليه وسلم يسير.... فأناخ رسول الله صلى الله عليه وسلم البعير الذي كان تحته ثم قدمنا إليه السفرة التي كان فيها الشواء فقال ما هذه فقلنا هذه شاة ذبحناها لنصب كذا وكذا فقال إني لا أكل ما ذبح لغير الله، وكان صنما من نحاس يقال له أساف ونائلة يتمسح به المشركون إذا طافوا فطاف رسول الله صلى الله عليه وسلم وطفت معه فلما مررت مسحت به فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا تمسه قال زيد فطفنا فقلت في نفسي لأمسنه حتى أنظر ما يقول فمسحته فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ألم تنه قال زيد والذي أكرمه وأنزل عليه الكتاب ما استلمت صنما حتى أكرمه الله بالذي أكرمه وأنزل عليه الكتاب⁴⁷.

2. التعري والتبذل في اللباس.

فقد صانه الله عما كان عليه بعض الناس في الجاهلية من أمر الجاهلية مثل كشف العورة بل مما كان من أمر الجاهلية أن يحج الناس وهم عراة حتى جاء الإسلام وعلا شأنه وفتحت مكة فأمر النبي صلى الله عليه وسلم بمنع ذلك⁴⁸، وقد حفظ الله عز وجل نبيه قبل البعثة من ذلك، ومن ذلك ما وقع في قصة اشتراك النبي صلى الله عليه وسلم في بناء الكعبة قبل بعثته وفيه: "أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَنْفُلُ مَعَهُمْ الْحِجَارَةَ لِلْكَعْبَةِ وَعَلَيْهِ إِزَارُهُ فَقَالَ لَهُ الْعَبَّاسُ عَمُّهُ يَا بِنَ أَخِي لَوْ حَلَلْتَ إِزَارَكَ فَجَعَلْتَ عَلَى مَنكِبَيْكَ دُونَ الْحِجَارَةِ قَالَ فَحَلَّهُ فَجَعَلَهُ عَلَى مَنكِبَيْهِ فَسَقَطَ مَعَشِيًّا عَلَيْهِ فَمَا رَوَى بَعْدَ ذَلِكَ عُرْيَانًا"⁴⁹.

ومعلوم أن هذه الأمور من معالم الشريعة التي جاء الإسلام ليغيها ويظهر المجتمع منها، وهي أصل جاء به الشرع الحنيف، وليس فيها حكما شرعيا جديدا.

أما تصور أن يكون فيما ورد قبل البعثة حكما شرعيا جديدا غير موجود في الشريعة فيما نزل بعد البعثة فهذا ينافيه ما أخبر به الشرع من تمام وكمال ما أنزله الله من وحى {الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا} (المائدة: 3) فالآية تدل قطعا على تمام ما أنزل به بعد البعثة.

ولعل الباب الثاني في محل الأهمية التي لا يمكن الاستغناء عنها.

الباب الثاني: يتجاوز الأوصاف الخمسة للحكم الشرعي إلى ما هو أوسع منه كما بينه البحث سابقا، وأن الشريعة تتضمن الأحكام والوسائل والغايات وكل العلوم الموصلة لها، وفي باب أهمية دراسة ما ورد قبل البعثة فقد تبين اعتبار الشرع لها في أبواب مهمة في الدين منها التأسي بالنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة، وبيان معالم النظرية التربوية في الإسلام، وباعتبار فهم القرآن مقصدا مطلوباً فإن دراسة المرويات التي تحدثت عن النبي قبل البعثة أو تحدثت عن الحاضنة الإنسانية آنذاك مطلوبة شرعا للوصول إلى فهم الأبعاد العلمية لهذه الآيات في كل المجالات المتصورة عقلا من جوانب سياسية أو اجتماعية أو اقتصادية، وميدان البحث الشرعي يتعلق هنا بالآيات التي تحدثت عن فترة ما قبل البعثة.

ثانيا: ضوابط الاحتجاج بما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.

إن الضوابط المنهجية لدراسة ما ورد قبل البعثة هي نفسها تلك الضوابط المنهجية التي ذكرت في علم أصول الفقه وما يتصل بها، ويمكن الحديث عن ضوابط عامة فيما يتعلق بدراستها سواء كانت كان مصدرها القرآن أو السنة، ويمكن إجمالها على النحو الآتي:

1- إثبات صحة الرواية وفق القواعد المعروفة في علوم الحديث⁵⁰.

إن القاعدة الأهم في دراسة المرويات بشكل عام هي إثبات صحة الرواية وهذه القاعدة معروفة وبديهية، فإن نسبة شيء إلى النبي صلى الله عليه وسلم يترتب عليه جوانب عديدة من الاحتجاج سواء كان فقها أو تربويا أو ما كان من باب الشكائل أو غيرها من الأبواب.

فالأصل هو التثبت من صحة الروايات ونقدها نقدا شاملا دون إفراط أو تفريط، يقول أبو شهبه: "وليس من البحث العلمي السليم إنكار المرويات جملة، وإنما الطريقة العلمية الصحيحة نقدها من ناحية السند والمتن، فإن لم نجد فيها مطعنا قبلناها، وإلا تركناها، فإذا لم نتبع هذه الطريقة صار الإنكار هوى وشهوة"⁵¹.

إن التثبت من هذه الأخبار في غاية الأهمية فالروايات في مجملها ترسم في مخيلة الأمة صورة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وفي هذه الصور مجال واسع في التأثير في سلوك الناس بصورة خفية أو ظاهرة، ومن هنا وجب التنبيه لكتب السيرة التي تقصد جمع الروايات لمجرد الجمع والتوثيق التاريخي للمرويات وبين تلك التي تشتت الصحة، وبين المتساهل منها ومن هو صاحب مذهب يؤثر مذهبه في طريقة جمعه للروايات، فمن هؤلاء من لا يتميز له أدنى منهجية علمية في انتقاء الأخبار، ومن هنا وجب مراجعة علمية لكتب كثيرة ومختصرات تذكر أحاديث ضعيفة وثمة ما هو أقرب للوضع.

والمتساهل في نسبة مرويات إلى مقام النبوة غير مقبول، لأن حياة النبي صلى الله عليه وسلم أسوة ويعني ذلك إدخال شيء ليس بثابت أصلا، ويرى الباحث هنا أن غلبة الظن مقبولة في إثبات بعض المرويات وهو ما قام به بالفعل كتاب السيرة عبر تاريخ التأليف بين متشدد ومتساهل، ويمكن هنا أن نجد عدة مناهج وشروط يضعها أصحابها وفق قرآن يمكن الاعتماد عليها حتى لو

أخرجه: الحاكم، محمد بن عبدالله النيسابوري، المستدرک علی الصحیحین، تحقیق: مصطفى عبد القادر عطاء، دار الکتب العلمیة، بیروت، 1411هـ، ج 4، ص 273.

أخرجه البخاري، الصحيح، ج 1، ص 82.

أخرجه البخاري، الصحيح، ج 1، ص 82.

أبو شهبه، السيرة النبوية على ضوء القرآن والسنة، ص وما بعدها 23.

المرجع السابق الصفحة، ص 23.

كانت تلك القرآئن خارج الأسانيد، وهنا لا بد من الإشارة إلى قضية "تفاوت المعايير بين المصنفين في الحديث النبوي والمصنفين في السير والتاريخ⁵² والفقه⁵³" وهي تعود إلى عدة أسباب ولعل السبب الأهم هو مدى افتراض تعلقها بالأحكام الشرعية خاصة تلك التي رويت قبل البعثة فيبدو فيها التساهل.

2- دراسة تلك المرويات في ضوء الآيات القرآنية فلا يمكن قبول رواية تخالف ما جاء به صريح القرآن الكريم، إلا إن كان الجمع محتملاً.

وشرط الجمع هنا عدم إلغاء دلالة القرآن، فالجمع بين الأدلة عند اختلافها له قواعده وأصوله⁵⁴، وقد قامت مجموعة من الدراسات التي تتحدث عن سيرة النبي صلى الله عليه وسلم في ضوء القرآن الكريم وهذا دليل على أن ذلك من أهم القواعد النقدية في دراسة مرويات السيرة النبوية قديماً وحديثاً وقد مر ذكرها في الدراسات السابقة.

وأما الجمع بين النصوص فهي قاعدة عامة في كل المجالات، ومنها دراسات السيرة النبوية، يقول أكرم العمري: "وبالجملة فإن النقاد سعوا منذ وقت مبكر إلى التوفيق بين النصوص التي ظاهرها الاختلاف والتعارض فالجمع بين الروايات الصحيحة والعمل بها أولى من إسقاط بعضها"⁵⁵.

3- جمع كامل الأدلة سواء كانت قرآناً أو مرويات في المسألة التي تخضع للدراسة، للخروج بفهم صحيح تدل عليها تلك

الروايات.

4- فهم السياقات التي جاءت بها تلك الروايات فهي مهمة في الدلالة الصحيحة على حياة النبي صلى الله عليه وسلم.

5- فهم دلالة المفردات التي تضمنتها تلك الروايات سواء دلت على معاني أو أماكن.

ويمكن أن تكون الروايات التي تنسب ولادة النبي صلى الله عليه وسلم فقيراً نموذجاً تطبيقاً للقواعد النقدية لدراسة المرويات، وهو مثال يتعلق بالباب الثاني أي فيما يتجاوز الوصف الشرعي المجرد على الأحكام إلى ما هو أبعد نحو القدوة والأسوة واكتشاف النظريات التربوية في الشريعة الإسلامية، على النحو الآتي:

الشانع في بعض كتب السيرة النبوية أن النبي صلى الله عليه وسلم ولد فقيراً وهذه النسبة شائعة أيضاً عند عدد من المستشرقين، ويستدل بذلك بروايات منها على سبيل المثال ما هو متعلق بمرضعة النبي صلى الله عليه وسلم حليمة السعدية، روى الأصبهاني "عن حليمة بنت الحارث السعدية، أم رسول الله صلى الله عليه وسلم التي أرضعته، قالت: "أصابتنا سنة شهباء، لم نثق لنا شيئاً، فخرجنا في نسوة من بني سعد بن بكر نلتن الرضعاء بمكة على أتان لي فمراء، فلم يبق منا امرأة إلا عرض عليها النبي صلى الله عليه وسلم فآبأه، وعرض علي فآبئته، وذلك أن الطؤورة إنما كانوا يزوجون الخير من قبل الآباء، ويقولون: لا أب له، وما عسى أن تفعل أمه، فلم نثق منهن امرأة إلا أخذت رضيعاً غيبري، وحان أنصرأهن إلى بلادهن، فقلت لزوجي: لو أخذت ذلك الغلام ليتيم لكان أمثل من أن أرجع بغير رضيع، فآبئته أمه فأخذته،...."⁵⁶

الحقيقة أن إجماع المرضعات عن النبي صلى الله عليه وسلم ليس لأنه فقير، بل لأنه يتيم وهو تعبير عن تصورهن أن عمه وجده لن يبذلوا كما يبذل ما لو كان أبوه على قيد الحياة والدليل هو من الرواية نفسها: "وذلك أن الطؤورة إنما كانوا يزوجون الخير من قبل الآباء" وهو مبني على تجربتهن في حالات سابقة.

ومن هنا نجد أن الرجوع إلى دلالة الألفاظ وسياق الرواية وما يحيط بها كفيل بالوصول إلى النتيجة الصحيحة، ولو جمعت تلك الروايات في الحالة الاقتصادية للنبي صلى الله عليه وسلم لبينت خلاف ذلك، وفي رواية أخرى ما يثبت بطلان الادعاء بفقر النبي صلى الله عليه وسلم وهو ما رواه ابن عساکر عن النبي صلى الله عليه وسلم وفيها بيان كرم أعمامه تجاه مرضعته، وما اجزوا لها من العطاء فيقول: "كان هذا الحي من بني سعد بن هوازن ينتابون نساء أهل مكة، فيحضنون أولادهم، وينتفعون بخيرهم...، وكانت فيهن امرأة يقال لها: أم كبشة بنت الحارث، فأخذتني وألقتني على صدرها، فدر لبنها، فحضنتني، فلما بلغ ذلك عمي أبا طالب أقطعها إبلًا ومقطعات من الثياب، ولم يبق عم من عمومي إلا أقطعها وكساها"⁵⁷.

ثم إن وصف النبي صلى الله عليه وسلم بالفقر وهو طفل لا يصح من جهة كفالة جده وعمه له وهما كما تذكر الروايات الكثيرة من أهل الغنى والجاه في مكة، روى الأصبهاني عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه قال: سمعت أبا طالب، يحدث أن أمينة بنت وهب، لما ولدت النبي صلى الله عليه وسلم، جاءه عبد المطلب، فأخذته وقبله، ثم دفعه إلي أبي طالب، فقال: هو وديعتي عندك ليكونن لأبي هذا شأن، ثم أمر فحجرت الجزائر، ودبحت الشاء، وأطعم أهل مكة ثلاثاً، ثم نجر في كل شعاب من شعاب مكة جزوراً، لا يمنع منه إنسان، ولا سبغ، ولا طائر"⁵⁸.

وهي قضية أشار إليها العلماء قديماً وحديثاً، انظر تفصيلات هذا الموضوع في: الدميني، مسفر بن غرم الله، مرويات السيرة بين قواعد المحدثين وروايات الإخباريين، الدميني، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف بالمدينة المنورة، دبت، ص 13 وما بعدها.

للقهاء معايير خاصة في نقد المتن، وهي تختلف عن معايير نقد المتن عند المحدثين، وهناك اتجاهات نقدية تختلف من مذهب لآخر، ينظر:

BEKDEMİR, Sezayi, TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi, 2018, Cilt: 10/KIŞ, Sayı: 37, S39-45.

⁵⁴ BEKDEMİR, Sezayi Sİslam Hukukunda İhtilafı Deliller. Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD), 1 (1), . (2017), 43-66.

⁵⁵ العمري، أكرم ضياء، مرويات السيرة النبوية بين قواعد المحدثين وروايات الإخباريين، ص 26.

⁵⁶ أخرجه: الاصبهاني، دلائل النبوة، ج1، ص: 155، والحديث قال فيه الهيثمي رجاله رجال الثقات، الهيثمي، أبو الحسن نور الدين علي، مجمع الزوائد

ومنع الفوائد، تحقيق: حسام الدين القدسي، مكتبة القدسي، القاهرة، 1994، ج8، ص 221.

ابن عساکر، أبو القاسم علي بن الحسن، تاريخ دمشق، تحقيق عمرو بن غرامة العمري، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، 1995، ج3، ص 57.467

⁵⁸ الاصبهاني، دلائل النبوة، ج1، ص138.

وبالرجوع إلى القاعدة الثانية وهي دراسة الروايات في ضوء دلالة القرآن فإن الإشكالية وقعت في فهم قوله تعالى: {وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى} [الضحى: 8] فأصبح الفهم السائد اتجاهها تفسيرياً للآية بدل أن يسمع للقرآن باعتباره مبيناً ومؤسساً ومهيماً، فبينما يرى الكثير أن المقصود بالعائل في الآية هو الفقر وبعضهم يراها نتيجة لكثرة العيال، فإن الآية يجب أن تدرك في ضوء التحقيق الدلالي لكلمة عائلاً وفي ضوء تحقيق واستقصاء شامل للروايات والواقع وغيرها من القرائن.

والذي يراه الباحث هنا في معنى "عائلاً" أن النبي صلى الله عليه وسلم تحقق له الغنى أي الاستغناء باعتماده على نفسه فالعائل هو المائل كناية عن الاتكاء على غيره احتياجاً "فيقال: عَوَّلَ عليه اتكل واعتمد"⁵⁹، فهو لا يتعلق أيضاً باليتم بل المقصود في النظرية التربوية عموماً أن من علامة نضوج الشخصية الإنسانية اعتمادها على ذاتها.

وكونه عائلاً ليس منشأه اليتيم فكل صغير عائلاً حتى يستقل بذاته سواء كان يتيماً أو غير يتيم، فالمعنى هو الاحتياج لغيره، وهو مقيد عقلاً بحصول وعيه الذي يمكنه من الاعتماد على نفسه في قراراته وفي سير حياته، وتحقق للنبي صلى الله عليه وسلم ذلك مبكراً عندما ابتدأ استقلاله عن غيره بتحقيق الكفاية الذاتية والاعتماد على نفسه بالكسب، وهذا يعني استقلالية قراراته، وقد عبر القرآن عن ذلك بالرشد قال تعالى: {وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ} (النساء: 6). وقد تحقق ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم عندما اشتغل برعي الغنم ثم بعد ذلك بالتجارة، ثم قد وجدت في مجلة هدي الإسلام بحثاً قيماً في تفسير معنى هذه الآية وهو ينفي أن يكون المعنى له صلة بالفقر، يقول عودة الله منبع في حق النبي صلى الله عليه وسلم "كان في صغره متكلاً على جده ثم عمه، وعائلاً هنا لا تعني فقيراً قطعاً، بل هي مَعُولاً، أي: لديه من يعينه...؛ لأن الذي يتكل في إعلته ورعايته على جدٍ عظيم، ثم عمٍ عظيم، كلاهما ذا مال، الجد كان غنياً، والعم كان موسراً، لا يصح أن يوصف بأنه فقير البتة"⁶⁰.

إن إشكالية نسبة الفقر إلى النبي صلى الله عليه وسلم إشكالية عميقة تصلح أن تكون منطلقاً للدراسة الشاملة في مجالات عديدة، علماً أن من العلماء من نفى الفقر عنه قديماً وحديثاً⁶¹، ولعله يقال أن هذه النسبة ليس لها علاقة بموضوع البحث، والحقيقة أن نسبة الفقر للنبي صلى الله عليه وسلم يؤثر سلباً في رسم صورة الأسوة عن النبي صلى الله عليه وسلم في الثقافة الإسلامية، ولها آثارها التي يعيشها المسلمون اليوم من تفضيل الفقر على الغنى ويجعلون ذلك من عظم التأسى به.

وإذا ما نظرنا إلى أن الاقتصاد جزء لا يتجزأ من المنظومة الإيمانية في الشريعة الإسلامية⁶² فإن نسبة الفقر إلى النبي صلى الله عليه وسلم أصبح لها دلالتها التي يجب أن يتوقف عندها بامعان ودقة، لأنها تؤثر في تحديد علاقة الاقتصاد بالإيمان والشريعة. فيما ورثه، وفي الملك والغنى، والسعة يقول الزحيلي في هذه المسألة: (لقد أغفل الكثيرون الجانب الآخر من سيرة رسول الله ، وكسبه للرزق والأموال في صباه ومراهقته والعطاء، والكرم والجود، والبذل والإنفاق، وأسدلوا الستار على موارد النبي وشبابه، ثم تجارته، ثم موارده الخاصة بعد الهجرة والجهاد، وأغفلوا إنفاقه وعطاءه، وغناه ويُسرده، وصدقائه التي وقفها في حياته، وأوصى بنظارتها بعد موته، وأنه كان أجود بالخير من الريح المرسلة، وأنه أنفق على نفسه من كسب جبينه، ولم يعتمد على غيره، وتكفل بمؤنة زواجه، ونفقات زوجاته وأولاده، وعلى ما يحتاجه في شؤون حياته، وعلى هجرته، وعلى موابيه وخدمه، وعلى المسلمين، بل حتى على المنافقين وغير المسلمين، مما يدل على ثرائه وسعة ذات يده، وقام بواجب إطعام الضيوف والوفود، وعلى مبيتهم وجوائزهم، وهداياهم، وعلى المؤلفة قلوبهم، والإثابة على الهدايا التي تقدم إليه من أصحابه وأعدائه والملوك والرؤساء الذين تواصلوا معه، فالعاقل يوجد مما في يده ومن مملكه، ولا يكون كلاً ولا عالماً على غيره، وخاصة من كان في مكانة رسول الله كان يُفقد من مال غيره"⁶³.) ومنزله، ولم يذكر أحدٌ من المؤرخين أن النبي

6- الاعتماد على القواعد الأصولية في استخراج الاستدلال بالأحكام بشيء مما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة. ويمكن التمثيل بمسألة تحريم المعازف عند من يرى الاستدلال بما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم في صيانة الله له بمنعه من حضور مجالس اللهو المحرم قبل البعثة على حكم شرعي جاءت به الشريعة فيما وقع فيه الاختلاف بين التحليل والتحريم، ويصلح المثال هنا في باب الترجيح أيضاً كصورة افتراضية متخيلة.

لقد روي عن النبي صلى الله عليه وسلم هذا الوجه من العناية - وان اختلف في ثبوت هذه الرواية⁶⁴ - وهو يحدث عن نفسه فيقول: "ما هممت بما كان أهل الجاهلية يهيمون به إلا مرتين من الدهر كلاهما يعصمني الله تعالى منهما قلت ليلة لفتى كان معي من قريش في أعلى مكة في أغنام لأهلها ترعى أبصر لي غنمي حتى أسمر هذه الليلة بمكة كما تسمر الفتيان قال نعم فخرجت فلما جئت أدنى دار من دور مكة سمعت غناء وصوت دفوف وزمر فقلت ما هذا قالوا فلان تزوج فلانة لرجل من قريش تزوج امرأة فلهوت بذلك

جبل، محمد حسن، المعجم الاشتقاقي المؤصل لألفاظ القرآن الكريم (مؤصل بيان العلاقات بين ألفاظ القرآن الكريم بأصواتها وبين معانيها)، مكتبة الآداب، القاهرة، 59 الطبعة: الأولى، 2010، ج3، ص 1510.

بتصرف: القيسي، عودة الله منبع، "تفسير قوله تعالى ووجدك عائلاً فأغنى" مجلة هدي الإسلام، وزارة الأوقاف والشؤون والمقدسات الإسلامية في المملكة الأردنية الهاشمية. العدد الخامس، تموز، 2006.

ينظر تفصيل المسألة وأقوال العلماء قديماً وحديثاً في مسألة غنى النبي صلى الله عليه وسلم: السمان، عبد الفتاح محمد، السيرة المالية كسبا وانفاقاً وتورثاً، دار 61 Mustafa Özkan, Hz. Muhammed Fakir miydi?, Liberte Yay., Ankara 2016.. المعاصر، بيروت 2015م، وأنظر: الفكر

أشار إلى هذه المسألة وعلاقة النشاط الاقتصادي بالدافع الإيماني وقضايا متصلة بها مستندلاً بالآيات الكريمة والأحاديث الصحيحة ودراسة هذه الجوانب من خلال حياة النبي صلى الله عليه وسلم الاقتصادية بما يثبت جدارته الاقتصادية وسعيه لها ضمن دراسة فلسفية تأصيلية:

Geçit, M. Salih, Ekonomi ve İnanç, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Türkiye 2009.

x. المرجع السابق: مقدمة الكتاب صفحة 63.

أخرجه: الحاكم، المستدرک علی الصحیحین، ج 4، ص 273، ويرى الألباني أن الحديث ضعيف. الألباني، محمد ناصر الدين، ضعيف موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان، دار الصميعي للنشر والتوزيع، الرياض، 64

الطبعة: الأولى، 2002، ص 155.

الغناء والصوت حتى غلبتني عيني ففتمت فما أيقظني إلا مس وفي الحديث.. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم فو الله ما هممت بعدها أبدا بسوء مما يعمل أهل الجاهلية حتى أكرمني الله تعالى بنبوته.

فالفرح سنة في الخلق وهو في ذاته ليس محرما، وإنما إذا صاحبها ما يخالف الشرع كاختلاط محرم أو غيره، وهو لا يليق بمقام الإعداد للنبوته وتلقي الوحي، فمنع النبي صلى الله عليه وسلم من اللهو المحرم.

وعلى افتراض صحة الرواية فإن الاستشهاد به على حرمة الموسيقى لا يصح من جهة أن الحديث لا يحمل دليلا على حرمة الموسيقى إنما منع من حضور هذه المجالس لحرمتها بما يخالفها من محرمات، فالرواية لا تحمل بذاتها دليلا على تحريم الموسيقى وبالتالي تعود مسألة الاختلاف في تحريم الموسيقى إلى ما هو معروف من الخلاف القديم في تحريمها وفق الأدلة التي يطرحها كل فريق.

والخلاصة من هذه الضوابط أن المرويات التي جاءت عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة هي فو موضع الاحتجاج في مجالات متعددة، ويجب أن تخضع لضوابط النقد العلمي والتي تحقق منها العلماء قديما وحديثا ضمن ما هو معروف أصالة وجدارة في مناهج النقد في الدراسات الإسلامية عند المحدثين والمحدثين وغيرهم.

خاتمة تتضمن أهم النتائج.

في ختام هذه الورقة البحثية يُمكن أن نخلص بالنتائج الآتية:

- أولاً: حجية ما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة تعني أنها معتبرة للاستدلال بها في الشريعة الإسلامية في وجه من الوجوه، وقد نص الوحي صراحة على حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة، وجعها حجة مطلقة على صدق النبي صلى الله عليه وسلم وخاطب بهذا الاستدلال أهل مكة، ومن بابا أولى أن يكون هذا الخطاب متجها لمن آمن بالشريعة من باب أولى واعتبار ما ورد عنه قبل البعثة في موضع الاحتجاج.
- ثانياً: ذكّر الله نبيه بوجوه رعايته له قبل البعثة وهذا التذكير يقتضي أن الله قد اعتبر حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة حجة على النبي وعدها من نعمه وهي من باب أولى أن تكون معتبرة في الأمة، وهي من باب أولى أن تكون محلا للدراسات الدينية في كل المجالات المتصورة من الحياة وهذا جزء من العمل بفرائض الشريعة التي أمر الله بها عباده.
- ثالثاً: أخبر القرآن أن النبي صلى الله عليه وسلم أسوة حسنة فلا بد لتحقيق هذه الفريضة أن تكون دراسة حياته شاملة لكل التفاصيل الحياتية له ويدخل في ذلك حياته قبل البعثة، واستخراج جوانب ما أسماه الشرع بالأسوة الحسنة وغيرها من الأوصاف، ولا يعقل أن تُخرج منها حياته قبل البعثة لأنها مليئة بالمواقف المهمة.
- رابعاً: أن كلمة الحكم الشرعي بالاعتبار القرآني تتجاوز الأوصاف الخمسة فهي شاملة لكل المعارف الإسلامية باعتبار أن الحكم الشرعي يشمل الأحكام نفسها ومقاصدها ووسائلها، ومن هنا فالاعتبار الإلهي لحياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة أو بعدها لا يتعلق بالأوصاف الشرعية المجردة بل يتجاوز إلى قضايا غاية في الأهمية مثل الاختيارات التربوية في الشريعة الإسلامية وغيرها.
- خامساً: أن دراسة حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة غاية في الأهمية في عدة جوانب، منها: فهم دلالة الآيات التي تحدثت عن النبي صلى الله عليه وسلم والبيئة التي عاش فيها، وفهم طبيعة التغيير الشامل الذي صنعه النبي صلى الله عليه وسلم والذي كلفه الله به سواء كان في مكة أو الجزيرة العربية أو العالم.
- سادساً: إن دراسة حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة باب عظيم في رد الشبهات عن النبي صلى الله عليه وسلم، باعتبار أن التشكيك بالنبوته كان جزءاً منه مبني على دراسة حياة النبي قبل البعثة، ومن هنا كان لزاماً على الباحثين الرجوع إلى تلك الفترة لأنها تحمل في طيها رداً مبيناً على تلك الشبهات وهو ما قامت به بشكل جلي كثير من الدراسات العلمية.
- سابعاً: إن شخصية النبي صلى الله عليه وسلم أثبتت حضوراً إيجابياً شاملاً في الحياة الإنسانية عبر العصور، قيل البعثة وبعدها وهي حاضرة في دراسات المؤرخين وعلماء التربية والسياسة وغيرهم حتى وقتنا الراهن، وما زالت شاهداً حياً على صدق النبي صلى الله عليه وسلم وصدق رسالة الإسلام، ولا بد من دراستها والاهتمام بها في كل المجالات العلمية والعملية المتصورة وفق منهج علمي دقيق.
- ثامناً: إن الدراسات الإسلامية قد تناولت حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة بصورة أو بأخرى، وخاصة في دراسات السيرة النبوية فلا يخلو كتاب من كتب السيرة إلا ويتناول حياة النبي قبل البعثة وحال العرب قبل الإسلام، وهذا يدل دلالة عملية على أهمية الدراسات البحثية عن حياة النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة.
- تاسعاً: لا بد من دراسة المرويات الواردة عن النبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة ضمن الضوابط المنهجية التي عرفها النقاد وطبقوها على المرويات، وضمن الضوابط المنهجية التي ذكرت في علم أصول الفقه وما يتصل بها، ومنها ضرورة عرض الروايات على القرآن الكريم وجمع كل المرويات في المسألة الواحدة، وفهم الدلالة اللغوية والسياق التاريخي للروايات.
- عاشراً: تمثل مظاهر الرعاية الإلهية للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وما ورد عنه منها متكاملاً متعدد الجوانب والمستويات ولهذه المظاهر دلالات عظيمة في وتمثل قدوة للفرد والأمة ضوء العلوم النفسية والتربوية وغيرها

المراجع: أولاً: المراجع باللغة العربية:

- 1- ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد، التحرير والتنوير، مؤسسة التاريخ العربي، بيروت، 1420هـ.
- 2- ابن عساکر، أبو القاسم علي بن الحسن، تاريخ دمشق، تحقيق عمرو بن غرامة العمروي، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، 1995 م.
- 3- ابن هشام، عبد الملك، السيرة النبوية، تحقيق: طه عبد الرؤوف سعد، دار الجيل، بيروت، 1411 هـ.
- 4- أبو حبيب، سعدي القاموس الفقهي لغة واصطلاحاً، دار الفكر، دمشق، 1988 م.
- 5- أبو شهباء، محمد بن محمد بن سويلم، السيرة النبوية على ضوء القرآن والسنة، دار القلم، دمشق، الطبعة الثامنة، 1427 هـ.
- 6- أبو منصور، محمد بن أحمد، تهذيب اللغة، تحقيق: محمد عوض مرعب، دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة: الأولى، 2001.
- 7- الاصبهاني، أبو نعيم أحمد بن عبد الله، دلائل النبوة، تحقيق: محمد رواس قلعه جي، عبد البر عباس، دار النفائس، بيروت، 1986.
- 8- الألباني، محمد ناصر الدين، ضعيف موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان، دار الصميعي للنشر والتوزيع، الرياض، الطبعة: الأولى، 2002.
- 9- الأمدي، الإحكام في أصول الأحكام أبو الحسن علي بن أبي علي، عدد الأجزاء: 4، تحقيق عبد الرزاق عفيفي، المكتب الإسلامي، بيروت، دمشق- لبنان، د.ت.
- 10- البخاري، محمد بن إسماعيل، الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه، أبو عبدالله الجعفي، تحقيق محمد زهير بن ناصر، دار طوق النجاة، ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي، الطبعة: الأولى، 1422هـ.
- 11- الترمذي، محمد بن عيسى الثمائل المحمدية والخصائل المصطفوية، تحقيق: سيد بن عباس الجليبي، المكتبة التجارية، مصطفى أحمد الباز - مكة المكرمة، الطبعة: الأولى، 1993.
- 12- الجويني عبد الملك بن عبد الله، البرهان في أصول الفقه، تحقيق: صلاح بن محمد بن عويضة، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى، 1997.
- 13- الحاكم، محمد بن عبدالله النيسابوري، المستدرک علی الصحیحین، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، 1411هـ.
- 14- حسن الشيخ خضر، قالوا في الإسلام، دار الكتاب العربي: القاهرة الطبعة الثانية، د.ت.
- 15- خلاف، عبد الوهاب، علم أصول الفقه، مكتبة الدعوة - شباب الأزهر، عن الطبعة الثامنة لدار القلم، د.ت.
- 16- الدميني، مسفر بن غرم الله، مرويات السيرة بين قواعد المحدثين وروايات الإخباريين، الدميني، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف بالمدينة المنورة، د.ت.
- 17- الرازي، محمد بن عمر، مفاتيح الغيب "التفسير الكبير"، دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الثالثة، 1420 هـ.
- 18- الزجاج، إبراهيم بن السري بن سهل، معاني القرآن وإعرابه، تحقيق: عبد الجليل عبده شلبي، عالم الكتب، بيروت، الطبعة الأولى، 1988.
- 19- الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمر الخوارزمي، الكشاف عن حقائق التنزيل وعلوم القرآن في وجوه التأويل، دار إحياء التراث العربي، بيروت، تحقيق: عبد الرزاق المهدي، د.ت.
- 20- السمان، عبد الفتاح محمد، السيرة المالية كسبا وانفاقاً وتورثاً، دار الفكر المعاصر، الطبعة الأولى، بيروت، 2015 .
- 21- السيوطي، الخصائص الكبرى جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر، دار الكتب العلمية، بيروت، د.ت.
- 22- الشامي، محمد بن يوسف الصالحي، سبل الهدى والرشاد، في سيرة خير العباد، وذكر فضائله وأعلام نبوته وأفعاله وأحواله في المبدأ والمعاد، تحقيق وتعليق: عادل أحمد عبد الموجود وعلي محمد معوض، دار الكتب العلمية بيروت، لبنان، الطبعة: الأولى، 1993.
- 23- الصنعاني، محمد بن إسماعيل، بحث في مصطلح الحديث، تحقيق: محمد عويضة، دار الكتب العلمية، بيروت- لبنان، الطبعة: الأولى، 1997.
- 24- الضيدان، محمد ضيدان، تقدير الذات وأثره وعلاقته بالسلوك، الحميدي، رسالة ماجستير، أكاديمية نايف للعلوم الأمنية، 1424هـ.
- 25- الطبري، محمد بن جرير، جامع البيان عن تأويل أي القرآن، تحقيق: أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى، 2000.
- 26- الظالمی، حسن الشيخ خضر، قالوا في الإسلام، دار الكتاب العربي: القاهرة الطبعة الثانية، د.ت.
- 27- علاء الدين، عبد العزيز بن أحمد، كشف الأسرار شرح أصول البزدوي، دار الكتاب الإسلامي، د.ت.
- 28- العمري، أكرم ضياء، مرويات السيرة النبوية بين قواعد المحدثين وروايات الإخباريين، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف بالمدينة المنورة، د.ت.
- 29- عيسى، محمد رقي، الدافعية دراسة نقدية مع نموذج مقترح، بحث المنهجية الإسلامية والعلوم السلوكية والتربوية. بحوث المؤتمر الرابع للفكر الإسلامي، سلسلة المنهجية الإسلامية 2، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، ط2، 1994م.
- 30- الفرايدي، الخليل بن أحمد، كتاب العين، تحقيق: مهدي المخزومي، إبراهيم السامرائي، دار ومكتبة الهلال، د.ت.
- 31- القرطبي، محمد بن أحمد، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية، القاهرة، الطبعة: الثانية، 1964.
- 32- القزويني، أحمد بن فارس، معجم مقاييس اللغة، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، دار الفكر، 1979.
- 33- القطان، مناع، التشريع والفقه في الإسلام تاريخاً ومنهجاً، مكتبة وهبة، القاهرة، ط5، 2001.
- 34- القيسي، عودة الله منيع، "تفسير قوله تعالى ووجدك عائلاً فأغني" مجلة هدي الإسلام، وزارة الأوقاف والشؤون والمقدسات الإسلامية في المملكة الأردنية الهاشمية. العدد الخامس، تموز، 2006.
- 35- الماتريدي، محمد بن محمد، تفسير الماتريدي (تأويلات أهل السنة)، تحقيق: د. مجدي باسلوم، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة: الأولى، 2005 .
- 36- مسلم، ابن الحجاج النيسابوري، صحيح مسلم، دار إحياء التراث العربي بيروت، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، د.ت.

- 37- معابده، يحيى زكريا، الرعاية الإلهية للنبي ودورها في نجاح الدعوة الإسلامية"، مؤتمر السيرة النبوية ودورها في بناء الشخصية الإسلامية المعاصرة"، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، الأردن، 2011.
- 38- مونتجمري وات، محمد في مكة، ترجمة شعبان بركات، القاهرة: المكتبة المصرية، د. ت.
- 39- النجار، النجار، مسعد احمد، نحو نظرية إسلامية في الشخصية، رسالة ماجستير، جامعة اليرموك، 1416هـ.
- 40- الهيثمي، أبو الحسن نور الدين علي، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، تحقيق: حسام الدين القدسي، مكتبة القدسي، القاهرة، 1994.

ثانيا: المراجع باللغة التركية:

- Bekdemir , Sezayi, TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi, 2018, Cilt: 10/KIŞ, Sayı: 37.
- Bekdemir, Sezayi İslam Hukukunda İhtilafı Deliller. Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD), 1 (1), (2017).
- Demil, Emine, Hz. Peygamber'in Risâlet Öncesi Hayatına Dair Rivayetler, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- Dindi Korkut Siyer - Kur'an İlişkisi (Mekke Dönemi) Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum , 2017.
- Erul, Bünyamin, Siret Tedkikleri, Otto Yayınları., Ankara 2017.
- Geçit, M. Salih, Ekonomi ve İnanç, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.
- Balcı, İsrail, Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014.
- MAABDEH, YAHYA, الرعاية والإعداد الإلهي للنبي صلى الله عليه وسلم قبل البعثة ودورها في نجاح الدعوة الإسلامية, Ağrı. İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD),2017 ,1(1).
- Özkan, Mustafa, Hz. Muhammed Fakir miydi?, Liberte Yay., Ankara 2016.
- Safa, Mustafa. (2015). Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Uyar, Gülgün, Hz. Muhammed'in Risâlet Öncesi Hayatına Dair Bazı Rivâyet Farklarının Tespiti, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

TEFSİR TARİHİNE KONULU YÖNELİŞLER VE KONULU TEFSİR -ELEŞTİREL YAKLAŞIM-

TOPICAL TRENDS ON TAFSEER HISTORY AND TOPICAL TAFSEER -CRITICAL APPROACH-

Bilal DELİSER
Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Tefsir Anabilim Dalı
bilaldeliser@hotmail.com

Atf gösterme: Deliser, B. (2018). Tefsir Tarihine Konulu Yönelişler ve Konulu Tefsir -Eleştirel Yaklaşım-, *Universal Journal of Theology* 3 (1), 16-38.

Geliş Tarihi:
17 Mart 2018
Değerlendirme Tarihi:
17 Mart 2018
Kabul Tarihi:
30 Mart 2018

© 2018 UJTE
E-ISSN: 2548-0952
Tüm hakları saklıdır.

Öz: Bir ilmî disiplinin kendine özgü birtakım yöntem ve değerlendirme ölçütleri olabilmesi, bir yöntem bilim oluşturabilmesi uzun yıllar alabilmektedir. Genel esasları ve ilkeleri netleşmemiş bilimsel çalışmaların, anlama ve yorumsamaya ilişkin yaklaşımları birtakım karmaşaları beraberinde getireceği kaçınılmazdır. İslami ilimler geleneğinde bazı yöntemler uzun yıllar ve yorucu çabalarla yerli yerine oturtulabilmiştir. Bu çalışmada yöntem ve ölçütleri henüz olgunlaşmamış iki yaklaşım üzerinde durulacaktır. Bunlar; tefsir tarihine konulu yönelişlerle, konulu tefsirdir. Çalışma, tefsir disipliniyle ilgili olduğu için, önce tefsir bilim dalının açıklama ve yorumlamada kullandığı tefsir ve te'vil kavramları tartışıldı. Tefsir ve tarih arasındaki irtibata dikkat çekilerek, tefsir tarihi yazımının serencamına kısaca değinildi. Çağdaş dönemde ortaya çıkan tefsir tarihine konulu yönelişler özetlenerek bu yaklaşımın kritiği yapıldı. Daha sonra yine son dönem yaklaşımlarından olan “konulu tefsir”, konusu tanımları, tarihi dayanakları, savunucuları ve ileri sürdükleri delilleriyle tartışıldı.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, tarih, tarih yazımı, konulu tefsir, kritik.*

Abstract: It can take many years for a scientific discipline to have a method and evaluation criteria unique to it, and to be able to create a methodology. It is inevitable that approaches to understanding and interpreting of the scientific studies having unclear general principles and alphabets will bring some complications along with. In the Islamic science tradition, some methods have been put in place through many years and exhausting efforts. This study will focus on two approaches that methods and criterias have not yet matured. These are the topical trends on tafseer history and topical tafseer. Since the study is related to the discipline of commentary (tafseer), first the terms of commenting and interpretation used by commentary science are discussed. By drawing attention to the connection between tafseer and history, the evolution and progress of writing tafseer history is briefly addressed. By summarizing the trends in the history of tafseer which emerged in the contemporary period, this approach was criticized. Later on the subject of “topical tafseer” and its definitions which is the recent period approaches were discussed with historical bases, advocates and their proved arguments.

Keywords: *Tafseer, history, history writing, topical tafseer, critical.*

1. GİRİŞ

Kur'an-ı Kerîm, daha ilk nazil olduğu günlerde, Arap yarımadasında görülen sözlü ya da yazılı anlatım şekillerinden farklılığı ve bilinen edebî türlerden hiçbirine benzememesiyle dikkat çekmiştir. İnanç ve ibadet esaslarından ahlâk prensiplerine, insanın psikolojik yapısından gayb âleminin özelliklerine, önceki kavimlerin kıssalarından kevnî hadiseler kadar farklı konularda ilgi çekici ve etkili bir ifade tarzlarıyla, gerek kendisine inananlara gerekse inanmayanlara hitaplarda bulunmuştur. Muhtevası yanında dili ve üslûbu açısından Kur'an'ın farklı bir yapıya sahip olduğu muarızları tarafından da kabul edilmiştir.

Kur'an-ı Kerîm'in nasıl anlaşılması gerektiği, öğretilerinin hayata nasıl yansıtılacağı konusu ise, Müslüman âlimleri en çok meşgul eden meselelerin başında gelmektedir. Bunun için çeşitli anlama yöntemleri geliştirilmiştir. Günümüz dünyasında şartlar sürekli değişmekte ve giderek karmaşık bir hal almaktadır. Değişim sosyal, bilimsel ve teknolojik alanda son derece hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Batı dünyası bu değişime kutsal metin tenkit yöntemleri şeklinde cevap verirken, İslâm dünyasında tefsir metinleri üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Klasik tefsirin Kur'an'ın doğru anlaşılması konusunda yetersiz olduğu düşüncesi modern dönemde Kur'an'ın ve tefsirin farklı bir işlev kazanmasına sebep olmuştur. Eski metotlar sorgulanırken, gelenekte olmayan farklı yöntem arayışları başlamıştır. Bunlardan en önemli olanı konulu yönelişlerdir.

Tefsir tarihi ilmi ve yazımı zaten yeni iken ve yazım şeklinin metotları henüz oturmamışken, bu alanda da konulu yönelişler de artmıştır. Tarihin geleneksel kaynaklarında pek yer bulamayan toplumun ayrıcalıklı tabakaları, İslam toplumunun geneline teşmil edemeyeceğimiz bütünlükten yoksun mezhepler, ekoller, anlayışlar ve azınlıklar gibi konuların tarihi yazımlarında öne çıktığına şahit oluyoruz. Bu tarih yazımı yaklaşımının son yüzyılda yazılan tefsir tarihi yazımını etkilediği bir gerçektir. Bu yaklaşım çağdaş tefsir tarihi yazılımı için bir atılım değil bütünü görmemize engel olan ve önyargılar oluşturan bir yazım çeşidi olduğu bilinmelidir. Bu yaklaşım tarzı kendi aramızda birbirimizle anlaşmayı güçleştirdiği gibi, ayrılıkları öne çıkararak daha çok çağdaş dünyanın istediği sonuçları üretmeye yardımcı olmaktadır.

Konulu tefsirin modern zamanlarda ortaya çıkmasına gerekçe olarak, Mushaf tertibini esas alan tefsirlerin büyük kısmının günümüz Müslümanlarının hayatlarından uzak olması, onların sorunlarına çözüm getirebilecek bir metotla yazılmamış olması ve yöntemsel olarak bütünü yakalayamaması gibi hususlar dile getirilmiştir. Bundan dolayı çağın problemlerine ve uygarlığın verilerine, ancak konulu tefsir yöntemiyle karşı konulabileceği iddia edilmiştir. Çağın ihtiyaçları doğrultusunda Kur'an'ı Kerim'i konuşurmak suretiyle bu karşı koyuş ne derece tutarlıdır? Herhangi

çağdaş bir konuyu Kur'an'a arz ederek konu oluşturmak, Kur'an'ın konu ettiği meseleleri bir bütünlük içerisinde ele almak ayrı; Kur'an'ın hiç konu etmediği, konuşmadığı konularda Kur'an'ı konuşturmak ayrı şeylerdir. Kur'an'ın konu ettiği meseleler bir bütünlük içerisinde ele alınıp başlıklandırılabilir. Değişik tasniflerle sunulabilir. Türkçe Kur'an meallerin baş tarafında yapıldığı gibi konulu/tematik Kur'an fihristleri oluşturulabilir. Veya Kur'an'daki bir kavramın açıklaması yapılabilir. Kaldı ki bunların hiçbirine biz tefsir diyemeyiz. Çağdaş dünyanın ürettiği her problemi Kur'an'da konulu hale dönüştürmek, Kur'an'ı konuşturmak değil istismar etmek olduğu açıktır. Bu, Kur'an'ın "ben"i yönlendirmesi değil; "ben" in Kur'an'ı şekillendirmesi şeklinde anlaşılmalıdır.

Konulu tefsirin hem teorik, hem de pratik çerçevesi henüz çizilebilmiş değildir. Konulu tefsirin tanımı, kapsamı ve hatta bu alanı tanımlayan kavramlarda ittifak sağlanabilmiş değildir. Şimdiye kadar konulu pek çok çalışma yapılmasına rağmen, Kur'an-ı Kerim'in başından sonuna kadar konulu tefsir yöntemiyle! tefsiri yapılabilmemiş değildir. Çağın problemlerine ve uygarlığın verilerine, ancak konulu tefsir yöntemiyle! karşı konulabileceği gibi iddialar abartılı söylemlerdir.

I. Tefsir Disiplini: Tefsir ve Te'vil

Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması, açıklanması ve yorumlanması İslami ilimler içerisinde tefsir disiplini altında, tefsir ve te'vil kavramlarıyla ifade edilmiştir. Tefsir, çeşitli tanımları bir araya getirerek şu şekilde tanımlanmıştır: "Sarf, nahiv ve belâgat gibi dil bilimlerinden; esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi Kur'an ilimlerinden; hadis ve tarih gibi rivayet ilimlerinden; mantık ve fıkıh usulü gibi yöntem bilimlerinden yararlanılarak Kur'an'ın manalarının açıklanmasıdır."¹ Bu tanımın içinde bulunan 'hadis ve tarih rivayetlerini bilme ve tespit etme', tefsirin öncelikli görevinin bir üretme eylemi olmayıp olanı öğrenme ve bilenden nakletme ve bu vesileyle bir durum tespiti yapma tarzı bir eylem olduğu anlaşılmaktadır.² Aynı zamanda bu tanımla başka eserlerin yorumu kapsam dışında tutulmuş ve tefsirin mutlaka bir dayanağının olmasına, tefsir işini yapacak kişinin başta dil ve Kur'an ilimleri olmak üzere pek çok konuda bilgisinin bulunmasına vurgu yapılmıştır.³ Tefsiri, "Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'deki muradını beşerin gücü oranında bulmaya yardımcı olan bir ilim dalı" şeklinde kısaca tarif etmek de mümkündür. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin, "Tefsir Kur'an lafızlarının söyleniş keyfiyetinden, lafızların müfred ve terkip halindeki delâletlerinden ve hükümlerinden, terkip halinde iken ortaya çıkan manalarından bahseden ilim dalıdır" biçimindeki tanımı ise tefsirin hem dil ilimleriyle ilişkisine dikkat çekmekte hem de maksadının lafız ve cümlelerdeki anlamı ortaya çıkarmak olduğunu belirtmektedir. Cürcânî'ye göre

¹ Bkz., Zerkeşi. *el-Burhan fî Ulûmi 'l-Kur'an*, tah. Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988, 1/104.

² İbrahim Görener, "Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrışırması Sorunu", *Bilimname XVI*, 2009/1, S. 11.

³ Mehmet Paçacı, *Çağdaş dönemde Kur'an ve Tefsire ne oldu*, Klasik Yay., İstanbul, ,s. 137.

tefsir âyetin manasının, onunla ilgili kıssaların ve sebab-i nüzûlünün anlama çok açık biçimde delâlet eden kelimelerle açıklanmasıdır. Müfessir İbn Akîle, İmam Mâtürîdî'nin, "Tefsir Kur'an lafzı ile kastedilenin ne olduğunu kesin olarak bildirmek ve Allah üzerine, lafızdan kastettiği anlamın o olduğu hususunda şahitlikte bulunmaktır. Bu mânâyı kesinlikle bildiren bir delil ortaya konursa bu sahil bir tefsirdir, aksi takdirde yapılan iş re'y ile tefsir olur ki bu yasaklanmıştır" şeklindeki sözlerini uygun bulur. Burada, tefsirle te'vilin ince bir ayırma tâbi tutulduğu ve kendisinde ihtimalin söz konusu olduğu, te'vilin aksine tefsirde kesinlik bulunduğu düşüncesi kendini göstermektedir.⁴

Tefsir ve te'vil terimlerinin etimolojik yapısı ve çeşitli dönemlerdeki kullanım şekillerinden yola çıkılarak, bazen ayrı, bazen de aynı kavramı ifade ettiği belirtilmiş ve bu konuda tartışmalar yapılmıştır. Ancak öyle anlaşılıyor ki iki terimin kavram içeriğini ayırt etme konusunda şöyle genel bir ayırım yapmak yanlış olmasa gerekir: Tefsirin, metnin anlamının, nüzul ortamındaki tarihi arka planın, o dönemde yaşanan olayların, dil özelliklerinin, muhatabın dinî, sosyal, ahlaki, siyasî vs. gibi durumlarının dikkate alınmasıyla ortaya konulması olduğunu söyleyebiliriz. Yani, Kur'an'ın nesnel anlamını (muarad-ı İlâhîyi/kastı mütekellimi) ortaya çıkartmayı amaçlayan anlama ve açıklama biçimidir. Te'vil ise, Kur'an'ın tarih içinde tespit edilip rivayet edilen anlamını, müfessirin yaşadığı değişkenlere uyarlama faaliyetini içeren anlama ve açıklama çabasıdır. İkisi arasındaki fark, tefsirin nüzul tarihine giderek o tarihten hareketle eş zamanlı olarak anlama çabasına girmek, te'vilin ise, birinci aşmayı gerçekleştirenlerin ikinci defa bir anlama faaliyeti içine girerek, dilin ve tarihin imkânlarını da kullanarak içtihatla bulunmasıdır. Anlama tefsirde murad-ı İlahiyi belirleme amacıyla gerçekleştirildiği için son derece titizlik gerektirmektedir. Zira tefsirde yapılan bir yanlış Kur'an'a onda olmayan bir şeyi isnat anlamı taşıyacaktır. Bu sebeple de tek anlamlılık ve kesinlik gerektirir. Te'vilde ise, tarih içinde tespit edilen ve tabiri caizse dilin ve tarihin/rivayetlerin imkânlarıyla fotoğrafı çekilen anlamın faklı şartlara uygulanması olduğu için, kesinlik arz etmediği gibi tek anlam ve aynı anlama bağlı kalınması söz konusu değildir.⁵ Bu durum Mâtürîdî'nin ve Cürçânî'nin yaptığı tanımlardan rahatlıkla anlaşılabilir. Mâtürîdî tefsir ve te'vili şöyle tanımlamaktadır: "Tefsir, Kur'an lafzından kesin olarak ne anlam kastedildiğinden emin olmak ve bu lafızla kastedilen anlamı Allah'ın murad ettiğine şahit olmaktır. Eğer böyle olduğuna dair kesin bir delil var ise, doğru bir tefsir, aksi halde, yasaklanan indî görüşle yapılan bir tefsir olur. Te'vil ise, muhtemel anlamlardan birini, kesin ve emin olmaksızın ve Allah'ı şahit göstermeksizin tercih etmektir."⁶ Cürçânî de tefsiri,

⁴ Abdulhamit Birışık, "Tefsir", *TDİA*, İstanbul, 2011, XXXX/281.

⁵ Ömer Faruk Yavuz, *Varlık ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuru*, Karadeniz Basın Yayın, Rize, 2007, s.170; Bkz., *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü Dari't-Turas, Mısır t.siz. II/490-493.; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Daru İhyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut, ts., I/13-22.

⁶ Suyûtî, *İtkân*, II, 489-490; Ayrıca bk. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vilât 'ül-Kur'an'dan Tercümeler*, çev. Bekir Topaloğlu, Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.3-4.

“ Ayetin anlamını, ayetteki (konu edilen) durum ve olayı, nüzûl sebebini açık bir ifadeyle izah etmektir.”⁷ Şeklinde tanımlarken; te’vili ise, “anlamı, Kur’an ve sünnete muvafık olmak kaydıyla, zahir anlamdan başka muhtemel bir anlama hamletmektir.”⁸ Şeklinde tanımlamıştır.

Aynı şekilde bu konuda Ebu’l-Kasım b. Habîb en-Neysâbûrî, Begavî, Kevâşî ve diğer başka âlimler de şöyle demişlerdir: “Te’vil Kitap ve Sünnete ters düşmeyecek bir şekilde, ayetin öncesi ve sonrası ile uyumlu olan muhtemel mânalardan birine istinbat yoluyla sevk etmektir.”⁹ Burada dikkatlerden kaçırılmayacak husus te’vil kelimesinin istinbat/içtihat, rey boyutudur. Bu istinbat fikhî anlamda hüküm çıkarma olmadığına göre tefsir usulünde istinbat; öncelikli olarak dilbilimin imkânlarından yararlanılarak ortaya konulan anlamlar anlaşılmalıdır. Bundan dolayıdır ki, te’vili kabul edilen te’vil ve reddedilen te’vil olmak üzere iki kısma ayırmışlardır.¹⁰ Bunun bir nedeni de müfessir açısından, te’vilde öznellik hâkim iken, tefsirde bu sınırlıdır. Bu anlamda te’vil özneliği tefsir ise kısmen de olsa nesneliği ifade eder.¹¹

Bu açıklamalardan anlaşılın o ki, tefsir, nüzul döneminin tarihsel ve her tür olgusal durumlarını dikkate alarak Kur’an’ı ait olduğu dil çerçevesinde anlama faaliyetidir. Te’vil ise, yorum olarak ifade ettiğimiz ve tefsir üzerine bina edilen, Kur’an’ın nüzul döneminden sonra gelen takipçilerinin içinde buldukları tarihsel ve olgusal durumları dikkate alarak yeniden ikinci dereceden bir anlamadır. Bu, tefsir üzerine yapılan ikinci dereceden bir faaliyet olarak görülmelidir.¹² Kur’an’ı ikinci dereceden bu anlama faaliyeti, kendisinde tarihsel bilgiyi yorumlama veya güncel bilgilerle Kur’an arasında ilişki kurabilme yeteneği olan, Kur’an ilimlerinin tamamına vakıf kişilerin girişebileceği bir eylemdir.

II. Tarih ve Tefsir Tarihi

Türkçede kullandığımız tarih kelimesi, dünya dillerinde değişik kelimelerle ifade edilmiştir. M.Ö. VI-V. yüzyıllarda Antik Grek’te kullanılan Yunanca “Istoria” kavramı, site devleti ile ilgili bilinmesi gereken her şeyi içine alır. Ülkeleri, adet ve göreneklerini, çağdaş ya da geçmişteki siyasi kurumlarını bilmek anlamına gelir. "Historia" sözcüğünü Romalılar, harflerini değiştirmeden sanatsal bir tabir olarak aldılar. Bu sözcük daha sonra Fransızca’ dan İngilizce’ ye geçmiştir. İngilizce’de "history", sonunda bildiğimiz anlamı kökleşmiş biçimde taşımaya başladı. XIX. yüzyılda

⁷ Cürcânî, Ali b. Muhammed. *Kitabu't-ta'rifât*, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1988, s. 63.

⁸ Cürcânî, *Ta'rifât*, s.50.

⁹ Zerkeşi, *el-Burhan*, II/166.

¹⁰ Zerkeşi, *el-Burhan*, II/190.

¹¹ Mevlüt Erten, *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik*, Araştırma Yay., Ankara, 2011, s. 70.

¹² Yavuz, *Varlık ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuru*, s. 162-171; Necati Kara, *Kur'an-Sünnet Bütünlüğü*, İhtar Yayıncılık, Erzurum 1995, s.104-106.

ise genelleşti ve felsefe gibi kuşatıcı bir bilim haline geldi.¹³ Sâmi dillerinden Akkadca'da, Sâbiî dilinde, Habeşçe'de ve İbrânîce'de “kamer, şehir (ay), zaman” veya “ayı görmek” anlamlarındaki yareah/yerah kelimesinden Arapça'ya erreha/verraha şeklinde geçen fiilden türeyen târîh (te'rîh) “aya göre vakit tayin etmek, bir olayın meydana geldiği günü ve yılı, bunların rakamla yazılışını, bir şeyin oluş zamanını ve olaylar dizisini tesbit etmek” gibi çok geniş mânalara gelmektedir.¹⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde yer almayan tarih kelimesi, Yemen'de Kahtânî Arapları'nca İslâm öncesi dönemde kullanılan bazı tabletlerde tesbit edilmiş, Kuzey Arapçası'na Hz. Peygamber döneminden sonra buradan girmiş, Farsça ve Türkçe'ye Arapça'dan geçmiştir. Bugün Arapça'da te'rîh “tarih yazıcılığı” anlamında kullanılmaktadır.¹⁵

Tarih ilmi çok değişik tarzlarda tanımlanmıştır. Geniş anlamda 'tarih', geçmişte meydana gelen olayların ve yapılan işlerin tümünü ifade eder. Bu yönden tarih ilmi, insanlığın mazisi, düşünce ve yaşayışının genel panoramasıdır. Bir başka tanıma göre ise tarih, insan topluluklarının veya milletlerin geçmişte maddi ve manevi yönden gösterdikleri gelişmelerini, birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerini, uygarlıkların, dâhili ve harici meselelerini kapsayan bir bilimdir. İnsanlığın yaratılıştan bu güne dek geçirdiği aşamaları, madde ve mana planındaki gelişim ve olgunlaşmasını, bugünkü duruma nasıl geldiğini inceleyip bildiren bir bilim olan tarih, yaşanan zamanı daha iyi değerlendirmek ve geleceğe daha iyi hazırlanmak için bilinçli yaşantı sürmek ve mutlu yarınlara erişmek için öğrenilmesi kaçınılmaz bir ilimdir. Geçmişin bilinçli bilgisi ışığında bugünün yaşanması ve yarının hazırlanması ilmi demek olan tarihin, uygarlık tarihi, düşünce tarihi, bilim tarihi, dinler ve mezhepler tarihi yönlerinden insanlığa kazandırdığı büyük yararlar vardır.¹⁶

İslâm'ın tarihinin yazılışı, Kur'an'ın nazil olması ve hadislerin tedvininin yanı sıra, çeşitli İslâm ilimlerinin yazılışı ile birlikte başlar. Müslümanlar, tarih ilminin ilk kurucuları olmamakla birlikte, fikri yönden tarihçiliğin önderlerindendirler; İslâm Tarihi, Medeniyet Tarihi, Mezhepler Tarihi, Tefsir Tarihi, Düşünce Tarihi ve Sanat Tarihi gibi tarih bilimleri yoluyla tarihçiliğin gelişmesinde ve olgunlaşmasında önemli rol oynadılar.¹⁷

Tarih ilmi ve tefsir tarihi yazıcılığı arasında rivayet, olayları ve şahısları haber verme açısından benzerlik olmakla birlikte, tabakat türü tefsir tarihi yazıcılığı daha çok ilgili olduğu ilim dalına ait şahısları ve eserlerini ait olduğu zaman dilimindeki kadrodan ayırmadan bir araya getirmeye yönelmiştir. Bu anlamda tarihle örtüşmektedir.

¹³ Şahin Filiz, *Tarih Felsefesi Açısından İslâm Felsefesi Tarihi ve Müntehab Sivanu'l-Hikme*, Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Konya 2006/2, s. 44.

¹⁴ Mustafa Fayda, “Tarih”, *DİA*, İstanbul., 2011, XXXX/30.

¹⁵ Fayda, “Tarih”, *DİA*, XXXX/30; Bkz., Sabri Hizmetli, “Siyer ve İslâm Tarihçiliği Üzerine”, *Diyanet Dergisi*, Ekim-Kasım-Aralık, Ankara, 1989, s. 312.

¹⁶ Hizmetli, “Siyer ve İslâm Tarihçiliği Üzerine”, s. 312.

¹⁷ Hizmetli, “Siyer ve İslâm Tarihçiliği Üzerine”, s. 317.

Peki, tefsir tarihi de dâhil, okuduğumuz tarih olgusal mıdır? Elbette olgusal yönü var. Ancak neticede tarih, yorum demektir. Tarihçi incelediği dönemin insanının hayal dünyasına girebilen ve o düşünceyi kendi zihninde yeniden oluşturabilen insandır. Bir tarih eserini ele alınca, ilk ilgileneceğimiz içindeki olgular değil, onu yazan tarihçi olmalıdır.¹⁸ Tarih, kişilerin kafasının içine girip onların durumlarına, onların gözlerinden bakıp, onların soruna eğilme biçimlerinin doğru olup olmadığını düşünüp çıkarmaktır.¹⁹ Tarih insanın aklını kullanarak, çevresini anlamak için giriştiği uzun mücadeledir.

Tefsir tarihi, başlangıçtan günümüze kadar tefsir faaliyetlerini, yazılan eserleri ve müfessirleri inceleyen çalışma alanıdır. Bu sayede tefsirin tarihî seyri belirlenmiş olmaktadır. Gelişen tefsir metodlarının neler olduğu, kimin neyi nasıl gerçekleştirdiğini bu yolla öğrenme imkânına kavuşuyoruz. Bu bakımdan çok kıymetli bilgileri ihtiva eden bir alandan bahsediyoruz. Tefsir tarihi ile tefsirin yüzyılları alan hikâyesi yazılmış olmaktadır. Tefsirin ortaya çıkış ve kuruluş devrini bize tefsir tarihi vermektedir. Tefsir yazımı, müfessirlerin Kur'an tefsirine ilişkin özel çalışmaları, ulûmu'l-Kur'an, tefsir usulü ve tefsir tarihine ilişkin yazılmış eserler de bu kapsamda yer almaktadır. Tefsir tarihi ile tefsirin tarihsel serencamını bu sayede daha kolay takip edilmektedir. Her devirde tefsir ulemasının tefsire yaptığı katkılar tarihi verilerle bize sunulmaktadır.

Tefsir tarihiyle ilgili eserlerin daha iyi anlaşılması için yazım tarzlarını tanımakta fayda var. Tefsir tarihi yazımı açısından bakıldığında günümüze kadar ulaşan ve matbu olarak elimizde bulunan tefsir tarihlerini genel manada iki ana gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki biyografi türü olan *tabakat tarzı* tefsir tarihi yazıcılığıdır.²⁰ Bu ilkyazım tarzı iki gruba ayrılmaktadır. Birincisi, müfessirleri alfabetik sıraya göre tasnif eden tabakalar, ikincisi her hicri asrı bir tabakaya ayırmak suretiyle ilgili yüzyılda yaşamış olan müfessirleri vefat tarihlerine göre o tabakada tertip ve tasnif eden tabakalar. Müellif böylece yaşadığı döneme kadar müfessirleri yüzyıllık tabakalar halinde tasnif ederek incelemiştir. İkinci yazım tarzı ise, modern dönemde oluşmuş olan *konulu tefsir tarihi*, *tefsir ekolleri tarihi* veya *Tefsir düşünce okulları yazıcılığı*dir. Tabakat tarzı tefsir tarihleri genelde tabakatu'l-müfessirin adıyla anılırken *konulu tefsir tarihi* veya *tefsir ekolleri tarihi* yazıcılığı farklı başlıklar ve adlandırmalarla devam etmiştir.²¹

Bazı araştırmacılar ise, üçüncü bir yazım tarzı olarak *ansiklopedi tarzı tefsir tarihi* yazıcılığından bahsetmişlerdir. Yalnızca müfessirleri ve tefsir eserlerini konu edinen bu tarz eserler

¹⁸ Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, Çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.61;74.

¹⁹ M. Hanifi Macit, Alper İplikçi, *Tarih Felsefesi*, Pegem Yayınevi, Ankara 2017, s.115.

²⁰ Bu klasik literatürümüzde hemen her bilim dalının kendi alanıyla ilgili olarak oluşturduğu *tabakat* adıyla anılan tarih yazım tarzıdır.

²¹ Mesut Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu*, 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, İstanbul 2010, s. 430.

diğer ansiklopedilerde olduğu gibi alfabetik sırayı dikkate alan bir tür ansiklopedik tefsir tarihi eseri sayılabilir.²²

Günümüze kadar ulaşan ve matbu olarak elimizde bulunan²³ en eski tefsir tarihi eserlerden birisi Celaleddin es-Suyûtî'nin (ö.911/1505) yazdığı "*Tabakatu'l-müfessirin'*" adlı eseridir. Bu, tefsir tarihi diye nitelendirebileceğimiz en eski eserdir. Şu anki verilere göre tefsir tarihi yazıcılığı Suyuti ile başlatılmaktadır. Eser yöntem olarak alfabetik sırayı dikkate almaktadır. Tefsir tarihi konusunda Suyûtî'den sonra eser yazarlar arasında onun talebesi Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî (ö.945/1538) gelmektedir. ed-Dâvûdî de hocası gibi eserine "*Tabakatu'l-müfessirin'*" adını vermiş ve tefsir tarihinde hocasının yöntemine bağlı kalmış, müfessirleri alfabetik sırayı gözeterek zikretmiştir.²⁴

Osmanlı devri âlimlerinden Taşköprizâde'nin (968 /1561) *Mevzuatü'l-Ulûm* adlı eserinde şer'i ilimleri konu edindiği " Mine'l-ulûmi's-şer'iyye" alt başlığında "İlmü tefsîri'l-Kur'ân" başlığı altında verdiği bilgiler tabakat türü tefsir tarihi yazıcılığına örnek teşkil etmektedir.²⁵ Eser, tefsir tarihi ve yaptığı tasnif açısından dikkate değer olmakla beraber müstakil bir *tabakatu'l-müfessirin* eseri değildir.²⁶

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazımını esas alan bir başka eser de Osmanlı devri âlimlerinden vefat tarihini tam olarak bilmediğimiz ancak eserinden hareketle ed-Dâvûdî'den sonra on yedinci yüzyılda yaşadığı sonucuna ulaştığımız Osmanlı ulemasından Ahmed b. Muhammed Edirnevi tarafından yazılmıştır. Edirnevi de geleneğe bağlı kalarak eserine "*Tabakatu'l-müfessirin'*" adını vermiştir. Edirnevi tabakat tarzı tefsir tarihi yazımını benimsemiş olsa da, tertip olarak kendinden önceki müelliflerden farklı bir düzenleme yapmış, eserinde es-Suyûtî ve ed-Dâvûdî'nin yaptığı gibi müfessirleri alfabetik sıraya göre değil, her hicri asrı bir tabakaya ayırmak suretiyle tertip etmiştir. Böylece yaşadığı döneme kadar müfessirleri yüzyıllık tabakalar halinde tasnif ederek incelemiş ve sonuçta yaşadığı hicri on birinci yüzyılın sonuna kadar gelmiştir. Edirnevi eserinde toplam olarak 638 kadar müfessire ve tefsir eserine yer vermiştir. Müellif eserin sonunda kitabı 1095/1684 yılında

²² Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "*Tefsir Tarihi*" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", s. 432.

²³ Edirnevi'nin *Tabakatu'l-müfessirin'*in kaynakları arasında zikredilen ve Kadı Beyzavi'ye ait olan "*Muhtasarı tabakati'l-müfessirin'*" adlı esere henüz ulaşılabilmemiş değildir. Bkz. Ahmed b. Muhammed el- Edirnevi, *Tabakatu'l-müfessirin'*, Tahkik, Süleyman b. Salih, Mektebetü'l- Ulûm ve'l- Hikem, Medine, 1998, s. 5

²⁴ Davudî'nin bu eserinin geniş değerlendirmesi için bkz., Bilal Deliser, "Tarih Felsefesi ve Metodolojisi, Biyografik Tarih Yazımı Çerçevesinde, Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddin Muhammed B. Ali Ed-Dâvûdî ve "*Tabakâtü'l-Müfessirin'*" Adlı Eseri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/4, c. 4, sayı: 8.

²⁵ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde ve Misbahu's-Siyade fi Mevzuati'l-Ulûm*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, II/54-112.

²⁶ Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-Saâde'si* Bağlamında Osmanlı İlimler Tasnifi Geleneğinde Tefsir Tarihi Algısı" *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/1, c. 11, sayı: 21, s.135-161.

Edirne'de tamamladığını belirtmektedir. Bu onun miladi on yedinci yüzyıl âlimlerinden olduğunu ve eserini ed-Dâvûdî'den sonra yazdığını göstermektedir.²⁷

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığına bir örnek de, Giritli Sırrı Paşa'nın (ö.1313/1895) Osmanlı Türkçesi ile yazdığı "*Tabakat ve adab-ı müfessirin*" isimli eseridir. Osmanlıca olarak yazılan bu eser tabakat ve âdâbu'l müfessirin konusunu birlikte ele alan küçük bir risale şeklindedir. 1313/1894 yılında basılan ve ilk Türkçe tefsir tarihi eseri olan bu çalışma toplam 30 sayfadan müteşekkildir.²⁸

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığının bir diğer örneği, Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi (ö.1344/1929)'nin müfessirleri alfabetik sıraya göre değil de içerisinde buldukları yüzyıllara göre tertip ve tasnif ettiği "*Tefsir Tarihi*" adlı eseridir. Müellifin tefsir usulü, tarihi ve müfessirlerin hayatlarıyla ilgili ders notlarını da içeren bu eser, "Tefsirler ve Müessirler" başlığı altında önce *Mahfil Mecmuası*'nda yayımlanmış daha sonra 1927 yılında ayrı bir kitap olarak neşredilmiştir. Bu eser Mustafa Özel tarafından sadeleştirilerek "*Tefsir Usulü ve Tarihi*" adıyla neşredilmiştir.²⁹

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığının en seçkin örneğinden biri de Latin harfleriyle yazılmış olan Türkiye Cumhuriyetinin beşinci Diyanet İşleri Başkanı olan Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971)'in *Büyük Tefsir Tarihi* adlı eseridir. İki kısımdan oluşan eserin birinci kısmı (I, 9-176) usûl-i tefsire, ikinci kısmı ise tefsir tarihine ayrılmıştır. Bu kısımda önce "mümtaz tabaka" diye adlandırdığı ashâbı ele alan müellif, daha sonra vefat tarihlerine göre on dört tabakaya ayırdığı müfessirler hakkında bilgi vermektedir. II. cildin sonunda 663 tefsir kitabıyla bunların müelliflerini ihtiva eden alfabetik bir liste vardır. Bunu kırk altı tefsire ait ek bir liste takip etmekte, daha sonra da Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili çeşitli ilimlere dair 489 kitabı ve bunların müelliflerini kapsayan bir liste yer almaktadır. Adı geçen eserin çeşitli baskıları yapılmıştır.³⁰ Alanında ilham verici bir eserdir.

Müfessirler ve tefsirleri ansiklopedisi diye adlandırabileceğimiz *ansiklopedi tarzı tefsir tarihi* yazıcılığına örnek olarak Adil Nüveyhiz'in "*Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır*" adlı eseri örnek olarak gösterilmektedir. Nüveyhiz'in 2000 müfessirin hayatı ve eserlerini alfabetik sıraya göre işlediği bu eser, 1983 yılında Beyrut'ta basılmış daha sonra yeni baskıları da yapılmıştır.³¹

Tefsir tarihi yazıcılığı olarak tanımlanabilecek tabakâtü'l müfessirin geleneğinin bilinen tarihi Suyûtî'ye kadar geriye götürülebilmektedir.³² Şu anki bilgilere göre Suyûtî tabakât

²⁷ Okumuş "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "*Tefsir Tarihi*" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", s. 430-431.

²⁸ Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "*Tefsir Tarihi*" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", s. 431, Bkz., Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirin*, Bilmen Yay., İstanbul 1973, I, 180.

²⁹ Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, sad. Mustafa Özel, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002.

³⁰ Rahmi Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", *DİA*, İst., 1992, VI/163.

³¹ Konuyla ilgili geniş literatür için bkz. Abdulhamit Birişik, "Müfessir", *DİA*, İst. 2006, XXXI/499.

³² Mehmet Suat Mertoğlu, "Suyûtî" (Kur'an İlimleri Kısmı), *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII/ 199.

alanında müstakil eser ortaya koyan ilk kişi olduğu gibi ulûmu'l-Kur'an tarzı eserlerde tabakât konusuna bir Kur'an ilmi olarak yer veren ilk kişidir.³³ Aslında Suyûtî *el-İtkan* adlı eserinin sekseninci bölümüne “*fi-tabakati'l- müfessirin*” adını verirken böyle bir çalışma yapacağını da ipucunu vermiş olabilir. Suyûtî tabakatının girişinde hadisçilerin, fakihlerin ve nahivcilerin müstakil tabakat eserleri mevcutken müfessirlere ait bu tür bir eserin kendisinden önce yazılmadığını ifade etmiştir.³⁴ Ne var ki Suyûtî ve öğrencisi Dâvûdî'nin eserleri alfabetik biyografi yazıcılığı türünden tabakat eserleridir. İslam ilim-kültür tarihimiz açısından zengin veriler sunarken, tarih tasavvuru oluşturmamıza doğrudan katkısı olduğunu söyleyemeyiz. Bu konuda bizlere yüksek tarih tasavvuru kazandıran eserler yukarıdaki özetten de anlaşılacağı üzere, tabakat kavramının tanım ve içeriğine uygun tarzda sınıf, derece ve dönem ayırımı yaparak oluşturulan Tabakatü'l- müfessirinlerdir. Bunlar Edirnevi ile başlamış, Ömer Nasuhi Bilmen ve diğer yazarlarla günümüze kadar devam ettirilmiştir.

III. Konulu Tefsir Tarihi

Bir anlamda tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığına alternatif olarak ortaya çıkan ve *konulu tefsir tarihi* veya *tefsir ekolleri tarihi* yazıcılığı diye adlandırılan diğer tefsir tarihi yazıcılığı, batı dünyasında denenmiş ve sonra İslam dünyasına intikal etmiş bir tefsir tarihi yazıcılığı tarzıdır. Konulu tefsir tarihi yazıcılığına Batı dünyasından ilk örnek Macar asıllı bir Yahudi olan müsteşrik Ignaz Goldziher (ö.1921) dir. Goldziher, *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung* adlı eserinde tefsir tarihini konularına göre tasnif etmiş ve eserini Tefsirde İlk Merhale, Rivayet Tefsiri, Dirayet Tefsiri, Tasavvufi-İşarî Tefsir, Mezhebi Tefsir ve Çağdaş Tefsirler olmak üzere altı bölüm halinde düzenlemiştir. Görüldüğü üzere bu tasnif gelenekteki yöntemlerden farklı modern bir tasniftir.³⁵ Bu tür tefsir tarihi yazımı yöntemi, İslam dünyasında Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö.1977)'nin “*et-Tefsir ve'l-mümessirûn*” adlı eseri ile bazı farklılıklarla birlikte ülkemizden İsmail Cerrahoğlu, Bekir Karlığa ve Muhsin Demirci ve Davut Aydüz ve Ali Eroğlu'nun yazdıkları ve adları "Tefsir Tarihi" olan eserlerle devam ettirilmiştir.³⁶

Genel olarak tefsir tarihini ele alan ve ekol sistematığına göre telif edilmiş olan bu eserlerin yanı sıra, Kur'an'a yönelişlerle ilgili olan ve sadece tefsir ekollerini içeren eserlerden de söz edilebilir. Bunlardan bazıları şunlardır:

³³ Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhan ve el-İtkan*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013, s. 252.

³⁴ Suyuti, *Tabakâtü'l-müfessirin*, tahkik, Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1976, s. 21.

³⁵ Söz konusu konulu tefsir tarihi yazıcılığına yönelik bazı eleştiriler ve öneriler için bkz. İsmail Çalışkan, “Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliği Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler”, *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri] Yüzüncü Yıl Üniversitesi Nihat Bayşu Konferans Salonu*, Van, 11-12 Haziran 2005, s. 103-113; Düccane Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası”, *İslamiyat*, cilt II, sayı 4, Ekim-Aralık 1999, s. 51-73.

³⁶ Bu eserlerin geniş tanıtım ve tahlili için bkz. Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2012, s. 61-65.

Ülkemizde ilk örneğini oluşturan, Celal Kırca'nın *Kur'an'a Yönelişler* adlı kitabı, tefsir yönelişlerini inceleyen ve Arapça yazılmış olan, Naile Sellînî Râdavî, *et-Tefsir ve Mezâhibuhû* adlı eseri, Fadl Hasan Abbas'ın da, *et-Tefsîr Esâsiyyetuhü ve İtticâhâtuhu* adlı eseri, Abdülkadir Muhammed Salih *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi Asri'l-Hadîs* adlı eseri, yine çağdaş yönelişlerle ilgili en kapsamlı kitaplardan birisi olan Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî'nin üç cilt (iki mücellet) olarak yayımlanan *İtticâhâtü't-Tefsîr'i*, Jansen'in Türkçeye *Kur'an'a Yaklaşımlar* şeklinde tercüme edilen kitabı,³⁷ Kenan Çamurcu tarafından Türkçeye “ Tefsir Ekolleri” olarak çevrilen Üstad Ali Ekber Babaî'nin eseri.³⁸

Konulu tefsir tarihi yazımı tarih perspektifi sunma ve tarihi verilerle okuru buluşturmadan daha çok peşin yönlendirmeler içermektedir. Bu tür tefsir tarihinin eleştiriye en açık yönü şudur: Okuyucuyu, tarihte olup bitenleri, yazılan eserleri görmeden, okuma ve yorumlamaya imkân bulmadan belli kalıplarla tarihi verileri mahkûm etmeye yönlendirmesidir. Kelamî, fikhî, mezhebî, ictimâî, modernist, tarihselci gibi tanımlamalar bir tefsir tarihi tasavvuru oluşturmamıza yardım etmemektedir. Tıpkı konulu tefsirde olduğu gibi, tefsir tarihinde olmaması gereken bazı çağdaş konuların ve tahayyüllerinin meşrulaştırılmasında bir aracı olarak kullanılmaktadır. Bu da; gelenekten edineceğimiz sahil bir tefsir tarihi tasavvuruna belki engel olmaktadır. Hangi tür tarih tazımı olursa olsun bütünü görmemize yardımcı olmalıdır. Çabasını bu yönde sarf etmelidir.

Tarihi gerçekleri nasıl yorumladığımız ve hangi sıralama ile bilim tarihine koyduğumuz, bilimi nasıl gördüğümüzü ortaya koyacaktır. Yani, sahip olunan inançlar ya da ideolojiler bilime yönelik pozitif veya negatif olumlamalara neden olmakta ve bu nedenle bilim tarihini farklı yorumlanmaktadır. Kısacası, tarihçilerin buldukları noktaya göre gördüklerinin de değişeceği iddiası bilim tarihi yazımının betimleyici olmaktan uzak olduğunu göstermektedir.³⁹

Postmodern tarih yazıcılığında, aydınlanmanın felsefesine ve tarih anlayışına uygun olarak tarihin geleneksel kaynaklarında pek yer bulamayan toplumun ayrıcalıklı tabakaları, mezhepler, ekoller, anlayışlar ve hatta kadınlar ve azınlıklar gibi konuların öne çıktığına şahit olunmaktadır. Bu tarih yazımı yaklaşımının son yüzyılda yazılan tefsir tarihi yazımını etkilediği bir gerçektir. Bu yaklaşım çağdaş tefsir tarihi yazımını için bir atılım değil bütünü görmemize engel olan ve önyargılar oluşturan bir yazım çeşidi olduğunu belirtmeliyiz. Bu yaklaşım tarzı kendi aramızda birbirimizle anlaşmayı güçleştirdiği gibi, ayrılıkları öne çıkararak çağdaş dünyanın istediği sonuçları üretmeye zemin hazırlamaktadır. Yani, konulu tefsir tarihi yazımı aydınlanmanın felsefesine ve tarih anlayışına uygun iken, bizde ister biyografik, isterse tabakat türü yazımı olsun daha bütüncül daha

³⁷ Bu eserlerin içerikleriyle ilgili geniş bilgi için bkz., Karagöz, *age.*, s. 66-68.

³⁸ Eser, El- Mustafa Yayınları arasında iki cilt olarak İstanbul 2014'te yayınlanmıştır.

³⁹ Ahmet Eyim, “Bilim Tarihi Yazımı Ve Nesnelik Tartışmaları Üzerine”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, (28-30 Nisan 2006), Şanlıurfa 2006, s. 265

kuşatıcı ve birleştiricidir. Bu bütünlüğü yakalayan Davudi'nin ve Ömer Nasuhi'nin tefsir tarihlerinden yararlanmanın ve onları geliştirmenin imkânlarını aramalıyız. Bizler ancak gelişen ve geliştirilen tefsir metotlarının neler olduğu, bunların nasıl uygulamaya konulduğunu bu eserlerle öğrenme imkânına kavuşuyoruz. İbn Haldun, tarihin din ve dünyayı birleştirici özelliğine işaret etmektedir. Ona göre din ve dünya işlerini bütünlemek isteyen kimse, tarihe başvurarak onu kendisine örnek edinir ve bu ilimden yararlanır.⁴⁰ Oysa konulu ve ekol yaklaşımli tarih yazımı bu birleştirici özelliğe sahip değildir.

Gerçekte, tarihçilikte en önemli husus, tarafsız araştırma ve bilimsel incelemedir; tarihçinin tarih olaylarını tüm gerçekliği ile yansıtması, tıpkı bir fotoğraf makinası gibi görüntülemesidir. Hangi inanç ve düşüncede olursa olsun, olayları, oluş tarzlarını ve kahramanlarını tam bir bilimsel tarafsızlık anlayışı ile tespit etmesidir. Ne var ki, bu temel ilkeye bağlı kalarak tarih yazanlar oldukça azdır. Tarihle uğraşanların çoğunluğu tarih yazıcılığında ya inanç ve ideolojilerinin ya da sömürgeci ve emperyalist düşüncelerinin etkisinde kalmışlardır. Bazıları da kişisel duygu ve düşüncelerini, politik ve ekonomik eğilimlerini tarihe sokmuşlardır.⁴¹ Konulu ve ekol yaklaşımli tarih yazımı bu türden kaygıları gidermede son derece dikkatli olmalıdır.

Geleneksel tabakat türü tefsir tarihi ile tefsirin yüzyılları alan hikâyesinin izi sürülebilmektedir. Konulu tefsir tarihi yazımı ve yaklaşımı ise bize, iz sürmeyi değil muttasıl olmamızı, hemen ve şimdi burada olana tabi olmamızı teklif etmektedir. Bu durum, İslam ilim-kültür ve medeniyet tarihinin izini takip etmemize engel olabilmektedir. Tabakaların kesintisiz bir tarih sunmaları ve daha kapsayıcı olmaları, her yüz yılı bir tabaka olarak ele almaları nedeniyle bu eserlerden tarih tasavvuru geliştirmemiz daha kolaydır. Aynı zamanda tarihi, gelecek kuşaklara nakletmede de daha sağlam bir yöntemdir. Bununla birlikte, konulu/ekol tarzı tefsir tarihi kitaplarının didaktik açıdan daha faydalı olduğunu söyleyenler de vardır.⁴²

Şimdi konulu tefsir tarihi yazımı yaklaşımıyla bağlantılı ve aynı şekilde çağdaş bir yaklaşım olan konulu tefsir üzerinde durabiliriz.

IV. Konulu Tefsir:

Hız. Peygamber'in, bazı Kur'an ifadelerine ilişkin yaptığı açıklamalar tefsir literatüründe ilk tefsir örneklerini oluşturmaktadır. Bunu sahabe ve tâbiûnun nakle ve kendi görüşlerine dayanan tefsir örnekleri takip etmiştir. Tefsir kaynaklarında çeşitliliğin başladığı bu dönem tefsir faaliyetinin temel çerçevesini ve yöntemini de belirlemiştir. Bu yöntem, sure ve ayetleri Mushaf tertibine riayet ederek

⁴⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çeviren, Zeki Kadiri Ugan, M.E.B Yay., İst., 1989, I/18.

⁴¹ Hizmetli, "Siyer ve İslam Tarihçiliği Üzerine", s. 312.

⁴² Mesut Okumuş, *Tefsir Tarihi Sempozyumu*, "Tefsir Tarihi Eserlerinin Didaktik Açısından Değerlendirilmesi", Araştırma Yayınları Ankara, 2015, s. 289.

tefsir etmekte, hatta yer yer ayet ve hatta sureler arasında münasebet vurgusu ile yorum yapmaktadır.⁴³ Bu yöntemin arkasında, Kur'an'ı Kerim'in sadece bir söylem/hitap değil, aynı zamanda bir kitap olduğu düşüncesi yatmaktadır.

Klasik dönemde ve sonrası yazılan tefsir eserleri genel olarak bu yöntemsel çerçeveye dayanır. Modern dönemde (19. yüzyıl ve sonrası) ise tefsir kitabiyatına yönelik eleştirel bir yaklaşım öne çıkmış ve yeni yöntem arayışları tefsir tartışmalarının merkezine yerleşmiştir. Büyük ölçüde Kur'an'ı çağın taleplerine uyarlama bağlamında ortaya çıkan çağdaş tefsir⁴⁴ çalışmaları tarihsel-eleştirel, akılcı, ideolojik, ilmî ve edebî gibi nitelermelerle sınıflandırılmıştır. Bunlardan biri de konulu tefsir çalışmalarıdır.⁴⁵ Tamamen çağdaş bir yöneliş olduğu işin başında belirtilmelidir.

Klasik tefsirin mahiyeti, yöntemsel özellikleri, oluşum süreci ve yeni yaklaşımların tefsir tarihi içindeki yeri gibi konular, çağdaş, dönem tefsir araştırmalarında daima önemsenmiştir. Klasik tefsirin Kur'an'ın doğru anlaşılması konusunda yetersiz olduğu düşüncesi modern dönemde Kur'an'ın ve tefsirin farklı bir işlev kazanmasına sebep olmuştur. Bu süreçte tefsir alanı, ağırlıklı olarak Kur'an'ın hidayet yönünü ve pratik hayattaki yerini vurgulaması gereken bir faaliyet olarak algılanmıştır.⁴⁶

Arapçada 'konulu tefsir'in karşılığı olan 'et-Tefsîru'l-mevdu'î' ifadesinin ilk defa kim tarafından kullanılmış olduğunu tespit etmek zor olsa da ifade kısa sürede Batı'da 'thematic interpretation/commentary' ve Türkçede 'konulu tefsir' olarak yaygınlaşmıştır ve yazarına göre farklı adlarla anılmaktadır Konulu tefsir için kullanılan isimlerden bazıları şunlardır: Parçacı Tefsir, Mevziî Tefsir, Tezciî Tefsir, Atomik Tefsir, Sentetik Tefsir, Müselsel/Seri Tefsir, bütünsel/tevhidi tefsir vb. Görüldüğü gibi bu tefsir çeşidinin isminde bile henüz birlik sağlanabilmiş değildir.

Konulu tefsir, üzerinde görüş birliği olmamakla birlikte, Kur'an'ın farklı yerlerinde bulunan ayetlerin nüzul sırasına göre bir araya getirilerek açıklanması faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. İlgili kaynaklardaki tanımlara göre konulu tefsir, sebep-i nüzulleri dikkate almakta, hadisleri ve sahabe sözlerini kullanmakla ve ayetlerin içeriğini pratik hayata yansıtma yollarını araştırmaktadır.⁴⁷

⁴³ Bilal Gökkır, Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar, "Konulu Tefsir: Hedef, İmkan ve Sınırları", *İlim Yayma Vakfı*, İstanbul, 2010, s. 455; Gelenekte tenasüp ilminin yeri ve konumu için bkz., Bilal Deliser, Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü, Rağbet yay., İstanbul, 2014, s. 154-160; Faruk Tuncer, "Tenasüb(tematik) Merkezli Tefsirlere Genel Bir Bakış", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Editörler: Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Otto Yayınları, Ankara, 2015, I/246-272.

⁴⁴ Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an ve Tefsire Ne Oldu?* s.100.

⁴⁵ Esra Gözeler, "Konulu Tefsir", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Editörler: Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Otto Yayınları, Ankara, 2015, I/231.

⁴⁶ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/232.

⁴⁷ Bkz., Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 130-136; Gözeler, "Konulu Tefsir", I/233.

Konulu tefsirin ne olduğuna dair pek çok farklı tanım yapılmıştır.⁴⁸ Mustafa Müslim bunlardan bazılarını şu şekilde aktarmaktadır:

- Fikri, içtimai veya evrensel konulardan herhangi birine Kur'an perspektifinden bakarak Kur' anî bir söylem geliştirmektir.

-Lafzi veya hükmî olarak bir konu ile ilgili olmakla beraber Kur'an'da muhtelif surelerde dağılmış şekilde duran ayetleri bir araya toplayarak onları Kur'an'ın temel maksatlarına göre yorumlamaktır.

-Herhangi bir konuyu Kur'an'daki bir sure veya farklı surelerdeki ayetler yardımıyla açıklamaktır.

Mustafa Müslim kendi tercihini ise şöyle ifade etmektedir:

“Konuları, Kur'an'ın amaçları doğrultusunda, bir veya daha çok sure çerçevesinde ele alan ilimdir.”⁴⁹

Bu tanımların yukarıda çerçevesini çizmeye çalıştığımız tefsir tanımına uymayan pek çok yönü bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi nesnellüğün ve sübjektifliğin alanının genişletilmiş olmasıdır. Bu durum tefsir etkinliğinin tanımlanmasını ve alanı daha da karmaşık hale getirmektedir.

Aynı ana konuyla ilgili ayetlerin bir araya getirilmesiyle yapılan Kur'an yorumları, Kur'an metnine tematik bir bakış geliştirmiştir. Bilindiği gibi, Kur'an'ın tertibi tematik değildir. Kur'an'daki sureler belli konular temelinde sıralanmadığı gibi; surelerin içerisindeki ayetler de konularına göre düzenlenmemiştir. Bazen bir sure veya ayet birden fazla konuyu ihtiva edebilir. Kur'an'ın bu metin yapısından hareketle, çağdaş dönemde, farklı ayetlerde işlenen konuları bütünlük içinde anlamak için ilgili ayetleri bir araya getirmenin yararlı olacağı düşünülmüştür.⁵⁰ Kur'an'ın kendi içindeki bütünlüğü anlaşılıp kavranmadan başka konu bütünlükleri kavranabilir mi? Belli bir konudaki ayetleri kim hangi Kur'an bütünlüğüne arz edebilecektir? Müfessir mi? Araştırmacı mı?

Konulu tefsirin onlarca faydasından söz edilmiştir. Konulu tefsirin yorumcuyu hatadan ve yanlı tutum takınmaktan koruduğu, Kur'an'ın mesajını insanlara ulaştırmada daha sağlıklı bir yöntem olduğu İslami tefekkürün gelişmesine katkı sağladığı, modern ilmî teoriler karşısında sağlıklı bir bakış açısı kazandırdığı, yorumcuya bütüncül bir bakış açısı sunduğu, kavramsal çalışmalara yön verdiği, Kur'an'ın yeni i'câz yönlerini açığa çıkardığı, İslami değerlerin eğitim ve öğretimi için model oluşturduğu, İslam davetçilerine yardımcı olduğu, Kur'an'a yönelen itirazlara kapsamlı cevap verebilme imkânı sağladığı gibi faydalarından bahsedilmiştir.⁵¹ Bütün bu söylenenler belki şu iki temel faydada özetlenebilir: Birincisi, bu tür bir tefsir, örneğin, müfessire Kur'an'ın iman konusunda ne söylediği hakkında kapsamlı ve dengeli bir yorum yapma imkânı sağlar ve böylece

⁴⁸ Konulu tefsir tanımları ve tasnifleri için bkz., Mustafa, Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem* (Konulu Tefsire Metodik Bir Yaklaşım)çev. Salih Özer, Ankara, 1993, s. 26; Şahin Güven, *Çağdaş Tefsir Araştırmalarında Konulu Tefsir Metodu*, İstanbul, 2001, s. 49-51,133-137;

⁴⁹ Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem*, s. 27.

⁵⁰ Gözeler, “Konulu Tefsir”, I/233.

⁵¹ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'ın Konulu Tefsiri -Konulu Tefsire Duyulan İhtiyaç ve Konulu Tefsirde Yöntemler”- *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, S.3 (Ocak-Haziran 2009), s. 127-135.

Kur'an metninin önyargılı bir şekilde anlaşılması riskini azaltır. Ayrıca bu türden tefsirlerin tematik çerçeveleri, cuma hutbeleri ve dinî sohbetler gibi pratik amaçlar için daha uygundur. Konulu tefsirin ikinci faydası ise tefsir sürecinde müfessirin daha aktif rol almasıdır. Müfessir kendi modern bakış açısını klasik tefsire nazaran daha etkin bir şekilde yoruma taşıyabilmektedir. Çünkü bu tarz ile müfessir, metne kendi sorularını sorabilmektedir.⁵²

Konulu tefsir için üzerinde ittifak edilmiş tam bir tanım görülmemekle beraber bu tariflerden konulu tefsirin mahiyeti hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Aynı zamanda bu tanımlar konulu tefsirin birden fazla çeşidini de karşımıza çıkarmaktadır. Konulu tefsirin uygulanması hususunda dört farklı sınıflandırmadan söz edilebilir.⁵³

1. Kavram Çalışması: Kur'an'da yer alan bir kelimenin ve türevlerinin geçtiği bütün ayetler bir araya getirilerek kelimenin anlamları ve dil özellikleri ortaya çıkarılır. Kavramla ilgili hadisler varsa şerhlerin de yardımıyla kelimenin anlamlarının belirlenmesinde bir yöntem geliştirilmiş olur.

2. Konulu Çalışma: Kur'an'da yer alan bir konuyla ilgili bütün ayetler bir araya getirilir, nüzul sırasına göre düzenlenir, rivayet malzemesi bağlamında incelenerek Kur'an'ın konuya bakışı belirlenmeye çalışılır. Bilimsel çalışmalarda en çok kullanılan konulu tefsir türü konu bütünlüğüne göre yapılan incelemelerdir.

3. Sure Tefsiri: Alanı daha sınırlı olan bu türde öncelikle surenin sebep-i nüzulü, Mekki-Medenî olduğu bilgisi araştırılarak surenin temel konusu veya konuları özel ve genel maksatlarla ele alınır. Bu tür konulu tefsirde sure içinde birbiri içerisine girmiş muhtelif konular birbirinden ayırt edilmek suretiyle ele alınır.

4. Kur'an bütünlüğü çerçevesinde Kur'an-ı Kerim'in baştan sona kadar tamamını konulu tefsir yöntemiyle ele alan konulu tefsir. Henüz böyle bir tefsir yazılmış değildir.

Bu farklı tasniflerden, çağdaş dönemde konulu tefsirin tam olarak neyi kapsadığı ve yöntemsel olarak teklifinin ne olduğu konularında bir ittifak söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Konulu tefsirin tanımında görüş birliği olmamasının sebebinin kavramın farklı sınıflandırmaları içeren niteliğinden kaynaklandığı söylenebilir.⁵⁴ Türkiye'de konulu tefsire örnek olabilecek pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların ağırlıklı olarak "Kur'an'da ..." veya "Kur'an'a göre ..." şeklinde isimlendirildiği görülmektedir. Bu anlamda ülkemizdeki konulu tefsir örnekleri müstakil tefsir çalışmaları olarak değil, akademik araştırmalar bünyesinde ortaya çıkmaktadır.⁵⁵ Bu çalışmalar bir tefsir midir? Sorgulanmalıdır.

Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri örneklerinden hareket eden kimi araştırmacılar konulu tefsiri Hz. Peygamber,

⁵² Gözeler, "Konulu Tefsir", I/233.

⁵³ Bkz. Salah Abdulfettah Halidi, *et-Tefsiru 'l- Mevdüi Beyne'n-Nazariyye ve 't-Tatbik*, Darun'n-Nefais, Ürdün, 1997, s. 52.

⁵⁴ Konulu Tefsirin tanımındaki farklılıklar için bkz. Abdulkerim Seber, "Konulu Tefsir Metodunun Teorik ve Pratik Problemlerine Dair Bazı Çözüm Önerileri", *DEÜİFD*, XXX/2009, s. 143.

⁵⁵ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/234.

sahabe ve tâbiûn dönemi ile başlatırken, kimileri günümüzde bilinen anlamıyla konulu tefsirin çağdaş dönemde ortaya çıktığını söylemektedirler.⁵⁶ Konulu tefsirin modern zamanlarda ortaya çıkmasına gerekçe olarak, Mushaf tertibini esas alan tefsirlerin büyük kısmının günümüz Müslümanlarının hayatlarından uzak olması, onların sorunlarına çözüm getirebilecek bir metotla yazılmamış olması ve yöntemsel olarak bütünü yakalayamaması gibi hususlar dile getirilmiştir.⁵⁷Bundan dolayı çağın problemlerine ve uygarlığın verilerine, ancak Konulu Tefsir yöntemiyle karşı konulabileceği iddia edilmiştir.⁵⁸

Çağın ihtiyaçları doğrultusunda Kur'an'ı Kerim'i konuşurmak "istintak" suretiyle bu karşı koyuş ne derece tutarlıdır? Konulu tefsiri açıklama gayretleri içerisinde sıkça zikredilen, "Kur'anî Söylem"!, Kur'anî Düşünce"!, Kur'anî Bakış Açısı"!, Hangi yöntembilimsel temele sahiptir? Herhangi çağdaş bir konuyu Kur'an'a arz ederek konu oluşturmak, Kur'an'ın konu ettiği meseleleri bir bütünlük içerisinde ele almak ayrı; Kur'an'ın hiç konu etmediği, konuşmadığı konularda Kur'an'ı konuşurmak ayrı şeylerdir. Kur'an'ın konu ettiği meseleler bir bütünlük içerisinde ele alınıp başlıklandırılabilir. Değişik tasniflerle sunulabilir. Konulu/tematik Kur'an fihristleri oluşturulabilir. Türkçe meallerin baş tarafında yapıldığı gibi. Veya Kur'an'daki bir kavramın açıklaması yapılabilir. Kaldı ki bunların hiçbirine biz tefsir diyemeyiz. Çağdaş dünyanın ürettiği her problemi Kur'an'da konulu hale dönüştürmek, Kur'an'ı konuşurmak değil istismar olduğu açıktır. Bu, Kur'an'ın "ben"i yönlendirmesi değil; "ben" in Kur'an'ı şekillendirmesi şeklinde anlaşılmalıdır.

Her şeye rağmen bu telif türünün Hz Peygamber ve erken dönem müfessirler tarafından bulunduğu ve Mukâtil ibn Süleyman'ın (ö. 150/767) *Kitâbu Tefsiri'l-Hamsi Mi'e Âye* isimli tefsirinin bu alanda telif edilmiş bir eser olduğu da ifade edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde fakihlerin birbiriyle ilişkili ayetleri tek bir konu altında ele aldıkları ahkâm tefsirleri, kimilerince konulu tefsirin ilk aşamaları ve örnekleri olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte bu tür eserler birtakım mülâhazalarla konulu tefsir çalışmaları olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü sadece ahkâma dair ayetleri açıklasalar da yine Kur'an'daki tertibini gözeterek baştan sona sadece ahkâm ayetlerini tefsir etmeye çalışmışlardır. Ayrıca bu ayetleri bir araya toplayan bağ, konu bağı değil, bu ayetlerin sadece şer'î hüküm içermeleridir. Dolayısıyla bu konular arasında mana bakımından konu birliği yoktur.⁵⁹ Benzer şekilde Kur'an ilimleri ve bu alanda telif edilen eserler de konulu tefsir çalışmaları kapsamında değerlendirilmiştir. Ancak bu yaklaşımın da genel bir kabulü yansıtmadığını belirtmek gerekir. Aynı şekilde ilk dönemde âlimlerin üzerinde yoğunlaştığı, Vücûh ve Nezair, Garibü'l-Kur'an, İ'rabü'l-Kur'an, Emsalü'l-Kur'an, Mecazü'l-Kur'an, Müteşâbihü'l-

⁵⁶ Mustafa, Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem* s. 29; Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, s. 81-84; Gökçır, *Konulu Tefsir: Hedef, İmkân ve Sınırları*, s. 463.

⁵⁷ Emin El- Hûlî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (Tercüme Mevlüt Güngör), Kur'an Kitaplığı, İstanbul, 1995, s.72-74.

⁵⁸ Mustafa, Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem* s.40; bkz. Muhammed Gazali, *Kur'an-ı Kerim'in Konulu Tefsiri*, Çev. Şahin Güven, Ekrem Demir, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2005, s. 9.

⁵⁹ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/236.

Kur'an, Müşkilü'l-Kur'an, Aksamu'l-Kur'an gibi dil ağırlıklı tefsirler de konulu tefsirin ilk örnekleri olarak takdim edilmektedir.⁶⁰ Dil çözümlemesine dayanan tefsirler konulu gibi görünse de bunlar daha çok dil meselelerine girdikleri ve müstakil konu şeklinde görülebilecek hususlara eğilmedikleri için aynı başlık altına toplanamaz.⁶¹

Gelenekte ilimler tarihi ve Kur'an ilimleri gibi eserlerde yer alan yukarıda adları geçen eserlerin hiçbirinin konulu tefsir çalışmaları olarak sunulmasının hiçbir usul değeri yoktur. Çünkü bu tip çalışmalar doğrudan doğruya Kur'an'ın muhtevası ile ilgili olmayıp Kur'an'ın iyi anlaşılması ve doğru değerlendirilmesi için yapılmış dilbilim ağırlıklı teknik çalışmalardır.

'Konulu tefsir' ifadesinin ilk kez kim veya kimler tarafından kullanıldığına ilişkin olarak da farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bir yaklaşıma göre bu ifade ilk kez M. 'Abdullah Drâz (1894-1958) ve Mahmüd Şeltüt (1897-1963) tarafından kullanılmıştır. Diğer bir görüşe göre ise el-Ezher Üniversitesi Tefsir Ana-bilim Dalı Öğretim Üyelerinden Ahmed es-Seyyid el-Kümi ve Muhammed Ahmed el-Kâsımî tarafından kullanılmıştır.⁶²

Konulu tefsirin en belirgin temsilcilerinden biri olarak Emin el-Hülî (1895-1966) gösterilmektedir. Hülî, Kur'an tefsiri konusunda yeni bir metot geliştirmiştir. Bu yöntem, ağırlıklı olarak edebî ve dilsel bir yaklaşıma dayanmaktadır. Emin el-Hülî, diğer çağdaş yorumlardan farklı olarak, Kur'an'ın hidayet yönünü öne çıkarmak yerine Arap dilindeki en büyük kitap olmasını önemsemektedir. Bu konuda Emîn el-Hülî'nin düşünceleri şöyledir:

“...Kısacası, Kur'an'ın mevcut tertibi, kesinlikle konu bütünlüğünü dikkate almamıştır. Keza ayetlerin nüzul sırasını da hiç gözetmemiştir. Nitekim aynı konudan çeşitli yerlerde ve farklı şartların ortaya çıkardığı durumlarda söz edilmiştir. Bütün bunlar, Kur'an'ın konu konulu tefsir edilmesini açıkça gerekli kılmaktadır. Bir konuyla ilgili bütün ayetler taranıp iniş sırası, birbiriyle ilişkisi ve indiği şartlar dikkate alınarak tefsir edilmeli ve anlaşılmaya çalışılmalıdır. Kuşkusuz bu yöntem, manaya ulaşmak ve onu belirlemek için daha iyi ve daha güvenilirdir (...) Bu durumda -öyle anlaşılıyor ki- Kur'an'ın mevcut tertibine göre sure sure veya parça parça tefsir edilmesi değil, konu konu tefsir edilmesi en doğru görüş olmaktadır.”⁶³Ne var ki Huli, sözünü ettiği bu yöntemi uygulama imkânı bulamamıştır. Hülî'nin temellerini attığı tematik yaklaşım, eşi ve öğrencisi 'Â'îşe 'Abdurrahmân (1913-1998) tarafından kullanılmıştır. O, *Makâl fi'l-İnsân* isimli çalışmasında ele aldığı her bir konuyu Kur'an'dan bir veya birkaç ayete

⁶⁰ Mustafa, Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem* s. 29-35; Ercan Şen, *Çağdaş Bir Tefsi Yöntemi Olarak Konulu Tefsir Ekolü ve Örnek Bir Konulu Tefsir Denemesi: Kur'an'da Fetih Kavramı, IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – IV (İlahiyat)* İstanbul 2015, s. 166.

⁶¹ Birişik, *Tefsir, TDİA*, XXXX/289.

⁶² Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, s.83.

⁶³Emîn el-Hülî, *Arap-İslam Kültüründe yenilikçi Yaklaşımlar*, çev. Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin, Kitâbiyât, Ankara 2006, s.44-45.

atıfta bulunarak açıklamaktadır. Tefsir sürecinde ele aldığı bir kavramın anlamını konuyla ilgili Kur'an ayetlerini inceleyerek ortaya çıkarmaya çalışır. A'îşe 'Abdurrahmân eş-Şahsiyye el-İslâmiyye isimli bir başka eserinde de ele aldığı konuyu ilgili ayetler ve hadisler bağlamında değerlendirmektedir.⁶⁴

Emîn el-Hûli'nin, Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar adlı eseri baştan sona bir bütün olarak değerlendirildiğinde Hûli, aslında Kur'an'ın, edebiyatın ve belagatin bize sunduğu imkânlar dâhilinde çözümlenmesi yöntemini önermektedir. Konulu tefsiri önemsemekle beraber önerdiği yöntem daha ziyade dilbilimsel bir yöntemdir.⁶⁵

"Kur'an'da konu bütünlüğü" üzerine duran ve bu konuda önemli bir eser ortaya koyan yazarlardan biri de Muhammed Hicazi'dir. Eserinin adı *el-Vahdetü'l-Mevduiyye fi'l-Kur'ani'l-Kerim*'dir. Ona göre konulu tefsir, Kur'an-ı Kerim'in muhtelif sürelerindeki özel hüküm ifade eden ayetleri, onlardan umumi bir hüküm çıkarmak amacıyla, Kuran'daki konu bütünlüğünü dikkate alarak incelemektir. İbrahim el-Beyyümi de *Dirasat ft't-Tefsiri'l-Mevdi* adlı eseriyle Kur'an'da konu bütünlüğü konusunda büyük ölçüde Hicazi'ye dayanmaktadır.⁶⁶

Fazlur Rahman (1911-1988), Türkçeye *Ana Konularıyla Kur'an adıyla* çevrilen *Majör Themes of the Qur'an* isimli eserinin önsözünde konulu tefsir yöntemine destek olabilecek şu değerlendirmelerde bulunmuştur: Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar, Kur'an hakkında birçok eser yazmışlardır. Müslümanlar tarafından yazılan sayısız tefsir, genellikle Kur'an'ı ayet ayet ele alıp açıklamıştır. Bu çalışmaların çoğunun maksatlı görüşleri yansıttığı bir yana, kullandıkları usûl gereği evren ve hayat hakkında yeterince tutarlı fikirler verememişlerdir. Hâlbuki Kur'an'da şüphesiz ki bu konular hakkında etraflı bilgiler vardır.⁶⁷

Fazlur Rahman'ın Kur'an'daki ana konuları tespit, tasnif edip açıklarken sahih hadislerle bile yer vermemesi, protestan metinselciliğini hatırlatmaktadır. Kur'an'da konu bütünlüğünün olmasıyla Kur'an'ın tamamını konulu hale getirmek ayrı şeylerdir. Kur'an farklı ifade kalplarıyla aynı hakikatleri dile getirmektedir. Kur'an'ın ısrarla üzerinde durduğu şeyler; tevhit, nübüvvet, ahiret, ahlak ve ibadet ve muamelat gibi şeylerdir. Doğru olan Kur'an'ın tamamını konulu hale dönüştürmek değil, konuları Kur'an'ın ilkeleri doğrultusunda yorumlamak ve çözüm üretmek olmalıdır.

Konulu tefsir alanında zikredilmesi gereken isimlerden biri de Muhammed el-Gazâlî'dir (1917-1996). *Gazali, "Nahve Tefsirin Mevduiyyin Li Suveri'l-Kur'âni'l-Kerim"* isimli eserinin telifinde M. 'Abdullah Drâz'ı örnek alır. O, bu çalışmasını daha önce kimsenin uygulamadığı bir yöntem keşfetme isteğiyle hazırladığını ve temel amacının her sureyi kendi bütünlüğü içerisinde konulu tefsir

⁶⁴ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/239.

⁶⁵ Bkz., Mustafa Karagöz, "Dil Merkezli Tefsir Çalışmalar", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, s.335.

⁶⁶ Gökür, "Konulu Tefsir: Hedef, İmkân ve Sınırları", s. 457.

⁶⁷ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay, Ankara 1998, s. 21.

yöntemiyle açıklamak olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸

Konulu tefsiri felsefi olarak temellendirerek savunan Hasan Hanefi'dir (d. 1935). Konulu tefsiri bir metot olarak gören Hanefi'ye göre bu yöntem ilahi olan ile beşeri olan ve dinî olan ile seküler olan arasında bir ayırım yapmadan Kur'an metnini ele alır. Hanefi, klasik/ müessesel/Mushaf tertipli tefsirlerin, metnin tarihsel ve sosyal şartlarını, edebî özelliklerini ve müfessirlerin anlama düzeylerini tanımak bakımından Kur'an'ın anlaşılmasına olumlu katkılar sunduğunu ifade eder. Ancak Hanefi'ye göre klasik tefsirin sınırları ve yetersizliği, Kur'an'da yer alan bir konunun anlaşılması için pek çok açıdan engel olmaktadır. Ona göre ahkâm tefsirlerine, hüküm içeren ayetlerde var olan manevî boyut aksettirememiştir. Dilbilimsel ağırlıklı tefsirlerde ayetlerin tarihî şartlarına ilişkin bilgiler atlanmış ve ortalama bir Müslüman'ın anlayamayacağı ayrıntıda dilsel analizler yer almaktadır. Felsefi ve sufi/tasavvufi tefsirlerin ise olgudan uzak bir tarzları vardır. Kelamî tefsirlerde nass ve akli tek ölçü kabul etmeleri bakımından tenkit konusu olmaktadır. Bu bağlamda Hanefi Kur'an'ı ayet ayet açıklayan bu tür tefsirleri, aynı konudaki ayetleri bir bütünlük içinde ele almadıkları, ayrıntılı oldukları ve günümüz insanların ihtiyaçlarını içeren bilgiler sunmadıkları gerekçesiyle eleştirir. Hanefi, tefsir eğilimlerine ilişkin yaptığı bu eleştirel yorumlardan sonra *vâkı tefsir'i* önerir. Bu bağlamda Hanefi, metin ile olgu arasında karşılıklı iletişimi sağlaması bakımından konulu tefsirin ideal bir Kur'an yorumu sunduğunu ifade eder. Öznenin yorumdaki rolünü ön plana çıkaran Hanefi'ye göre konulu tefsir, "doğru veya yanlış tefsir yoktur" ilkesine dayanır. Ona göre, bir yorumun geçerliliği ise gücünde yatmaktadır.⁶⁹

Hasan Hanefiye göre, dinin gaye ve hedefini, dinin esaslarını ihmal eden Yahudi ve Hristiyanların anlatıldığı Bakara, Âl-i İmran, Nisa, Maide surelerinin doğru ve yanlış tefsir edilmesinde bir mahsur yoktur. Önemli olan yorumun ve düşüncenin etkili ve geçerli olmasıdır. Oysa sahte ve gerçek dışı doğru tarihte etkili olmuş onlarca fikir ve düşünceden bahsedilebilir. Bunun aksine bir fikir ve düşünce etkili ve geçerli olmadan da doğru olabilir.

Netice itibariyle, Mushaf tertibini esas alan Klasik tefsire alternatif olarak geliştirilen konulu tefsir, Kur'an'ın anlaşılması bağlamında ortaya çıkan modern yaklaşımlardan biridir. Popüler bir araştırma alanı olmasına rağmen, konulu tefsirin tanımı, amacı, yöntemi, tasnifi ve oluşum süreci konusunda bir görüş birliği bulunmaması dikkat çekicidir. Çağımız insanının zaman açısından fakir olması, klasik tefsir yönteminin Kur'an'ın bütünlüğünü ortaya koymada yetersiz kaldığı düşüncesi ve farklı fikrî akımların ortaya çıkması, konulu tefsiri doğuran sebepler arasında sayılsa bile, konulu tefsirin bir tefsir faaliyeti olup olmadığı bile tartışmaya açıktır. Konulu tefsir faaliyeti, temelde Kur'an'ı

⁶⁸ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/240.

⁶⁹ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/241; Bkz. Hasan Hanefi, "Konulu Kur'an Tefsir", Çev: Sönmez Kutlu, *İslami Araştırmalar*, Cilt. 9, Sayı, 1, 2, 3, 4, 1996, s. 157-166.

konularına göre tasnif etme çabasının bir sonucudur. Klasik tefsirin metni önceleyen metin-içi, yönteminden farklı olarak, konuyu önceleyen metin-dışı bir tefsir sunmaktadır. Bu bağlamda konulu tefsir, Kur'an metninin tefsiri olmaktan ziyade ele alınan herhangi bir konunun tefsiri olmaktadır. Dolayısıyla bu faaliyetin bir tefsir değil de tefsir yazım tarzlarından biri olarak kabul edilmesi daha isabetli görünmektedir.⁷⁰

Konulu tefsire yönelik eleştirilerden biri, aynı ayetin birden fazla konu ihtiva etmesi durumunda nasıl bir tasnifin esas alınacağı sorunsalıdır. Diğer taraftan ayetlerin nüzul sıralarına göre bir araya getirilip sebep-i nüzullerinin dikkate alınması ayetlerin tarihî bağlamlarının açığa çıkarılmasını sağlasa da bu faaliyet ayetleri ait oldukları sureden ve siyaktan kopardığı için metinsel bağlamı dışarıda bırakmaktadır. Çünkü küçük surelerde bile bir defada nazil olmayanlar vardır. Mesela Alak suresinin ilk beş ayeti mekki iken, 6-19 ayetleri medenidir. Uzun surelerde iş daha da karmaşık hal olacaktır. Bunları kronolojik sıraladığımızda sure bütünlüğü diye bir şey kalmayacaktır. Onun için Kur'an'a kronolojik sıra vermek imkânsızdır.⁷¹ Verilse bile istenilen kompozisyon oluşmayacaktır. Konularına göre ayetleri kronolojik sıralamak konunun anlaşılmasına yetmemektedir.

Dil ve tarih bilgisine dayalı bir yöntem olan klasik tefsir, bu metodik çerçevesiyle Kur'an metnini büyük oranda öznellikten korurken, konulu tefsir, yorumcuya metne fazla soru sorma imkânı sunduğu için büyük ölçüde belirleyici ve sübjektif bir mahiyete sahiptir. Bu, klasik tefsirin işlevi ve içeriği açısından bir farklılaşmaya işaret etmektedir. Ayrıca Kur'an metninin esas tertibinden farklı bir şekilde ele alınması yöntemsel açıdan bir başka tartışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik tefsir geleneğinde ayetlerin sure içerisindeki sıralanışının tevkifi olduğu kabul edildiğinden, Kur'an metni tefsiri belirlemektedir. Oysa konulu tefsirde kimi zaman dışarıdan bir konu metne taşınır ve çeşitli surelerde yer alan ayetler bu başlık altında toplanır. Bu noktada klasik tefsir Kur'an metninden hareket ederken konulu tefsir, konuların tespitinden hareket etmekte ve bazı durumlarda tefsir, Kur'an'ı belirlemiş olmaktadır.⁷² Dışardan Kur'an'a konu taşımak, ilgili ayetleri yerinden ederek yeniden kronolojik bir sıra oluşturmak yeni bir metin inşası anlamına gelmez mi?

SONUÇ

Konulu tefsir tarihi yazımı, tarih perspektifi sunma ve tarihi verilerle okuru buluşturmadan daha çok peşin yönlendirmeler içermektedir. Okuyucuyu, tarihte olup bitenleri, yazılan eserleri görmeden, okuma ve yorumlamaya imkân bulmadan belli kalıplarla tarihi verileri yargılamaya yönlendirilmektedir. Kelamî, fihhî, mezhebî, ictimaî, modernist, tarihselci gibi tanımlamalar bir

⁷⁰ Bu tür eleştirel yaklaşımlar için bkz., Gökkır, "Konulu Tefsir: Hedef, İmkân ve Sınırları", s. 457-465; Halis Albayrak, "Müzakere: Konulu Tefsir", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi I*, İstanbul 2005, s. 606-609.

⁷¹ Ömer Rıza Doğrul, *Kur'an ve İslam Üzerine*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2006, s. 22.

⁷² Gözeler, "Konulu Tefsir", I/243.

tefsir tarihi tasavvuru oluşturmamıza yardım etmemektedir. Tıpkı konulu tefsirde olduğu gibi, tefsir tarihinde olmaması gereken bazı çağdaş konuların ve tahayyüllerinin meşrulaştırılmasında bir aracı olarak kullanılmaktadır. Bu da; gelenekten edineceğimiz sahih bir tefsir tarihi tasavvuruna belki engel olmaktadır.

Konulu ve ekol yaklaşımlı tarih yazımı birleştirici/bütünleyici özelliğe sahip değildir. Konulu tefsir tarihi yazımı ve yaklaşımı bize, iz sürmeyi değil muttasıl olmamızı, hemen ve şimdi burada olana tabi olmamızı teklif etmektedir. Bu durum, İslam ilim-kültür ve medeniyet tarihinin izini takip etmemize engel olabildiği gibi bütünü görmemizi de zorlaştırmaktadır. Oysa geleneksel tabakat türü tefsir tarihi ile tefsirin yüzyılları alan hikâyesinin izi sürülebilir. Tabakaların kesintisiz bir tarih sunmaları ve daha kapsayıcı olmaları, her yüz yılı bir tabaka olarak ele almaları nedeniyle bu eserlerden tarih tasavvuru geliştirmemiz daha kolaydır. Aynı zamanda tarihi, gelecek kuşaklara nakletmede de daha sağlam bir yöntemdir. Bu bütünlüğü yakalayan Davudi'nin ve Ömer Nasuhi'nin tefsir tarihlerinden yararlanmanın ve onları geliştirmenin imkânlarını aranmalıdır. Bizler ancak gelişen ve geliştirilen tefsir metotlarının neler olduğu, bunların nasıl uygulamaya konulduğunu bu eserlerle öğrenme imkânına kavuşabiliriz.

“Konulu Tefsir/et-Tefsîru'l-Mevdû'i” kavramının tefsir literatürüne son yıllarda girdiği ve çağdaş bir kavram olduğu bilinmelidir. Bu tefsir yönteminin! Asrısaaadete kadar götürülmesi zorlama yorumlardır. Yaklaşımı meşrulaştırmak için başvuru olan yollardan biridir. Kavramın tarihsel temellendirilmesi ve dayanaklarıyla ilgili tutarsızlıklar bulunmaktadır. Konulu tefsir için üzerinde ittifak edilmiş tam bir tanım görülmemektedir. Bugün bu kavram, hedefleri ve beklentileri açısından birbirinden farklı teoriler için kullanılabilir niteliktedir. Bu bakımdan konulu tefsir denilince farklı çağrışımlar akla gelmekte ve bu kavrama farklı anlamlar yüklenebilmekte ve farklı adlarla adlandırıldığı görülmektedir. Konulu tefsirin mahiyetinde bir birlik sağlandığı da söylenemez. Çağdaş dönemde konulu tefsir faaliyeti, çağdaş konularından yola çıkarak ve günümüz bağlamını esas alarak anakronik tarzda faaliyet yürütmektedir. Bu anlamda, tefsir tanımıyla örtüşmeyen pek çok yanı bulunmaktadır. Çünkü tefsir, nüzul döneminin tarihsel ve her tür olgusal durumlarını dikkate alarak Kur'an'ı ait olduğu dil çerçevesinde anlama faaliyetidir. Bu anlama faaliyeti tefsirde, murad-ı İlahiyi belirleme amacıyla gerçekleştirilmektedir. Tefsirde yapılan bir yanlış Kur'an'a onda olmayan bir şeyi isnat anlamı taşıyacaktır. Bu durum, bu tür çalışmalara tefsir denilebilmesini güçleştirmektedir. Bu çalışmalara tefsir yerine konulu yorum denilmesi daha isabetli bir tanımlama gibi gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Albayrak, Halis, "Müzakere: Konulu Tefsir", İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi, İstanbul, 2005.

- Başkan, Ömer, “Taşköprizâde’nin Miftâhu’s-Saâde’si Bağlamında Osmanlı İlimler Tasnifi Geleneğinde Tefsir Tarihi Algısı” Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/1.
- Bekiroğlu, Harun, Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhan ve el-İtkan, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013.
- Bergamalı Cevdet Bey, Tefsir Usulü ve Tarihi, sadeleştiren, Mustafa Özel, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2002.
- Birişik, Abdulhamit, “Müfessir”, DİA, İstanbul, 2006.
- Birişik, Abdulhamit, “Tefsir”, TDİA, İstanbul, 2011.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü’l-Müfessirin, Bilmen Yay., İstanbul 1973.
- Carr, Edward Hallett, Tarih Nedir?, Çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Cündioğlu, Düccane, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası", İslamiyat, Ekim-Aralık, 1999.
- Cürccânî, Ali b. Muhammed, Kitabu't-ta'rifât, Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1988.
- Çalışkan, İsmail, “Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliği Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler”, Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri] Yüzüncü Yıl Üniversitesi Nihat Bayşu Konferans Salonu, Van, 11-12 Haziran 2005.
- Deliser, Bilal, “Tarih Felsefesi ve Metodolojisi, Biyografik Tarih Yazımı Çerçevesinde, Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddîn Muhammed B. Ali Ed-Dâvûdî ve “Tabakâtü’l-Müfessirîn” Adlı Eseri”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015/4.
-, Kur’an İlimleri ve Tefsir Usulü, Rağbet Yay., İstanbul, 2014.
- Demirci, Muhsin, Konulu Tefsire Giriş, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Doğrul, Ömer Rıza, Kur’an ve İslam Üzerine, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2006.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, Tabakatu'l-müfessirin, Tahkik, Süleyman b. Salih, Mektebetü'l- Ulûm ve'l- Hikem, Medine, 1998.
- Erten, Mevlüt, İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik, Araştırma Yay., Ankara, 2011.
- Fayda, Mustafa, “Tarih”, DİA, İstanbul, 2011.
- Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur’an, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay, Ankara, 1998.
- Filiz, Şahin, “Tarih Felsefesi Açısından İslam Felsefesi Tarihi ve Müntehab Sivanu'l-Hikme”, Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Konya 2006/2, s. 44.
- Gökkır, Bilal, Tarihten Günümüze Kur’an’a Yaklaşımlar, “Konulu Tefsir: Hedef, İmkân ve Sınırları”, İlim Yayma Vakfı, İstanbul, 2010.
- Görener, İbrahim, “Kur’an İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrıştırması Sorunu”, Bilimname XVI, 2009/1, S. 11.
- Gözeler, Esra, “Konulu Tefsir”, Tefsire Akademik Yaklaşımlar, Editörler: Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Otto yayınları, Ankara, 2015.
- Gazali, Muhammed, Kur’an-ı Kerim’in Konulu Tefsiri, Çev. Şahin Güven, Ekrem Demir, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2005.
- Güven, Şahin, Çağdaş Tefsir Araştırmalarında Konulu Tefsir Metodu, İstanbul, 2001.
- Hanefî, Hasan, “Konulu Kur’an Tefsiri”, Çev: Sönmez Kutlu, İslami Araştırmalar Cilt. 9, Sayı, 1,2,3,4.
- Halidi, Salah Abdulfettah, et-Tefsiru’l- Mevdûi Beyne’n-Nazariyye ve’t-Tatbik, Darun’n-Nefais, Ürdün, 1997.
- Hizmetli, Sabri, “Siyer ve İslam Tarihi Üzerine”, Diyanet Dergisi, Ekim-Kasım-Aralık, Ankara, 1989.
- Hûlî, Emin, Kur’an Tefsirinde Yeni Bir Metod, (Tercüme Mevlüt Güngör), Kur’an Kitaplığı, İstanbul, 1995.
- Hûlî, Emîn, Arap-İslam Kültüründe yenilikçi Yaklaşımlar, çev. Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin, Kitâbiyât, Ankara, 2006.
- İbn Haldun, Mukaddime, Çeviren, Zeki Kadiri Ugan, M.E.B Yay., İst., 1989.
- Kara, Necati, Kur’an-Sünnet Bütünlüğü, İhtar Yayıncılık, Erzurum 1995.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, “Kur’an’ın Konulu Tefsiri -Konulu Tefsire Duyulan İhtiyaç ve Konulu Tefsirde Yöntemler”- Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Yıl: 2, S.3 (Ocak-Haziran 2009).
- Karagöz, Mustafa, Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri, Araştırma Yayınları, Ankara, 2012.
-, “Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları”, Tefsire Akademik Yaklaşımlar, Editörler: Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Otto Yayınları, Ankara, 2015.
- Macit, M. Hanifi, Alper İplikçi, Tarih Felsefesi, Pegem Yayınevi, Ankara, 2017.
- Mertoğlu, Mehmet Suat, "Suyûti" (Kur'an İlimleri Kısmı), DİA, İstanbul, 2010.

- Mâtürîdî, Ebu Mansur, Te'vilât'ül'Kur'an'dan Tercümeleler, çev. Bekir Topaloğlu, Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Müslim, Mustafa, Kur'an Çalışmalarında Yöntem (Konulu Tefsire Metodik Bir Yaklaşım)çev. Salih Özer, Ankara, 1993.
- Okumuş, Mesut, Tefsir Tarihi Sempozyumu, "Tesir Tarihi Eserlerinin Didaktik Açından Değerlendirilmesi", Araştırma Yayınları Ankara, 2015.
-, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", Darülfünun İlahiyat Sempozyumu, 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, İstanbul, 2010.
- Paçacı, Mehmet, Çağdaş dönemde Kur'an ve Tefsire ne oldu?, Klasik Yay., İstanbul, 2008.
- Seber, Abdulkerim, Konulu Tefsir Metodunun Teorik ve Pratik Problemlerine Dair Bazı Çözüm Önerileri, DEÜİFD, XXX/2009.
- Suyuti, Tabakâtü'l-müfessirin, tahkik, Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1976.
-, el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an, Mektebetü Dari't-Turas, Mısır, tarihsiz.
- Şen, Ercan, "Çağdaş Bir Tefsi Yöntemi Olarak Konulu Tefsir Ekolü ve Örnek Bir Konulu Tefsir Denemesi: Kur'an'da Fetih Kavramı", IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – IV (İlahiyat) İstanbul, 2015.
- Taşköprizâde, Miftâhu's-Saâde ve Misbahu's-Siyade fi Mevzuati'l-Ulûm, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- Tuncer, Faruk, "Tenasüb(tematik) Merkezli Tefsirlere Genel Bir Bakış" Tefsire Akademik Yaklaşımlar, Editörler: Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Otto Yayınları, Ankara, 2015.
- Yavuz, Ömer Faruk, Varlık ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuru, Karadeniz Basın Yayın, Rize, 2007.
- Yaran, Rahmi "Ömer Nasuhi Bilmen", DİA, İstanbul, 1992.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, Daru'ihyâi't-turâsi'l-arabi, Kahire, 1976.
- Zerkeşi, Bedreddin, el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an, tah. Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1988.

HZ. ÖMER'İN BASRA VALİSİ MUĞİRE B. ŞU'BE'Yİ GÖREVDEN ALMASIYLA İLGİLİ RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

THE CONTEMPLATION OF NARRATIONS RELATED TO DISMISSAL OF THE BASRA GOVERNOR AL-MUGHÎRA B. SHU'BA BY HZ. UMAR

Ömer AKTAŞ
Sivas İl Müftülüğü
Sivas-Türkiye

Atf gösterme: Aktaş, Ö. (2018). Hz. Ömer'in Basra Valisi Muğire b. Şu'be'yi Görevden Almasıyla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi, *Universal Journal of Theology* 3 (1), 39-52.

Geliş Tarihi:
10 Mart 2018
Değerlendirme Tarihi:
17 Mart 2018
Kabul Tarihi:
29 Mart 2018

© 2018 UJTE
E-ISSN: 2548-0952
Tüm hakları saklıdır.

Öz: Muğire b. Şu'be, Hz. Ömer döneminin en önemli ve aktif devlet adamlarından bir tanesidir. O, Hz. Ömer'in birlikte çalışmak için en çok tercih ettiği bürokratlardandır. Muğire, Hz. Ömer'e valilik, müşavirlik ve tercümanlık yapmıştır. Hz. Ömer'in en yakın çalışma ekibi içerisinde olan Muğire b. Şu'be'nin, görevli olduğu Basra valiliği esnasında, İslâm'ın haram saydığı bir kadınla evlilik dışı ilişkiye girerek Basra valiliğinden azledilmesine neden olduğu iddiaları kaynaklarda bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda, Muğire b. Şu'be'nin Basra valiliğinden azledilmesine neden olduğu ileri sürülen zina iddialarıyla ilgili rivayetler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Muğire b. Şu'be, Hz. Ömer, Basra, Zina, Haddi Kazf.*

Abstract: Al-Mughîra b. Shu'ba, he was the one of the most important and active statesmen of Hz. Umar period. He was constantly chosen to work together as a bureaucrat by Hz. Umar. Mughîra, he worked with Hz. Umar as a consultant, a counsellor and an interpreter. There are allegations in the muniments caused to be dismissed from the governor of Basrah on al-Mughîra b. Shu'ba who was in Hz. Umer's closest working team during his governorship of Basra where he did a non-marital relationship with a woman whom Islam considers forbidden. For this reason, in our study, It will focus on the narrations related to allegations of adultery which caused to to the dismissal of al-Mughîra b. Shu'ba from the governor of Basra.

Keywords: *Al-Mughîra b. Shu'ba, Hz. Umar, Basra, Zina (adultery), Haddi Kazf (kazf punishment).*

1. GİRİŞ

Muğîre b. Şu'be, Mekke'ye yakın ve en büyük yerleşim yerlerinden biri olan Tâif'te yaşayan Sakîf kabilesinin Ahlaf boyundandır.¹ O, Hendek savaşının ardından² Medine'ye gelerek İslâm'a girmiş ve bu sayede de muhacir zümresine dahil olmuştur.³ Muğîre'nin, Hz. Peygamber (sav) ile çıktığı ilk sefer Hudeybiye'dir.⁴ O, Allah Rasûlü (sav)'in yapmış olduğu bütün seferlere iştirak etmiştir.⁵ Hz. Peygamber (sav), Muğîre'yi mensubu olduğu Sakîf'in kabilesinin putu olan Lât'ı kırmakla görevlendirdiği gibi,⁶ özel elçisi olarak da Necran'a göndermiştir.⁷ Diğer taraftan Muğîre, Hz.

-
- ¹ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk., Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kahire 1421/2001, V, 173; Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, thk., Süheyl Zekkâr, nşr., Daru'l-Fikr, 1414/1993, s. 222; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *el-Maârif*, thk., Servet Ukkâşe, Kahire 1992, s. 294; Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk., Süheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî, I-XIII, Beyrut 1417/1996, XIII, 343.
- ² Hendek Savaşı hicretin beşinci yılında (5/627) vuku bulmuştur. Bkz., Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-XI, Beyrut 1387/1967, II, 564-581; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk., Ömer Abdüsselam Tedmûrî, I-X, Beyrut 1417/1997, II, 64-67. Ayrıca Bkz., Hamidullah, Muhammed, "Hendek Gazvesi", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 194-195.
- ³ Vâkîdî, Muhammed b. Ömer, *Kitâbü'l-Meğâzî*, I-III, thk., Marsden Jones, Beyrut 1409/1998, II, 596; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, XIII, 344; İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed, *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk., Ali Muhammed Bicâvî, I-IV, Beyrut 1412/1992, IV, 1445; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, nşr., Daru'l-Fikr, Beyrut 1409/1989, V, 258, (5071); Suyutî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Husnu'l-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, I-II, thk., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır 1387/1967, I, 238.
- ⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 175, VIII, 143; İsfehânî, Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin, *Kitâbü'l-Eğânî*, thk., İhsan Abbas-İbrahim es-Seâfin-Bekir Abbas, I-XXIII, Beyrut 1429/2008, XVI, 57.
- ⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 175-176. Ayrıca bkz., İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî, *Telkîhu Fühûmi Ehli'l-Eser fi Uyu'ni't-Tarih ve's-Siyer*, Beyrut 1997, s. 108.
- ⁶ İbnü'l-Kelbî, Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kûfî, *Kitâbü'l-Esnâm*, thk., Ahmet Zeki Paşa, Kahire 2000, s. 31; Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, III, 968-972; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk., Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Çelebî, I-II, Mısır, 1375/1955, II, 540-542; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelüsî, *Cevamiu's-Sire*, thk., İhsan Abbas, Mısır 1900, s. 258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 150-151; İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr, *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, I-V, Beyrut 1415/1994, III, 522-524; İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr., Daru'l-Fikr, I-XV, 1407/1986, V, 33; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk., Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Meûz, I-VIII, Beyrut 1415/1995, V, 306, (7063), VI, 157, (8197). İbn Hacer'ten verdiğimiz dipnotlarda parantez içerisinde gösterilen sayılar, eserde geçen kişilerin karşılığı olan sayıyı ifade etmek ve okuyucuya kolaylık sağlamak için yapılmış bir uygulamadır.
- ⁷ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir, *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâr*, thk., Kemal Yusuf el-Hut, I-VII, Riyad 1409/1988, VII, 427, (37019); Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şeybânî, *Müsned*, thk., Şuayb Arnâvud-Adil Mürşid, nşr., Müessesetü'r-Risale 1421/2001, XXX, 141, (18201); Müslim, Müslim b. Haccac, *Sahih*, thk., Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-V, Beyrut trz, III, 1685, (2135); Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *es-Sünen*, thk., Ahmet Muhammed Şakir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İbrahim Utve Avz, I-V, Mısır 1395/1975, V, 315, (3155); İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd*, III, 557; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 276, II, 67; İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İsmail, *Kıyasu'l-Enbiya*, thk., Mustafa Abdülvahid, I-II, Kahire 1388/1968, II, 394. Ayrıca bkz., Mevlânâ Şiblî Numânî, *Siretü'n-Nebî (Son Peygamber Hz. Muhammed)*, I-II, çev., Yusuf Karaca, İstanbul 2014, s. 397.

Peygamber (sav)'in özel hizmetinde bulunmuş,⁸ vahiy⁹ ve devlet kâtipliği yapmış¹⁰ önemli bir sahâbî konumundadır. Ayrıca, kaynaklara göre o, Hz. Peygamber (sav)'den 136 hadis rivayet etmiştir.¹¹

Muğîre b. Şu'be'nin, Hz. Peygamber (sav)'den sonra Müslümanların halifesi seçilen Hz. Ebû Bekir ile de iyi ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir.¹² Muğîre, Hz. Ebû Bekir döneminin en önemli dini ve siyasi problemi olan ridde hareketlerinin bastırılmasında önemli rol oynamış ve bu süreçte halifeye her türlü desteği vermiştir. Zira Hz. Peygamber (sav)'in vefatından hemen önce baş gösteren ve ölümüyle hız kazanan, yarımadanın her tarafına yayılarak İslâm devletini yıkıcı bir faaliyete dönüşen irtidat hareketlerinin bastırılmasında Muğîre, hem Hz. Ebû Bekir ile istişare etmiş, hem de cephede bulunmak suretiyle bu isyan hareketlerinin bastırılmasında faaliyet göstermiştir.¹³ Muğîre, ridde hareketlerinin bastırılmasından sonra, Hz. Ebû Bekir'in büyük bir kararlılıkla İran/Sâsânî ve Bizans üzerine başlatmış olduğu fetih hareketlerine katılarak Suriye cephesinde aktif görevde bulunmuştur.¹⁴

Muğîre b. Şu'be'nin siyasi ve askeri açıdan en hareketli olduğu ve aktif olarak görev yaptığı yıllar Hz. Ömer dönemindedir. O, birçok görev ve unvan adı altında Hz. Ömer ile birlikte çalışmıştır. Hatta Hz. Ömer'in en çok çalışmayı tercih ettiği isimler arasında yerini almıştır. Öyle ki Hz. Ömer, halifeliği boyunca Muğîre'yi dört kez valilik görevine getirmiştir. İşte bu valiliklerden birisi de, şehir olarak kurulması emrini Hz. Ömer'in verdiği Basra valiliğidir. Muğîre b. Şu'be, tercih edilen görüşe

⁸ Fesevî, Ebu Yusuf Ya'kub b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-Târih*, thk., Ekrem Ziya el-Ömerî, I-III, Beyrut 1401/1981, I, 369; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, thk., Şuayb Arnavud, nşr., Müessesetü'r-Risale, 1405/1985, III, 22; Makrîzî, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir, *İmtâ'u'l-Esmâ*, thk., Muhammed Abdülhamîd en-Nümeysî, I-XV, Beyrut 1420/1999, VI, 361; Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan, *Târihu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi'n-Nefs*, I-II, Beyrut trz, II, 164; Halebî, Ebû'l-Ferec Nürüddin Alî b. Burhânüddin İbrâhîm b. Ahmed, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, (*İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*), I-III, Beyrut 1427/2006, III, 192.

⁹ İbn Seyyidünnâs, Ebû'l-Feth Fethüddin Muhammed b. Muhammed, *Uyûnü'l-Eser fî Fünûni'l-Meğâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, thk., İbrahim Muhammed Ramazan, I-II, Beyrut 1414/1993, II, 382; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 350; İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İsmail, *el-Fusûl fî's-Sîre*, Muhammed İdû'l-Hatrâvî-Muhyiddin Mestû, nşr., Müessesetü'U'lümü'l-Kur'an 1403/1983, s. 382; Hutayt, Ahmed, *el-Muğîre b. Şu'be es-Sekafi*, Beyrut 1992, s. 30; Siddîqui, Muhammad Yasin Mazhar, *Organisation of Government Under the Prophet*, Delhi 2009, s. 458-459. Bkz., Appendix B-3: Katıbs-Secretaries Tablosu; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc., İsmail Yiğit ve Arkadaşları, I-XIV, İstanbul 2011, II, 137; Mevlânâ Şibli Numânî, *Sîretü'n-Nebi*, s. 427.

¹⁰ Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *el-İntisâr Li'l-Kur'an*, thk., Muhammed Assâm el-Kuzât, I-II, Beyrut 1422/2001, I, 412-415; Âmirî, Ebû Zekeriyâ İmâdüddin Yahyâ b. Ebî Bekr, *Behcetü'l-Mehâfil ve Buğyetü'l-Emâsil fî Telhîsi's-Siyer ve'l-Mu'cizât ve's-Şemâil*, I-II, nşr., Daru Sadr, Beyrut trz, II, 161; Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, nşr., Dârüs-Sâkî, I-XX, 4. Baskı, 1422/2001, XV, 121-122. Ayrıca bkz., Mustafa el-A'zamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Kâtipleri", *Bütûn Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, ed., Vecdi Akyüz, I-IV, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, I, 208.

¹¹ İbn Hazm, *Cevamiu's-Sire*, s. 277-278; İbnü'l-Cevzi, *Telkîh*, s. 264

¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 175.

¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 177; Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Fütühu'l-Buldân*, Beyrut 1988, s. 93-99; Taberî, *Târih*, III, 337; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 219; İsfehânî, *el-Eğâni*, XVI, 55; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetillâh, *Târihu Dimaşk*, thk., Amr b. Ğarâmetü'l-Amravî, nşr., Dârü'l-Fikr 1415/1995, LX, 16; Mizzî, Cemâlüddin Ebi'l-Haccac Yusuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk., Beşşâr Avvâd Ma'ruf, I-XXXV, Beyrut 1400/1980, XXVIII, 371, (6132); İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 157, (8197).

¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 177; Taberî, *Târih*, III, 410; İsfehânî, *el-Eğâni*, XVI, 55; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 255; a.mlf., *Üsdü'l-Ğabe*, IV, 472; Nevevî, Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Luğât*, I-IV, Beyrut trz, II, 110.

göre hicretin 15'nci yılının (15/636) ilk aylarında Utbe b. Ğazvân'ın yerine Basra'ya vali olarak atanmıştır.¹⁵

H. Ömer'in, Muğîre'yi Basra'ya vali olarak atamasında, birçok sebep etkili olmuştur. Sözelimi Muğîre b. Şu'be'nin hem şehirli bir kişi olması, hem de Utbe b. Ğazvân'ın kendisine bırakmış olduğu valilik vekâleti esnasında isyan eden Meysan¹⁶ halkını tekrar itaat altına alması bunlardan birkaçıdır.¹⁷ Diğer taraftan Muğîre'nin, hem Hz. Peygamber (sav) ve hem de Hz. Ebû Bekir dönemlerinde, idari olmasa da önemli görevlerde tercih edilmesi, onun Basra'ya vali olarak atanmasına katkı sağladığını ifade etmek mümkündür.

Muğîre b. Şu'be Basra'da, şehrin imarı¹⁸ ile Basra Divanının kurulması¹⁹ gibi önemli çalışmalar yürütmüştür. Bunun neticesinde Basra Şehrinin kuruluş aşamasını tamamlayıp şehrin idari ve kurumsal anlamda teşekkülünü sağlamıştır. O, Basra'da iki yılı aşkın valilik yaptıktan sonra bu görevden azledilmiştir.²⁰

1. Muğîre b. Şu'be'nin Basra Valiliğinden Azline Neden Olduğu İddia Edilen Hadise

Muğîre b. Şu'be'nin Basra Valiliğinden alınmasına neden olduğu iddia edilen hadise, onun (bir kadınla evlilik dışı) zina yaptığı iddiasıdır.²¹ Bu iddia, İslâm tarihi kaynaklarında yer almaktadır. Ancak rivayetlerin içeriğinde, iddia edilen olayın vuku bulmasını etkileyecek çelişkili rivayetlerin ve

¹⁵ Muğîre'nin Basra'ya vali olarak atandığı tarihle ilgili değerlendirmeler için bkz., Gadbân, Münîr Muhammed, *el-Muğîre b. Şu'be es-Siyâsiyyü'l-Mücâhid*, Kahire 1433/2012, s. 145, 154; Ömer Aktaş, *Muğîre b. Şu'be'nin Hayatı ve Kişiliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, CÜSBE, Sivas 2018, s. 142-144.

¹⁶ Meysan, Irak'ın güneyinde Basra ile Vasıt şehirleri arasında bulunan bir yerleşim yeridir. Bkz., Bekri, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Endelûsî, *Mu'cemü Mesta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâdi*, I-IV, Beyrut 1403/1983, IV, 1283; Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddin Yakut b. Abdullah, *Mu'cemü'l-Büldan*, I-VII, Beyrut 1415/1995, V, 242-243; Kazvîni, Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd (682/1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, nşr., Dâru Sâdır, Beyrut trz, s. 464; İbn Abdülhak, I, 241, III, 1343-1344. Ayrıca, Meysan, Destü Meysan, Fırat ve Ebezkubaz'ın hepsine birden Meysan denildiği de ifade edilmektedir. Bkz., Belâzürî, *Fütüh*, s. 335; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, I, 73.

¹⁷ Belâzürî, *Fütüh*, s. 334-335; Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, I-II, thk., Abdü'l-Emir Mühenna, Beyrut 1431/2010, II, 35; Taberî, *Târih*, III, 595-596; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, I, 434; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 318-319; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, III, 129. Ayrıca bkz., Makdisî, Mutahhir b. Tahir, *el-Bed'ü ve't-Târih*, I-VI, Porsaid trz, V, 175; Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah, *Cemheretü'l-Emsâl*, nşr., Daru'l-Fikr, I-II, Beyrut trz, II, 268-269, (1663); Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi (Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîhu'l-Hulefâ)*, sad., Ali Arslan, İstanbul 2011, s. 294.

¹⁸ Muğîre'nin Basra'da yapmış olduğu İmar Faaliyetleri için bkz., Aktaş, *Muğîre b. Şu'be'nin Hayatı ve Kişiliği*, s. 174-175.

¹⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 551; Beğavî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed Şâhinşâh, *Mu'cemu's-Sahâbe*, thk., Muhammedü'l-Emin Muhammed el-Çekenî, I-V, Beyrut 1421/2000, V, 401; İsfehânî, *el-Eğâni*, XVI, 55; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*, thk., Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, I-XIX, Beyrut 1412/1992, V, 240; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe*, IV, 472; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 157; Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, I-VIII, Beyrut 2002, VII, 277; Cevad Ali, *el-Mufassal*, XV, 129. Divan, devlet idaresindeki muhtelif idari, mali ve askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, ayrıca bu defterlerin ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir. Daha geniş bilgi için bkz., ed-Dürî, Abdülaziz "Divan", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 377-381.

²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 179; Halife b. Hayyât, *Tarih*, thk., Ekrem Ziya el-Ömerî, Beyrut 1397/1977, s. 135; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, 491; Taberî, *Târih*, III, 597; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 319, 363; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 48, 81; Heysemî, Ali b. Ebî Bekir b. Süleyman, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, thk., Hüsamüddin el-Kudsî, I-X, Kahire 1414/1994, IX, 360, (15947); İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 28, (1626).

²¹ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, 491; Belâzürî, *Fütüh*, s. 336; Taberî, *Târih*, IV, 69-71; İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, LX, 37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 363-364; İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsüddin, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâu'z-Zaman*, thk., İhsan Abbas, I-VII, Beyrut trz, VI, 364; Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXXIII, Kahire 1423/2003, XIX, 346; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 81-82; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 28, (1626), II, 142, (1959).

birbirini tamamlamayan olay örgüsünün bulunduğu da aşıkardır. Bu özellikleri ve ispat edilemeyen bir iddia olması nedeniyle de bu konudaki rivayetlere hep şüphe ile bakılmıştır.

Muğîre'nin Basra valiliğinden azledilmesine gerekçe olarak gösterilen hadise kaynaklarda şu şekilde rivayet edilmektedir:²² Muğîre b. Şu'be ile Ebû Bekre²³ arasında münafere/düşmanlık/soğukluk vardı. Her ikisi komşu olup evlerinin arasından bir yol geçmekteydi. Evlerin birbirlerine bakan pencereleri bulunmaktaydı. Ebû Bekre arkadaşlarıyla birlikte evinde toplanmış, sohbet edip ikramlıkları tatmaktaydı.²⁴ Bu esnada esen rüzgâr esmiş Ebû Bekre'nin penceresinin açılmasına neden olmuştu. Ebû Bekre pencereyi kapatmak için kalktığında, Muğîre b. Şu'be'nin penceresinin açık olduğunu ve onun odasında bir kadınla birlikte -cinsel ilişki halinde olduğunu gördü. Ebû Bekre, "Gelin ve olanları görün deyince, arkadaşları da kalkıp geldi."²⁵ Ebû Bekre, yanındakilerin şahit olmasını istedi. Bunun üzerine arkadaşları, kadının kim olduğunu Ebû Bekre'ye sordular. Ebû Bekre de, kadının "Ümmü Cemil bnt. Efkam"²⁶ olduğunu söyledi. Kadın, oda içerisinde ayağa kalkınca Ebû Bekre ve arkadaşları onu tam olarak gördüler.²⁷ Çok geçmeden Muğîre b. Şu'be öğle namazını kıldırmak²⁸ için dışarı çıktığında²⁹ Ebû Bekre, Muğîre b. Şu'be'nin önüne geçerek onun cemaate namaz kıldırmasına engel olmuş ve hadiseyi bir mektup ile Hz. Ömer'e bildirmiştir.³⁰

Bu mektup karşısında Hz. Ömer, Ebû Musa el-Eş'arî'yi Basra valisi olarak tayin etmiş ve Muğîre'ye hitaben bir mektup yazmıştır. Mektupta Muğîre'ye, "Bana senin hakkında önemli bir haber

²² Farklı kaynaklarda mevcudiyetini tespit ettiğimiz hadisenin rivayetlerini ayrı ayrı vermeyip, konu bütünlüğü ve kronolojik sıraya uygun olduğunu düşündüğümüz şekilde vermeyi daha uygun bulduk. Bununla birlikte rivayetlerdeki farklılıkları ayrı ayrı dipnotlarda göstermeye çalıştık.

²³ Ebû Bekre'nin asıl adı Nüfay b. Mesrûk'tur. Mesrûk olarak isimlendirildiği de görülmektedir. Ziyâd b. Ebîhî'nin anne bir kardeşidir. Annelerinin adı Sümeyye'dir. Kendisinin Taif'te köle olduğu da söylenmektedir. Taif kuşatmasında Hz. Peygamber (sav)'in, kuşatmadan kaçacak kölelere eman verip hürriyetlerine kavuşmalarına vesile olacağını bildirmesi üzerine, kaleden kaçıp Hz. Peygamber'in yanına geldiği ve hürriyetine kavuştuğu rivayet edilmektedir. Geniş bilgi için bkz., İbn Sa'd, *Tabakât*, IX, 15-16; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 369, (8816), VII, 39, (9638).

²⁴ Bu kimseler Nafi b. Kelede, Şibl b. Mabed el-Becelî ve Ebû Bekre'nin annebir kardeşi olan Ziyad b. Ebîhî'ti. Bkz., Taberî, *Târih*, IV, 69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 364; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82.

²⁵ İbn Kesîr'de, "Gelin, valinizin Ümmü Cemil ile zina yapmakta olduğunu görün" şeklinde geçmekte ve kadının ismi zikredilmektedir. Bkz., İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 81.

²⁶ Ümmü Cemil bnt. Efkam, Amir b. Sa'saa kabilesinin alt boylarından olan Beni Hilal kabilesine mensuptur. Kocası Sakîf kabilesinden Haccac b. Atîk'tir. Ona, İbn Abd de denilmektedir. Bkz., Belâzürî, *Fütûh*, s. 335; Taberî, *Târih*, IV, 69-70; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LX, 37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 363; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI, 364; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 28, (1626), II, 142, (1959). Taberî'de, Ümmü Cemil'in kocasının adı Haccac b. Ubeyd şeklinde geçmektedir. Bkz., Taberî, *Târih*, IV, 69.

²⁷ İbn Kesîr'de, "Muğîre'nin beraber olduğu kadınla birlikteliğini tamamlamasından sonra kadının ayağa kalktığı, Ebû Bekre'nin, arkadaşlarına, "Bakın, bu Ümmü Cemil'dir," dediği ve arkadaşlarının baktıkları ve kadının Ümmü Cemil olduğunu anladıkları," ifade edilmektedir. Bkz., İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 81.

²⁸ İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI, 364; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 346.

²⁹ İbn Kesîr'de, gusül abdesti aldığı belirtilmektedir. Bkz., İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 81.

³⁰ Ebû Bekre'nin Medine'ye gidip bizzat Hz. Ömer ile görüşerek durumu bildirdiği de rivayet edilmektedir. Bkz., Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, 491; Belâzürî, *Fütûh*, s. 336.

ulaştı. Ebû Musa el-Eş'arî'yi vali olarak gönderiyorum. Elinde -devlete ait önemli evrak dahil- ne varsa onları Ebû Musa'ya teslim et ve hemen yanıma gel” denilmektedir.³¹

Muğîre b. Şu'be, aleyhine şahitlik eden Ebû Bekre, Nafi b. Kelede, Şibl b. Mabed el-Becelî ve Ziyad b. Ebîh ile birlikte yola çıkarak Hz. Ömer'in yanına geldiler. Mahkeme için toplandıklarında Muğîre, Hz. Ömer'e: “Şu kullara bir sorun. Beni nasıl gördüler? Benim yüzüm mü onlara dönüktü, yoksa sırtım mı? Kadını nasıl gördüler ve nasıl tanıdılar? Onlar beni önümden gördülerse ben nasıl oldu da örtünmedim? Arkamdan gördülerse kendi evimde ve hanımım ile ilişkide iken bana bakmayı kendileri için nasıl helal saydılar? Allah'a yemin ederim, ben hanımım dan başkası ile cinsel ilişkide bulunmadım,” dedi.³²

Muğîre'nin ifadesinden sonra Hz. Ömer, önce Ebû Bekre'nin şahitliğine başvurdu.³³ Ebû Bekre, “Muğîre'nin kadınla cinsel ilişki halinde olduğunu, ancak sırtlarının kendisine dönük vaziyette onları gördüğünü” iddia ederek Muğîre'nin aleyhinde şahadette bulundu. Sonra Hz. Ömer, Ebû Bekre'ye: “Peki, o kadının başını iyice görebildin mi veya nasıl gördün?” diye sordu. Ebû Bekre: “Ayaklarımın üzerinde yükselerek ve boynumu da uzatarak gördüm” dedi. Hz. Ömer akabinde Nafi b. Kelede ve Şibl b. Mabed el-Becelî'nin şahitliklerine başvurdu. Her ikisi de Ebû Bekre gibi, Muğîre'yi o kadınla cinsel ilişki halinde gördüklerini ifade ederek, şahitlik yaptılar.³⁴

Hz. Ömer en son Ziyad b. Ebîh'in ifadesine başvurdu.³⁵ Ziyad diğerleri gibi şahitlik etmedi.³⁶ O, şu şekilde ifade verdi. “Ben Muğîre'yi bir kadının bacakları arasında oturur vaziyette gördüm. Şiddetli bir soluma ve hırıltı duyup, bu ikisinin vücudunun çıplak, ayrıca kadının ayaklarının kınalı olduğunu gördüm” dedi. Hz. Ömer'in, “tam olarak cinsel ilişkiye girdiklerini gördün mü?” cümleleriyle yinelediği sorusuna Ziyad, “hayır” diye cevap verdi. Ziyad, Hz. Ömer'in: “Muğîre'nin

³¹ Taberî, *Târih*, IV, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 363-364; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82.

³² Kaynaklarda Muğîre'nin hanımının Ümmü Cemil bnt. Efkam'a benzediği de rivayet edilmektedir. Bkz., Taberî, *Târih*, IV, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 364; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82.

³³ Belâzürî, şahitlerden ilk önce Nafi b. Kelede'nin dinlendiğini ifade etmektedir. Bkz., Belâzürî, *Fütûh*, s. 336.

³⁴ İbn Kesîr'de, Hz. Ömer'in onları önden mi yoksa arkadan mı gördün sorusuna, Nafi b. Kelede'nin Ebû Bekre gibi arkadan, Şibl b. Mabed el-Becelî'nin ise ön taraftan gördüğü şeklinde şahitlik ettiği bilgisi mevcuttur. Bkz., İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82.

³⁵ Belâzürî, şahitlik sırası Ziyad'a geldiğinde, Hz. Ömer'in ona baktığını ve “Ben öyle bir adamın yüzüne bakıyorum ki Rasûlullah (sav)'in ashâbının onun eli ile recmedilmemesini ve yine onun şehadetiyle ayıbının ortaya çıkmamasını umuyorum” dediğini rivayet etmektedir. Bkz., Belâzürî, *Fütûh*, s. 336. Bu rivayet iyice okunduğunda, Hz. Ömer'in sanki Ziyad'dan Muğîre'nin aleyhine şahitlik yapmamasını istediği şeklinde bir anlam çıkarmak mümkündür. Ancak, Hz. Ömer için böyle bir durumun söz konusu olamayacağı ilerde izah edilecektir.

³⁶ İbn Hallikan'da, Ziyad'ın ifade vermesinden hemen önce Muğîre'nin ona; “Ey Ziyad! Allah Teâla ve kıyamet günündeki yerin için söyle. Muhakkak ki Allah (cc) ve onun kitabı (Kur'an-ı Kerim) ile Rasûlullah ve müminlerin emiri kanımın akmasını engelleyeceklerdir. Ancak sen görmediğin şeyi görmüş gibi şahitlik edersen bağışlamayacaklardır. Görmediğin bir şeye de, görmüş gibi yaparak sana bir sorumluluk yüklenmesin. Eğer beni orada o kadınla tam olarak görmüşsen anlat” dediği rivayet edilmektedir. Bkz., İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 365.

cinsel ilişkide bulunduğu kadını tanır mısın veya teşhis edebilir misin?” sorusuna ise “hayır, ancak hayal meyal hatırlayabiliyorum” şeklinde cevap verdi.³⁷

Bunun üzerine Hz. Ömer, Ziyad b. Ebîh'in bir kenarda durmasını söyleyip³⁸ diğer üç kişiye, söylemiş oldukları yalandan ve yapmış oldukları iftiradan dolayı had cezası uygulanıp celde vurulmasını emretti.³⁹ Hz. Ömer'in, vermiş olduğu bu hükümle alakalı Kur'an-ı Kerim'in ilgili ayetini okuyarak⁴⁰ bu emrin yerine getirilmesi talimatını verdiği de bilinmektedir.⁴¹

Zina hadisesinin tahkiki sonrasında Muğire b. Şu'be'nin, Hz. Ömer'e: “Bu kulların bana yaptıklarına karşı sen de benim gönlümü sevindir” şeklinde bir ifade kullandığı, Hz. Ömer'in de Muğire'ye: “Sus, Allah seni sustursun. Allah'a yemin ederim ki, eğer şahitlik tamamlanmış olsaydı seni taşlarla recmedecektim” dediği de rivayet edilmektedir.⁴²

Muğire b. Şu'be'ye isnad edilen zina hadisesinin ve bu hadisenin tahkikatının hicretin 17'nci (17/638) yılında gerçekleştiği konusunda kaynaklarda bir ittifakın olduğu görülmektedir.⁴³ Bununla birlikte, Muğire'nin Basra valiliğinde iki yıldan biraz fazla görev yaptığı da genel kanaat olarak kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁴ Bu bilgilerden hareketle Muğire'nin Basra'ya vali olarak atandığı tarihle görevden alındığı tarih arasında bir uyum gözükmemektedir. Muğire'nin hicretin 15'nci yılı (15/636) başında başladığı Basra valiliği görevinin hicretin 17'nci yılında (17/638) son bulduğu ve bunun da iki yıl hatta iki yılı biraz geçkin olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵

³⁷ Belâzürî, Ziyad'ın “Muğire'nin o kadınla cinsel ilişkide bulunup bulunmadığını bilmiyorum” şeklinde ifade verdiğini ve ayrıca Ziyad'ın hiç şahitlik yapmadığının rivayet edildiğini de belirtmektedir. Bkz., Belâzürî, *Fütûh*, s. 336.

³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82. İbn Hallikan'da ise Muğire b. Şu'be'nin tekbir getirdiği rivayeti vardır. Bkz., İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI, 366.

³⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 179; Belâzürî, *Fütûh*, s. 335-337; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, 387; Taberî, *Târih*, IV, 69-72; Ebû'l-Arab et-Temîmî, Muhammed b. Ahmed, *el-Mihne*, thk., Ömer Süleyman el-Ukaylî, Riyad 1404/1984, s. 302-303; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, Beyrut 1403/1983, s. 274-275; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LX, 37-39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 363-364; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI, 364-367; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 345-348; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 81-82; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 28, (1626), II, 142, (1959).

⁴⁰ “Onlar (İftiracılar) bu iddialarına dair dört şahit getirselerdî ya! Mademki şahit getirmediler; işte onlar Allah yanında yalancıların ta kendileridir.” Nur 24/ 13.

⁴¹ Had uygulanan Şibl b. Mabel el-Becelî'nin, Hz. Ömer'e, “Doğruyu söyleyene had cezası uygulayıp, ceza verilmesi gerekenden haddi mi kaldırıyorsun” dediği, Ebû Bekre'nin de “ısrarla Muğire'nin zina yaptığını söylemesi üzerine, Hz. Ömer'in ona ikinci kez had cezası uyguladığı, bunun üzerine Hz. Ali'nin Hz. Ömer'e, “Eğer söylenenleri şahitlik olarak kabul ediyorsa Muğire'yi de recmetmesi gerektiği” gibi bir ifade kullandığı bazı kaynaklarda rivayet edilmektedir. Had cezasından sonra Ebû Bekre'nin anne bir kardeşi Ziyad ile bir daha konuşmayacağına dair yemin ettiği de kaynaklarda bulunmaktadır. Bkz., Belâzürî, *Fütûh*, s. 336; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI, 366. Ayrıca bkz., İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82.

⁴² İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LX, 39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 364; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82.

⁴³ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 179; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 135; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 491; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 363; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 81; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 28, (1626).

⁴⁴ Taberî, *Târih*, III, 597; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 319; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, IX, 360, (15947); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 240; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 48; Zehebî, Muğire'nin Basra'da üç yıl valilik yaptığını söylemektedir. Bkz., Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 27.

⁴⁵ Muasir tarihçilerden Muhammed Süheyl Takkûş ile Münîr Muhammed Gadbân da, Muğire'nin Basra valiliğinin hicretin 17'nci yılına (17/638) kadar sürdüğünü ifade etmektedirler. Bkz., Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihu'l-Hulefâi'r-Râşidin el-Fütûhâti ve'l-İncâzâti's-Siyasiyye*, nşr., Dârü'n-Nefâis, 1424/2003, s. 215; Gadbân, *el-Muğire b. Şu'be*, s. 154.

Muğîre, Basra valiliği süresince, bahse konu zina hadisesi ve olayın şahitleri ile yaşadığı olumsuz durumun dışında, görev süresi içerisinde hiç kimse ile herhangi bir olumsuzluk yaşamamıştır. Ayrıca yönettiği Basra şehrinde insanların huzurunu bozacak herhangi bir düzensizliğe de izin vermemiştir.⁴⁶

Kaynaklarda, genel hatlarıyla bu şekilde yer bulan zina olayının gerçekleşmesi ve oluş biçimi hakkında kaynaklarda çelişkili ve tutarsız bilgiler bulunmaktadır. Bunların bir kısmına dipnotlarda işaret etmeye çalıştık. Diğer taraftan bu hadise sebebiyle hem Hz. Ömer'in hem de Muğîre b. Şu'be'nin töhmet altında kalmasına neden olacak ifade ve değerlendirmelerin de bazı eserlerde yer aldığı görülmektedir. Mesela, müsteşriklerden Wellhausen kaynakların vermiş olduğu bu çelişkili rivayetleri kendi düşüncesi doğrultusunda kullanarak Muğîre için “*Kadınlara karşı doymaz ihtirası onu düşürdü. Rezilâne bir zina fiili yüzünden, 17 yılında yapılan muhakemesi aslında o kadar haşin olan Ömer'in iltiması sayesinde bir komedi şeklinde bitmiş olmasına rağmen azledildi...*” diyerek Muğîre'yi zina yapmış, Hz. Ömer'i de Allah'ın haram saydığı bir fiile göz yummuş birisi şeklinde itham etmektedir.⁴⁷ Bu nedenle, Muğîre b. Şu'be'ye isnad edilen zina hadisesiyle ilgili zikrettiğimiz rivayetler arasındaki çelişki ve tutarsızlıklara çalışmamızın bu kısmından itibaren yer vermek istiyoruz.

2. Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Kaynaklarda, Muğîre b. Şu'be ile zina yaptığı iddia edilen Ümmü Cemil bnt. Efkam'ın dul olduğunu söyleyenler olduğu gibi⁴⁸ evli olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır.⁴⁹ Muğîre b. Şu'be ile Ebû Bekre'nin evlerinin aynı sokakta birbirine yakın olup Ebû Bekre'nin olayı kendi evinden izlediğini söyleyenler olduğu gibi⁵⁰ başkasının evine gidip oradan Muğîre b. Şu'be'yi izlediğini söyleyenler de vardır.⁵¹ Zina hadisesinin Muğîre'nin evinde olduğunu söyleyenler olduğu gibi⁵² Ümmü Cemil'in evinde olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır.⁵³ Ebû Bekre ve arkadaşlarının Muğîre'yi pencereden gözetlediklerini söyleyenler olduğu gibi⁵⁴ baskın yaparak suçüstü yaptıklarını söyleyenler de görülmektedir.⁵⁵ Zina hadisesinin vukuundan sonra Muğîre'nin öğlen namazını kıldırmak için çıktığını söyleyenler olduğu gibi⁵⁶ onun öğleden sonra valilik binasından çıkmayı adet edindiğini rivayet

⁴⁶ Taberî, *Târih*, IV, 83; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 85.

⁴⁷ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev., Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 55.

⁴⁸ Taberî, *Târih*, IV, 69; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 81.

⁴⁹ Ümmü Cemil bnt. Efkam'ın kocasının, Utbe b. Gazvan zamanında Basra'ya geldiği, Muğîre ile irtibatlanan olaydan sonra eşyle birlikte Küfe'ye göç ettiği, Ebû Musa el-Eş'arî zamanında tekrar Basra'ya döndüğü ve Ebû Musa'nın onu bazı vilayetlerde görevlendirmiş olduğu bilgileri için bkz., İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 28, (1626).

⁵⁰ Taberî, *Târih*, IV, 70; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LX, 37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 363; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 81.

⁵¹ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 491.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 363; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 81;

⁵³ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 491; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 346.

⁵⁴ Taberî, *Târih*, IV, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 363; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 81.

⁵⁵ Belâzürî, *Fütüh*, s. 336.

⁵⁶ İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI, 364; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 346.

edenler de vardır.⁵⁷ Ebû Bekre'nin hadiseyi mektupla Hz. Ömer'e bildirdiğini söyleyenler olduğu gibi⁵⁸ bilakis Medine'ye giderek bildirdiğini söyleyenler de bulunmaktadır.⁵⁹ Yapılan tahkikat sonrasında Hz. Ömer'in Muğire'yi, Ebû Musa'ya yardımcı olması için tekrar Basra'ya gönderdiğini söyleyenler olduğu gibi,⁶⁰ Kûfe valiliğine atanıncaya kadar Hz. Ömer'in ona tekrar görev vermeyerek Medine'de kaldığını ifade edenler de vardır.⁶¹

Çok basit ve sade bir okumayla bile zikredilen rivayetlerde görülebilecek bu tür farklılıklar üzerine zina iddiasının temellendirilemeyeceği aşıkardır. Zaten Muğire'nin, şahitlere sorması için Hz. Ömer'e yönelttiği ve kaynaklara da yansıyan sorularına, şahitlerin çelişkili cevaplar vermesi de iddianın temelini zayıf olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan Muğire b. Şu'be'ye isnad edilen zina iddiası karşısında Hz. Ömer'in şahitleri dinledikten sonra Nur Süresindeki ayetini okuyarak,⁶² had cezasının uygulanmasını emrettiği hususu kaynaklarda vardır. Buna rağmen Hz. Ömer'in, Muğire'yi zina cezasından kurtarmak için Ziyad'ın gözlerine bakıp Muğire'nin aleyhinde konuşma/şahitlik yapma der gibi ona psikolojik baskı yapması gibi bir düşünceye insanları sevk etmek⁶³ Hz. Ömer'in kişiliğiyle ve onun önceki uygulamalarıyla örtüşmeyecektir. Burada şu husus çok iyi bilinmelidir ki zina iddialarında, olayı tespit için dört şahit getirme emri, Hz. Peygamber (sav)'in eşi ve Hz. Ebû Bekir (ra)'ın kızı olan müminlerin annesi Hz. Aişe'ye yapılan ve "ifk hadisesi" olarak bilinen zina iftirası üzerine, Nur Süresinde inen ayetlerle tahkim edilmiştir. Hz. Peygamber (sav)'in evlilik ve Risâlet hayatının en zor ve sıkıntılı günlerini yaşamasına neden olan bu olay karşısında, Hz. Aişe'nin kendisine atılan bu iftiradan temizlenmek ve masumiyetinin tescil edilebilmesi için kendisini temizleyici Kur'an ayetlerinin inmesi beklenmiştir. İşte bu sıkıntılı süreçte Hz. Peygamber (sav) ve ailesinin yanında ve yakınlarında olanlardan birisi de Hz. Ömer'dir. Bu anlamda zina iddiasının ispatı hususunda istenen dört şahit getirme emrini Hz. Ömer, Allah Rasûlünün yanında ve yakınında bizatihi yaşayarak öğrenmiştir.

Bununla birlikte Hz. Ömer, büyük sahâbe ve komutanlardan olan Kûfe valisi Sa'd b. Ebî Vakkas, Mısır valisi Amr b. el-Âs, Bahreyn valisi Ebû Hureyre ile Hâlid b. Velîd'in gelirlerinden, daha fazla mal artışı olduğunu tespit ettiğinde, hatır ve gönül ilişkisine girmeden bu fazlalıkları beytûlmâla

⁵⁷ İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI, 364.

⁵⁸ Taberî, *Târih*, IV, 70; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LX, 37; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI, 365.

⁵⁹ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, 491; Belâzürî, *Fütûh*, s. 336.

⁶⁰ Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud, *el-Ahbâru't-Tival*, thk., Abdülmünim Amir-Cemaleddin eş-Şeyyal, Kahire 1960, s. 118.

⁶¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 252.

⁶² "Onlar (İftiracılar) bu iddialarına dair dört şahit getirselerdî ya! Mademki şahit getirmedi; işte onlar Allah yanında yalancıların ta kendileridir." Nur 24/ 13.

⁶³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 336.

aktardığı kaynaklarda mevcuttur.⁶⁴ Daha da önemlisi Allah'ın emri ve Rasûlullah (sav)'ın sünnetine sınımsız bağlılığı ile bilinen Hz. Ömer'in, oğlu Ubeydullah ile arkadaşlarına içki içme cezası olarak had uyguladığı bilgisi de kaynaklarda vardır.⁶⁵ Bu itibarla onun Allah'ın emrini ve Peygamberinin uygulamalarını çiğneyerek, Kur'an'ın emrine muhalif bir iş yaptığı iddia edilen valisini, işlediği suçtan aklamaya çalıştığını/çalışacağını söylemek veya ima etmek⁶⁶ tarihi gerçeklerle örtüşmeyecektir. Kaldı ki İbn Hacer, Muğîre b. Şu'be'nin Ümmü Cemil sebebiyle iftiraya uğradığını açıkça beyan etmektedir.⁶⁷

Muğîre'nin zina yaptığı iddiasını eserlerinde rivayet eden ve yukarıda ilgili dipnotlarda adları zikredilen bazı müelliflerin gözden kaçırdıklarını düşündüğümüz bir husus da şudur. Zina hadisesinin şahitleri arasında adı geçen Ziyad b. Ebîh, Muğîre'nin Basra'daki işlerinde kendisine yardımcı olan kâtibî, yani bugünkü anlamda özel kalem müdürüdür.⁶⁸ Ziyad b. Ebîh, Vali'ye kimin gelip kimin gittiğini, valinin nereye ve kime gittiğini, dahası Muğîre'yi ve çevresindekileri en iyi tanıyan kişilerdendir. Ümmü Cemil'in o devirde Muğîre ve diğer komutanların yanına gidip geldiği de iddia edilmektedir. Ayrıca, Ümmü Cemil'in eşi Haccac b. Atîk de Muğîre ve Ziyad gibi Taifli/Sakîflidir.⁶⁹ Eğer Ziyad, kardeşi Ebû Bekre ile Muğîre'yi gözetlemişse, hadise esnasında bu kadın hakkında tanıtıcı veya tanımlayıcı anlamda bir bilgi veya ifadede bulunması gerekirdi. Ayrıca pencereden bakıp kardeşinin tanıdığı kadını, Ziyad'ın da bir şekilde tanınması veya ismini bilmesi bile onu bir şekilde hatırlaması gerekirdi. Ancak zina iddiası sürecinde Ziyad'ın bu kadını tanıdığına veya gördüğüne dair hiçbir ifade bulunmamaktadır. Bununla birlikte yukarıda Belâzürî'den rivayetle Ziyad'ın olayı görmediği ve Muğîre aleyhine hiçbir şekilde şahitlik yapmadığı bilgisi de, Muğîre ve Hz. Ömer hakkında yapılan olumsuz düşünce ve ithamlara bir cevap niteliğindedir.⁷⁰

İslâm devlet geleneğinde Hz. Ömer'in kendine has vali atama kriterlerinin olduğu,⁷¹ ayrıca devlet yönetimi içerisinde istihdam ettiği kişiler hakkında araştırma ve inceleme yapma disiplini en

⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 263, 286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 359-360; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 80-81; Zeydân, *Corcî, Târihu't-Temeddüni'l-İslâmî*, I-II, Beyrut trz, I, 267. Ayrıca bkz., Câbirî, *Muhammed Âbid, Arap-İslâm Siyasal Akli, çev., Vecdi Akyüz, İstanbul 2001*, s. 233-234.

⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 262; Taberî, *Târih*, III, 597; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 319; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 48.

⁶⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 55.

⁶⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 28, (626), II, 142, (1959).

⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 346; Dineverî, *Ahbâru't-Tıval*, s. 118.

⁶⁹ Kocası Sakîf kabilesinden Haccac b. Atîk'ti. Ona, İbn Abd de denilmektedir. Bkz., Belâzürî, *Fütûh*, s. 335; Taberî, *Târih*, IV, 69-70; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LX, 37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 363; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI, 364; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 28, (1626), II, 142, (1959). Taberî'de, Ümmü Cemil'in kocasının adı Haccac b. Ubeyd şeklinde geçmektedir. Bkz., Taberî, *Târih*, IV, 69.

⁷⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 356.

⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 134; Kılıç, *Şehir Yönetimi ve Valilik*, s. 121, 142-144; Sallâbî, *Ali Muhammed, Hz. Ömer (ra)*, (Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi), trc., Mehmet Akbaş, İstanbul 2008, s. 403-412; Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2) Hulefâ-i Râşidin Dönemi*, İstanbul 2012, s. 120-121.

iyi uygulayan kişi olduğu malumdur.⁷² Kesin delillerle sübut bulmayan zina hadisesinde, Ümmü Cemil ile Muğîre'nin hanımının birbirlerine benzediği bilgisi de kaynaklarda bulunmaktadır.⁷³ Ayrıca tahkikat sürecinde Muğîre, yemin ederek eşinden başkasıyla cinsel ilişkiye girmediğini ifade etmiştir. Buna rağmen zina iddiasının tahkikatı sürecinde Hz. Ömer'in bu iki kadının veya Ümmü Cemil'in eşi Haccac b. Atîk'in ifadesine başvurduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dahası, zina iddiasının baş aktörü Ebû Bekre'nin kadınların birbirine benzemesi nedeniyle yanlış ihtimali de yüksektir. Bu sebeple, Hz. Ömer'in hem şahitlik⁷⁴ hem de zinanın haram oluşu konusunda⁷⁵ Kur'an'ın emredici ayetlerini yok sayıp, zina gibi Allah'ın yasakladığı bir haramı görmezlikten geldiğini/geleceğini iddia ve ifade etmenin doğru olmayacağı gibi tarihi şahsiyeti itibariyle Hz. Ömer'e yapılmış açık bir iftira da olacaktır.

Muğîre'nin zina yaptığını iddia edip bunu ispat edemeyenlere Hz. Ömer'in had cezası uyguladığına dair yukarıda da zikrettiğimiz gibi kaynaklarda genel bir kabul vardır. Buna rağmen, bazı kaynaklarda Hz. Ömer'in bu konuyla ilgili kasten yanlış karar vermiş olduğunu ima/ifade eden rivayetler de olduğu görülmektedir. Zina hadisesinin faillerinin ve Hz. Ömer'in içerisinde olduğu değişik ve ilginç bir rivayet de şöyledir: “Ümmü Cemil ile Hz. Ömer, herhangi bir zamanda karşılaştı. Muğîre de oradaydı. Hz. Ömer Muğîre'ye, “bu kadını tanıyor musun” diye sordu. Muğîre de, “evet, o Hz. Ali'nin kızı Ümmü Külsüm'dür” dedi. Ömer, Muğîre'ye; “beni cahil (aptal) mı sanıyorsun. Vallahi Ebû Bekre'nin senin için yalan söylediğini zannetmiyorum. Fakat ben, senin yaptığın işten dolayı gökten taş yağmasından korktum” dediği rivayet edilmektedir.⁷⁶ Bu rivayetteki ifadeleri Hz. Ömer (ra)'in söylediğini kabul etmek, onun Muğîre'nin zina iddiaları üzerine yapmış olduğu mahkemede, Kur'an ve sünnet uygulamalarına açıkça ters bir hüküm vererek, kendini yalanlamış olacağı anlamına gelecektir ki, biz bunu ihtimal dahilinde görmemekteyiz. Ayrıca, rivayette geçen Hz. Ali'nin kızı Ümmü Külsüm ile Hz. Ömer'in evliliğini Muğîre b. Şu'be'nin sağlamış olduğu bilgileri de kaynaklarda mevcuttur.⁷⁷ Bu itibarla, Muğîre b. Şu'be'nin aleyhinde ifadede bulunan kişilere uygulanan ve tarihen sabit olan had cezasının zıddına, Hz. Ömer'in bu şekilde bir düşünce ve söylemde bulunduğunu zikreden bu ve benzeri rivayetlerin sıhhati konusunda ihtiyatlı olunması gerektiğini düşünmekteyiz.

⁷² Belâzürî, *Fütûh*, s. 274; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebi Hatim, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, tsh., Hafız Seyyid Aziz Bey ve Komisyon, I-II, Beyrut 1417/1997, II, 492; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 387, 402; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, X, 12, (16342).

⁷³ Taberî, *Târih*, IV, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 364; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82.

⁷⁴ Nur 24/ 13.

⁷⁵ “Zinaya yaklaşmayın. Zira o, bir hayâsızlıktır ve çok kötü bir yoldur.” İsrâ 17/32. Ayrıca bkz., Nur 24/ 30-31; Furkan 25/68.

⁷⁶ İsfehânî, *el-Eğâni*, XVI, 67; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI, 366.

⁷⁷ İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Şehabüddin Ahmed, *el-İkdü'l-Ferîd*, I-VIII, Beyrut 1404/1984, VII, 96-97; İsfehânî, *el-Eğâni*, XVI, 63-64.

Hadiseyi anlatarak ve değerlendirek geldiğimiz bu nokta da Muğîre b. Şu‘be’nin niçin Basra valiliğinden alındığı sorusu, doğal olarak akla gelmektedir. Bu sorunun cevabını ise yine Hz. Ömer’in benzer uygulamalarında bulmaktayız.

Hz. Ömer, Ammar b. Yasir ile Sa’d b. Ebî Vakkas gibi valileri görevden alırken onları suçlu olmalarından dolayı görevlerinden almamıştır.⁷⁸ Bilakis onları koruyup-kollamak ve haklarında kötü düşünülmesini engellemek maksadıyla görevden almıştır. Muğîre b. Şu‘be’nin görevden alınmasını, hakkında isnad edilen bu çirkin iddialardan suçlu bulunmasından değil, onun şeref, haysiyet ve sahâbî kimliği ile ve bilhassa Hz. Peygamber (sav)’in dostu olma özelliğini korumak için yapılan idari bir tasarruf olarak değerlendirmekteyiz.⁷⁹

Bu konudaki kanaatimizi destekler mahiyette, Hz. Ömer’in vali atama ve görevden alma uygulamalarını göstermesi açısından Ünal Kılıç şunları söylemektedir: “Vali hakkında şikayette bulunan şehirlilerin tek kişi veya azınlığı teşkil etmeleri halinde Hz. Ömer, suçlanan valiyi yargılıyor, suçsuzluğu anlaşılınca eski görevine iade ediyordu. Diğer taraftan, vali hakkında şikâyetinde bulunan şehir ahalisinin küçük gruptan ziyade kamuoyunu etkileyebilecek nitelik ve nicelikte olması durumunda yargılama sonucunda suçsuzluğu anlaşılrsa bile valileri eski görevine göndermiyordu. Bunların yerine başka valileri gönderiyordu.”⁸⁰

Bu anlamda Hz. Ömer’in, Basra valiliğinden alınmasıyla ilgili Muğîre’nin kendisine sorduğu soruya, “Ben seni utanılacak bir iş yaptığından dolayı azletmedim. Fakat, kendini aklen insanlardan üstün görmenden hoşlanmadığım için azlettim.”⁸¹ şeklindeki cevabı, Muğîre b. Şu‘be’nin Basra valiliğinden azledilmesinde zina iddiasının hiçbir şekilde etkisinin olmadığını açıkça göstermektedir.

SONUÇ

Muğîre b. Şu‘be’nin Basra valiliğinden alınmasına sebep olarak gösterilen zina iddiasının, ispat edilemeyen bir iddiadan öteye geçmeyen rivayet olarak kaynaklarda yer aldığı anlaşılmaktadır. İddianın ispatı için ileri sürülen rivayetlerin birbirleriyle açık şekilde çelişkili olması, güvenilirlik sorunlarını ortaya çıkardığı gibi, hadiseyi doğru kabul etmek için de bizlere yeterli güveni hiçbir şekilde vermemektedir. Ayrıca iddianın birinci aşamasının kahramanı olan Muğîre b. Şu‘be ile ikinci

⁷⁸ Belâzürî, *Fütüh*, s. 274; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, 492; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II,387, 402; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, X, 12, (16342).

⁷⁹ İdari tasarruf neticesinde yapılan görevden alma veya görev yerini değiştirme uygulaması, görevlinin her zaman suçlu veya kusurlu olmasından dolayı yapılmamaktadır. Bilakis kişinin korunması, terfi veya taltifi için kullanılan idari bir uygulama olduğu da bilinmelidir.

⁸⁰ Kılıç, Ünal, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya 2004, s. 192.

⁸¹ İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, I, 75. İbn Abdîrabbih, bu konuşmanın Muğîre’nin Ebû Musa’nın kâtipliğinden azledilmesinden dolayı yapıldığını ifade etmektedir. Doğrusu Basra valiliğinden alınmasında olması gerekir. Ayrıca bkz., İbnü'l-Arâbî, Ebû Bekir, *el-Avâsim mine'l-Kavâsim fî Tahkiki Mevkîfi's-Sahâbet-i ba'de Vefâti'n-Nebî*, thk., Muhibiddin el-Hatîp, Suudi Arabistan 1419/1998, s. 236.

aşamasının kahramanı olan Hz. Ömer'in tarihi şahsiyetleri, süreç içerisinde üzerlerine atılmaya çalışılan zânî ve buna göz yuman bir halife yaftalamasının karşısında bir engel/duvar gibi durmaktadır. Nitekim adaletiyle temayüz eden Hz. Ömer'in, Muğire b. Şu'be'nin zina ettiği iddiası üzerine yaptığı muhakeme sonucunda Ziyad b. Ebîh hariç, iddiada bulunan diğer kişilere hadd-i kazif uygulaması, olayın iftira olduğunun açık bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şeybânî (241/855), *Müsned*, thk., Şuayb Arnavud-Adil Mürşid, nşr., Müessesetü'r-Risale 1421/2001.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi (Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîhu'l-Hulefâ)*, sad., Ali Arslan, İstanbul 2011.
- Aktaş, Ömer, *Muğire b. Şu'be'nin Hayatı ve Kişiliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), CÜSBE, Sivas 2018.
- Âmirî, Ebû Zekeriyâ İmâdüddîn Yahyâ b. Ebî Bekr (893/1488), *Behcetü'l-Mehâfil ve Buğyetü'l-Emâsil fi Telhîsi's-Siyer ve'l-Mu'cizât ve'ş-Şemâil*, I-II, nşr., Daru Sadr, Beyrut trz.
- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2) Hulefâ-i Râşidîn Dönemi*, İstanbul 2012.
- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah, *Cemheretü'l-Emsâl*, nşr., Daru'l-Fikr, I-II, Beyrut trz.
- Bâküllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî (403/1013), *el-İntisâr Li'l-Kur'ân*, thk., Muhammed Assâm el-Kuzât, I-II, Beyrut 1422/2001.
- Beğavî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed Şâhinşâh (317/929), *Mu'cemu's-Sahâbe*, thk., Muhammedü'l-Emin Muhammed el-Çekenî, I-V, Beyrut 1421/2000.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Endelüsî (487/1094), *Mu'cemü Mesta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâdi*, I-IV, Beyrut 1403/1983.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Fütühu'l-Buldân*, Beyrut 1988.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, thk., Süheyl Zekkâr-Riyad Zirikî, I-XIII, Beyrut 1417/1996.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Siyasal Akli*, çev., Vecdi Akyüz, İstanbul 2001.
- Cevad Ali (1408/1987), *el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, nşr., Dârüs-Sâkî, I-XX, 4. Baskı, 1422/2001.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (282/894), *el-Ahbâru't-Tıval*, thk., Abdülmünim Amir-Cemaleddin eş-Şeyyal, Kahire 1960.
- Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan (966/1559), *Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi'n-Nefîs*, I-II, Beyrut trz.
- ed-Dûrî, Abdülaziz "Divan", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 377-381.
- Ebû'l-Arab et-Temîmî, Muhammed b. Ahmed (333/945), *el-Mihne*, thk., Ömer Süleyman el-Ukaylî, Riyad 1404/1984.
- Fesevî, Ebu Yusuf Ya'kub b. Süfyân el-Fesevî (277/890), *el-Ma'rifetü ve't-Târih*, thk., Ekrem Ziya el-Ömerî, I-III, Beyrut 1401/1981.
- Gadbân, Münîr Muhammed, *el-Muğire b. Şu'be es-Siyâsiyyü'l-Mücâhid*, Kahire 1433/2012.
- Halebî, Ebû'l-Ferec Nûrüdîn Ali b. Burhânüddîn İbrâhîm b. Ahmed (1044/1635), *es-Sîretü'l-Halebiyye, (İnsânü'l-Uyûn fi Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn)*, I-III, Beyrut 1427/2006.
- Halife b. Hayyât (240/854), *Tarih*, thk., Ekrem Ziya el-Ömerî, Beyrut 1397/1977.
- Halife b. Hayyât (240/854), *et-Tabakât*, thk., Süheyl Zekkâr, nşr., Daru'l-Fikr, 1414/1993.
- Hamidullah, Muhammed, "Hendek Gazvesi", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 194-195.
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc., İsmail Yiğit ve Arkadaşları, I-XIV, İstanbul 2011.
- Heysemî, Ali b. Ebî Bekir b. Süleyman (807/1405), *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, thk., Hüsâmeddin el-Kudsî, I-X, Kahire 1414/1994.
- Hutayt, Ahmed, *el-Muğire b. Şu'be es-Sekafi*, Beyrut 1992.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk., Ali Muhammed Bicâvî, I-IV, Beyrut 1412/1992.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şehabüddin Ahmed (328/940), *el-Ikdü'l-Ferîd*, I-VIII, Beyrut 1404/1984.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetillâh (571/1176), *Târîhu Dimaşk*, thk., Amr b. Ğarâmetü'l-Amravî, nşr., Dâru'l-Fikr 1415/1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir, *el-Kitabü'l-Musannefi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, thk., Kemal Yusuf el-Hut, I-VII, Riyad 1409/1988.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali (852/1448), *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk., Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Meüz, I-VIII, Beyrut 1415/1995.
- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsüddin (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâu'z-Zaman*, thk., İhsan Abbas, I-VII, Beyrut trz.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelüsî (456/1063), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, Beyrut 1403/1983.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelüsî (456/1063), *Cevamiu's-Sire*, thk., İhsan Abbas, Mısır 1900.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hatim (354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, tsh., Hafız Seyyid Aziz Bey ve Komisyon, I-II, Beyrut 1417/1997.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk., Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Çelebî, I-II, Mısır, 1375/1955.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk., Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kahire 1421/2001.
- İbn Seyyidünâs, Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed (734/1334), *Uyünü'l-Eser fi Fününü'l-Meğâzi ve's-Şemâil ve's-Siyer*, thk., İbrahim Muhammed Ramazan, I-II, Beyrut 1414/1993.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr (751/1350), *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, I-V, Beyrut 1415/1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İsmail (774/1372), *Kıyasu'l-Enbiya*, thk., Mustafa Abdülvahid, I-II, Kahire 1388/1968.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr., Daru'l-Fikr, I-XV, 1407/1986.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İsmail (774/1372), *el-Fusûl fi's-Sîre*, Muhammed İdü'l-Hatrâvî-Muhyiddin Mestû, nşr., Müessesetü U'lümü'l-Kur'an 1403/1983.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-Maârif*, thk., Servet Ukkâşe, Kahire 1992.
- İbnü'l-Arâbî, Ebû Bekir (543/1148), *el-Avâsım mine'l-Kavâsım fi Tahkiki Mevkîfi's-Sahâbet-i Ba'de Vefâti'n-Nebî*, thk., Muhibiddin el-Hatîb, Suudi Arabistan 1419/1998.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî (597/1201), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk., Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, I-XIX, Beyrut 1412/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî (597/1201), *Telkîhu Fühûmi Ehli'l-Eser fi Uyûni't-Tarih ve's-Siyer*, Beyrut 1997.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1233), *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, nşr., Daru'l-Fikr, Beyrut 1409/1989.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk., Ömer Abdüsselam Tedmûrî, I-X, Beyrut 1417/1997.
- İsfehânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin (356/967), *Kitâbü'l-Eğânî*, thk., İhsan Abbas-İbrahim es-Seâfin-Bekir Abbas, I-XXIII, Beyrut 1429/2008.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişam b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kûfi(204/819), *Kitâbü'l-Esnâm*, thk., Ahmet Zeki Paşa, Kahire 2000.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd (682/1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, nşr., Dâru Sâdir, Beyrut trz.
- Kılıç, Ünal, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya 2004.
- Makdisî, Mutahhir b. Tahir (355/966), *el-Bed'ü ve't-Tarih*, I-VI, Porsaid trz.
- Makrizî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir (845/1441), *İmtâ'u'l-Esmâ*, thk., Muhammed Abdülhamîd en-Nümeysî, I-XV, Beyrut 1420/1999.
- Mevlânâ Şiblî Numânî, *Sîretü'n-Nebî* (Son Peygamber Hz. Muhammed), I-II, çev., Yusuf Karaca, İstanbul 2014.
- Mizzî, Cemâlüddin Ebi'l-Haccac Yusuf (742/1341), *Tehezîbü'l-Kemâl fi Esmâ'r-Ricâl*, thk., Beşşâr Avvâd Ma'ruf, I-XXXV, Beyrut 1400/1980.
- Mustafa el-A'zamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Kâtipleri", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, ed., Vecdi Akyüz, I-IV, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Müslim, Müslim b. Haccac (261/875), *Sahîh*, thk., Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-V, Beyrut trz.
- Nevevî (676/1276), Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *Tehezîbü'l-Esmâ ve'l-Luğât*, I-IV, Beyrut trz.
- Nüveyrî, Şihabüddin Ahmed b. Abdilvehhab (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fününü'l-Edeb*, I-XXXIII, Kahire 1423/2003.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *Hiz. Ömer (ra)*, (Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi), trc., Mehmet Akbaş, İstanbul 2008.
- Suyutî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Husnü'l-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, I-II, thk., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır 1387/1967.
- Sıddıqu, Muhammad Yasın Mazhar, *Organisation of Government Under the Prophet*, Delhi 2009.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/923), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-XI, Beyrut 1387/1967.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu'l-Hulefâi'r-Râşidîn el-Fütûhati ve'l-İncâzâti's-Siyasiyye*, nşr., Dâru'n-Nefâis, 1424/2003.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (279/892), *es-Sünen*, thk., Ahmet Muhammed Şakir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İbrahim Utve Avz, I-V, Mısır 1395/1975.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev., Fikret İşıltan, Ankara 1963.
- Vâkidî, Muhammed b. Ömer (207/823), *Kitâbü'l-Meğâzi*, I-III, thk., Marsden Jones, Beyrut 1409/1998.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb (292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, thk., Abdu'l-Emir Mühenna, Beyrut 1431/2010.
- Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldan*, I-VII, Beyrut 1415/1995.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXXV, thk., Şuayb Arnavud, nşr., Müessesetü'r-Risale, 1405/1985.
- Zeydân, Corcî (1861-1914), *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, I-II, Beyrut trz.
- Ziriklî, Hayreddîn (1396/1976), *el-A'lâm*, I-VIII, Beyrut 2002.

EĞİTİM LİDERİNİN KURUMSAL VE ÖRGÜTSEL ÖNCELİĞİ

INSTITUTIONAL AND ORGANIZATIONAL PRIORITY OF EDUCATION LEADER

İhsan Nuri DEMİREL

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Eğitim Fakültesi

Eğitim Bilimleri Bölümü

Eğitim Yönetimi, Teftişi, Planlaması ve Ekonomisi

Ağrı-Türkiye

indemirel@yahoo.com

Atf gösterme: Demirel, İ.N. (2018). Eğitim Liderinin Kurumsal ve Örgütsel Önceliği, *Universal Journal of Theology* 3 (1), 53-63.

Geliş Tarihi:

5 Şubat 2018

Değerlendirme Tarihi:

7 Şubat 2018

Kabul Tarihi:

20 Mart 2018

© 2018 UJTE

E-ISSN: 2548-0952

Tüm hakları saklıdır.

Öz: Bu çalışmada, Ağrı Milli Eğitim Yöneticilerinden, Milli Eğitim Müdürü ve Müdür yardımcılarının, İlköğretim-Ortaöğretim Okul Müdürleri ve Okul Müdür Yardımcılarının Eğitim Yöneticiliğine (Eğitim Liderliği) ilişkin bilgi düzeyleri araştırılmıştır. Yöneticilerin, Yöneticilik bilgisi düzeylerinin saptanması için, Yöneticilikle ilgili bilgiler içeren bir anket kendilerine sunulmuştur. Araştırmanın örneklemini Ağrı Milli Eğitim yöneticilerinden 27 müdür, 49 müdür yardımcısı oluşturmaktadır. Araştırmanın bulgularına göre; Yöneticiler, Yöneticilikle (Eğitim Liderliği) ile ilgili soruları, değişen oranlarla, bu konudaki beklentileri "istendik" bir biçimde gerçekleştirerek yanıtlamışlardır. Bulgular, yöneticilerin liderlik davranışlarına ilişkin bilgilerle donanımlı oldukları sonucuna varılmayı olanaklı kılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal lider, Örgütsel lider, Eğitim liderinin filozofik boyutu.

Abstract: In present study knowledge levels of the Director of National Education and Vice Directors from Ağrı Provincial Directorate of National Education, Primary and Secondary School Principals and Vice Principals on the issue of Education Directorship (Educational Leadership) have been investigated. To detect Directorship knowledge levels of directors, a questionnaire consisting of information on directorship has been presented to them. The sampling of research is composed of 27 principals and 49 vice principals from Ağrı Provincial Directors of National Education. According to research findings: Directors have given answers to questions on Directorship (Educational Leadership) at varying rates by meeting the expectations in a "desired" manner. Findings reveal that directors are equipped with thorough knowledge on leadership behavior.

Keywords: Institutional leader, Organizational Leader, Philosophical aspect of education leader.

INTRODUCTION

Since education is a formation of behavioral change, education leader must be viewed as the trailblazer of behavioral change process. Education leader is empowered by his/her position but s/he should also gain strength by means of teacher and students. One of the restrictions against education

leader is hierarchy and the other one is the routine processes. Education leader is a social leader who must coordinate the success of institution and organization parallel to one another. Philosophical aspect of the leader involves his or her own personal set of values. It is quite true that leadership is contingent upon circumstances. Provided that a person with higher problem solving skills shares opinions with others and possesses great will to solve the problem then this person shall have higher chances of emerging as the leader. In that case the chances of being leader remain contingent upon the circumstances which either continue leader status of the person or eliminate the chances of emerging as a leader. One other significant point is that organizational directors must absolutely be endowed with leadership qualities. Therefore, while employing the directors, organizations must seek such qualities in the candidates. Common goals are the most salient elements that unite people around group and organization structure. However these are the kind of goals that reach beyond ordinary. Hence, cooperation is essential in order to realize such goals. The kinds of goals that are strong enough to unite people are the kind of necessities a person cannot meet alone but demands the assistance of others. In order to meet such needs, a person gets together with others to establish groups. These groups are not only available in society but in the organizations too just as expected. The qualifications of the group members are not identical. A member may be, compared to the rest, smarter, higher skilled, spirited, friendlier, sociable and communicative. It is quite likely that the person endowed with such personality traits shall emerge as the leader. A leader is smarter than his/her followers and has better skills to envision the future. Leader is more talkative than the members, has better persuasive skills and envision capacity to feel the urgencies of group. Leader is someone with extensive point of view and entrepreneur spirit (Mihcioglu, 1995).

Directors are effective in formative sense to carry the organizations towards goals but likewise leaders are also effective in natural sense. Leader is the person who guides others towards a common goal. If the leader acts in line with the common resolution of group h/she is called democratic, given that the leader follows only his/her own decisions that person is then called as autocratic leader (Ada, 2009).

Efficiency and effect of leadership is bound to certain requirements some of which can be listed such: a leader must contribute to the realization of group objectives, must have a well-defined role which is approved, must be precise in selecting the decisions and action ways of the group, must ensure the members that needs of group are well fulfilled, must enable the existence and success of group. However in Turkish educational system school principals are inadequate in meeting some of these criteria like the competency to provide the decisions and action ways of the group. As a consequence, the chances to be promoted from seniority to leadership become less possible.

Effective leadership is contingent upon strong leadership. Particularly in cases when leader feels surpassed by the surrounding powers s/he must take these conditions as well as organizational setting into account. One of the salient criteria in the effectiveness of leader is to harmonize the needs of group with realities and complete the unification process which cannot be fulfilled by the group. Another criterion contributing to the effectiveness of leader is the motivating impact of leader amidst group members. Internal dynamics of this criterion harmonizes target-oriented activities (İktidari, 1975).

In today's world it is widely acknowledged that the role of school principals has changed and in order for schools to be effective and successful school principals must meet the criteria of education leader yet it is not indeed easy to define the educational leadership (Memduhođlu, 2008). A leader must possess quite a high credit to meet his/her function significantly; hence it is necessary that the way leaders obtain good credit must be well known. One of the initial ways for the leader to obtain good credit is being able to stick to the norms of group. Another significant point is related to the fact whether the leader has been appointed by the group or an extra-group authority. The legitimacy of the leader selected by group members is more valuable than the ones selected through different methods hence the efficiency of leader in solving the problems of group gains importance (Arkonaç, 1993).

One of the most visible qualities of leader director is the capacity to differentiate the possible from the impossible. Effective leadership is expected to guide the attempts of all employees in order to actualize organizational goals. Without leadership or guidance it is possible to establish only a superficial tie between organizational goals and personal objectives. In such cases it is likely that members of the organization give priority to their personal interests. It is obvious that when personal objectives take precedence of organizational goals the organization shall fall short in realizing its own objectives. Keith Davis reports on this issue: "Without leadership an organization is nothing but simply the combination of human and machine. Leadership is the capacity to persuade and convince others to reach defined objectives with full enthusiasm. It is a human factor that unites the group and motivates group members in the direction of certain objectives. Until leader activates motivation power in humans parallel to goals, management activities such as planning, organization and decision-taking are nothing more than an inorganic cocoon. Leadership transforms hidden power into actual power. This is an essential final action that moves all hidden power possessed by organization and members of this organization. As seen, leadership is essential to make an organization successful. Even the most successful employees aim to learn the ways to contribute to the organizational goals. In order to establish balance between personal objectives and organizational

goals, employees with low level of motivation are in need of a leadership that underlines external motivation (Aydın, 1993).

It is becoming more common that in relevant literature the term school directorship is replaced with concepts like school leadership, educational leadership and teaching leadership. As the theories and approaches related to leadership are analyzed, it surfaces that there are two main categories explaining leadership behavior with respect to organizations. The first category is about behaviors related to inter-human relations and the other one involves the conducts related to actualizing organizational tasks and organizational production (Şişman, 2008).

In terms of system principles and concepts however administrative structure of school is obliged to provide and examine all information relevant of surrounding power structure. Through this information it shall be easier to recognize power structure leaders and their school-relevant behaviors. Leaders who generally employ their school motives shall be identified easily. Leaders who mostly use prize motives shall be identified much easily whereas it shall be harder to recognize the ones who apply punishment and even murder motives. The frequency of names which are for the advantage and disadvantage of certain surrounding problems provides hints as regards the leaders of power structure. Arriving at predictions on the behaviors of leaders is possible by means of the information school gains through above listed ways. Another salient factor is uniting the views of leaders with school objectives. What matters at this point is such: Who shall bear the responsibility of making leaders' views compatible with school objectives? A potential response to this question is: School administration is, if it has an effect over surrounding power structure, obliged to clarify the events and change the views of power leaders parallel to school objectives. It is only natural that administrative structure of a school that fails to achieve this aim can establish its own power structure (Bursalıoğlu, 1985).

METHOD

The purpose of the research is to evaluate the knowledge of levels of the National Education Provincial Directorates of National Education. Opinions of experts were taken. Then, the survey used was adapted to the data processing technique. Trial form prepared in this regard was submitted to an elementary school and high school districts in Ağrı. The findings of the trial form, has proved to be unsuccessful as some procedural questions. indicating the lens compatibility and a measuring tool for measuring the consistency to create a validation that determines the reliability, operational questions that are not removed and the shape and scope of the survey has taken its final shape. The information obtained from the questionnaires distributed to Ağrı National Education Directors was analyzed

according to the purpose of the research and tried to reach a conclusion. Before reaching a conclusion, the information in the questionnaires was tabulated specially by the investigator This table was helpful in reaching a final result. The participants have been asked to grade accuracy levels of their knowledge on Educational Leadership as “None”, “Partially”, “Substantially” and “Completely”. These options have been respectively graded as 1, 2, 3 and 4 points. Therefore accuracy levels have been expressed in percentages.

Universe and Sampling

Research population constitutes principals from Agri Province National Education Directorate. National Education Ağrı Provincial Directorate has been taken into consideration in the list of universities institutions. It is reasonable to say that the sample is a reflection of the universe, as the main criterion is reached by the majority of the administrators. Sampling covers all the schools in Ağrı and the Provincial Directorates of National Education. In this study, two subject groups have been analyzed. The first group contains School Principals from the Directors of Provincial Directorate of National Education and the other group contains Vice-Principals from the Directors of Provincial Directorate of National Education. Besides, while taking percentage of the research the fractions have not been included in the table. In all percentages, only the last two digits after the comma have been added to the table. The reason for not being able to reach that percentage (100%) is related to the absence of these fractions.

List of the institutions included within sampling:

School Type	Number	%
Secondary School	8	26.92
Primary School	19	73.07
Total Sum	27	100

Not only the schools listed above, but also the Agri Provincial Directorates of National Education were included in the sampling. The National Education Directorate is not listed separately because it is not a school. Subjects were surveyed in the schools where the research was conducted: It has been possible to carry out surveys from Ağrı Provincial Directorate of National Education and almost all schools in Ağrı. The number of managers who received the survey is 76. 27 attendees are school principals and 49 attendees are assistant principals. This distribution is listed in Table 2 below.

Distribution of Sampling Subjects with respect to Positions:

Position	F	%
Principal	27	35.52
Vice Principal	49	64.47
Total	76	100

Data Gathering

All 27 institutions responded to items. None of the questions has been accepted invalid. Almost all administrators who worked in the schools in Ağrı participated in the survey. In that way 76 directors have been reached to enable an increase in the number of participant subjects. Questionnaires have been distributed personally by the researcher to the directors pursuant to the official permission granted by Ağrı Governorship and pre-knowledge and approval of Directorate of National Education and participants have been requested to complete the questionnaires appropriately prior to submission.

Problem

The level of knowledge about the Education Leadership of Agri Provincial Directorates of National Education has been researched.

Sub Problems

- 1- What is the level of knowledge among the Agri Provincial National Education Director about the leadership behaviors of the Provincial Director of National Education, Primary Education and Secondary School directors?
- 2- What is the level of knowledge among the Agri Provincial National Education Directors, Agri Provincial Director of National Education, Elementary and Secondary School Principals' leadership behaviors?

Hypotheses

- 1- Among the Agri Provincial National Education Directors, the level of knowledge about the Education Leadership of Agri Provincial National Education Director, Elementary and Secondary School Principals is at a "desired" level.
- 2- Among Agri Provincial National Education Directors, the level of knowledge about the Education Leadership of Ağrı Provincial Director of National Education, Elementary and Secondary School Principals 'assistants' is at the "desired" level.

Premises

1. Pre-test is sufficient to develop the survey.
2. The expert opinion is sufficient to develop the survey.

3. The views of Agri National Education Directors interviewed in the research reflect the reality.
4. Selected research method is compatible with the objective of research.
5. Sampling represents the universe at the desired level.
6. The questionnaire and questions selected and used to collect data are valid and reliable.
7. Obtained data are valid and reliable.

Restrictions

- 1- This research is limited to the views of the Education Leadership and Agri Provincial Directorates of National Education.
- 2- The research is limited to the views of Ağrı Provincial Director of National Education, Ağrı Provincial Directorate of National Education, Ağrı province center and secondary school administrators and assistant principal.
- 3- Current research is limited to resources and surveys accessible as data collection tools.

Findings

In this part, the Knowledge Levels of Ağrı National Education Directors have been exhibited via tables. The accuracy levels of the knowledge of Ağrı National Education Directors have been shown in tables. In the research “Completely” and “Substantially” options have been accepted as “Desired” options with high levels of realization.

TABLE–1: “Education leader is empowered by his/her position but s/he should also gain strength by means of teacher and students”

POSITION	ACCURACY LEVEL				TOTAL SUM	
		COMPLETELY (4)	SUSBTANTIALLY (3)	PARTIALLY (2)		NONE (1)
PRINCIPAL	F	20	6	1	-	27
	%	74.07	22.22	3.70	-	35.52
VICE PRINCIPAL	F	31	12	5	1	49
	%	63.26	24.48	10.20	2.04	64.47
TOTAL	F	51	18	6	1	76
						100

As evidenced in Table–1; completely option was selected by 20 participates. Substantially was chosen by 6 attendance. Partially was selected by one. None was selected by anyone. Completely was signed by 31 vice-principals. Substantially was selected by 12 of them. Partially was

chosen by 5 attendance. None was chosen by 1. 96% of the principals and 87% of vice principals have fulfilled the expectations in this "desirable" way.

TABLE-2: "One of the restrictions against education leader is hierarchy and the other one is the routine processes".

POSITION	ACCURACY LEVEL				TOTAL SUM	
	COMPLETELY (4)	SUBSTANTIALLY (3)	PARTIALLY (2)	NONE (1)		
PRINCIPAL	F	7	14	5	1	27
	%	25.92	51.85	18.51	3.70	35.52
VICE PRINCIPAL	F	13	24	12	-	49
	%	26.53	48.97	24.48	-	64.47
TOTAL	F	20	38	17	1	76
						100

As demonstrated in Table-2; completely option was selected by 7 principals. Substantially was chosen by 14 attendance. Partially was selected by 5 of them. None was selected by one. Completely was signed by 13 vice-principals. Substantially was selected by 24 of them. Partially was chosen by 12 attendance. None was chosen by none. 77% of the principals and 75% of vice principals have fulfilled the expectations in this "desired" manner.

TABLE-3: Education leader is a status leader rather than a social leader.

POSITION	ACCURACY LEVEL				TOTAL SUM	
	COMPLETELY (4)	SUBSTANTIALLY (3)	PARTIALLY (2)	NONE (1)		
PRINCIPAL	F	11	5	8	3	27
	%	40.74	18.51	29.62	11.11	35.52
VICE PRINCIPAL	F	14	20	12	3	49
	%	28.57	40.81	24.48	6.12	64.47
TOTAL	F	25	25	20	6	76
						100

As manifested in Table–3; 11 of all the principals selected the option completely. 5 selected the option Substantially. 8 selected the option Partially. 3 selected the option None. 14 of all the vice-principals selected the option completely. 20 selected the option substantially. 12 selected the option Partially. 3 selected the option None. 59% of the principals and 69% of vice principals have achieved their expectations on this issue in “desired” manner.

TABLE–4: “The biggest mistake of a leader is ignoring the existing success of organization but simply focusing on carrying the organization to other achievements”.

POSITION	ACCURACY LEVEL				TOTAL SUM	
		COMPLETELY (4)	SUBSTANTIALLY (3)	PARTIALLY (2)		NONE (1)
PRINCIPAL	F	11	9	4	3	27
	%	40.74	33.33	14.81	11.11	35.52
VICE PRINCIPAL	F	16	17	13	3	49
	%	32.65	34.69	26.53	6.12	64.47
TOTAL	F	27	26	17	6	76
						100

As exhibited in Table–4; completely was selected by 11 of the principals. 9 selected the option Substantially. 4 selected the option Partially. None was chosen by 3. Of all the vice-principals. 16 selected the option completely. Substantially was chosen by 17 participants. 13 selected the option Partially. 3 selected the option None. 74% of the principals and 67% of vice principals have achieved their expectations on this issue in “desired” manner.

TABLE-5: “Philosophical aspect of the leader involves his or her own personal set of values”.

POSITION	ACCURACY LEVEL				TOTAL SUM	
	COMPLETELY (4)	SUBSTANTIALLY (3)	PARTIALLY (2)	NONE (1)		
PRINCIPAL	F	6	14	7	-	27
	%	22.22	51.85	25.92	-	35.52
VICE PRINCIPAL	F	14	16	14	5	49
	%	28.57	32.65	28.57	10.20	64.47
TOTAL	F	20	30	21	5	76
						100

As exhibited in Table-5; completely was selected by 6 of all the principals. Substantially was chosen by 14 attendances. 7 attendances selected the option partially. None selected the option none. Completely was signed by 14 of all the vice-principals. 16 selected the option substantially. 14 selected the option partially. None was chosen by 5. 74% of the principals and 61% of vice principals have achieved their expectations on this issue in “desired” manner.

CONCLUSIONS

It has been detected that Educational Directorship (leadership) knowledge levels of Ağrı Provincial Directors of National Education are fulfilling the expectations in a “desired” level:

1. “96% of Principals and 87% of vice principals met the expectations in a “desired” manner for the statement “Education leader is empowered by his/her position but s/he should also gain strength by means of teacher and students”
2. 77% of Principals and 75% of vice principals met the expectations in a “desired” manner for the statement “One of the restrictions against education leader is hierarchy and the other one is the routine processes”.
3. 59% of Principals and 69% of vice principals met the expectations in a “desired” manner for the statement “Education leader is a status leader rather than a social leader”.

4. 74% of Principals and %67 of vice principals met the expectations in a “desired” manner for the statement “The biggest mistake of a leader is ignoring the existing success of organization but simply focusing on carrying the organization to other achievements”.
5. 74% of Principals and 61% of vice principals met the expectations in a “desired” manner for the statement “Philosophical aspect of the leader involves his or her own personal set of values”.

SUGGESTIONS

In the present study, it was aimed to reveal the opinions of Agri National Education Directors on the subject of education leadership. In another saying, their knowledge levels on the concept of educational leadership and their outlook towards leadership have been manifested parallel to expectations. In a further research the leadership level of directors can be explored. It should be made possible that directors with no sufficient knowledge on educational leadership receive In-Service Training activities.

KAYNAKÇA

- Ada, Ő. (2009). Turkish Education System and School Administration. Anı Press, Ankara.
- Arkonanç, S. (1993). Group Relations. Alfa Media and Distribution, Pub. no: 153, İstanbul.
- Aydın, M. (1991). Educational Administration. Hatipođlu Press, Ankara.
- Bursalıoğlu, Z. (1985). Theory and Practice in Educational Administration, Ankara University Educational Sciences Faculty Publications No: 142, Fourth Ed., Ankara.
- İktidari, A. M. (1975). Organizational system and Behavior in administration and organization, Tahrán University Faculty of Administrative Sciences Publications.
- Memduhođlu, B. (2008). Turkish Educational System and School Administration. Pegem Academy, Ankara.
- Mıhcıoğlu, C. (1995). Human Relations in Personnel Administration, Son Havadis, Ankara.
- Şişman, M. (2008). Turkish Educational System and School Administration. Pegem Akademi, Ankara.

İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİ 2010-2018 ÖĞRETİM PROGRAMI ÜNİTE VE KAZANIMLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE UNIT AND ACHIEVEMENTS OF PRIMARY EDUCATION RELIGIOUS CULTURE AND MORAL EDUCATION COURSE 2010-2018 CURRICULUM

Hayati TETİK
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Ağrı-Türkiye
htetik@agri.edu.tr

Atf gösterme: Tetik, H. (2018). İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 2010-2018 Öğretim Programı Ünite ve Kazanımları Üzerine Bir Değerlendirme, *Universal Journal of Theology* 3 (1), 64-86.

Geliş Tarihi:
12 Şubat 2018
Değerlendirme Tarihi:
15 Şubat 2018
Kabul Tarihi:
26 Mart 2018

© 2018 UJTE
E-ISSN: 2548-0952
Tüm hakları saklıdır.

Öz: Bireysel ve toplumsal hayatımızda deneysel bir bilim olarak ele alınan ve çok önemli bir yere sahip olan eğitimin, başarı ile neticelendirilmesinin temel şartlarından birisi de yapılacak etkinliklerin bir program dahilinde yürütülmesidir. Zira fertlerin ve toplumların ideal eğitim hedeflerine erişebilmelerindeki başarısı, eğitim etkinliklerini geliştirelilikten uzak, belirli bir program doğrultusunda yürütmeleriyle doğru orantılıdır. Bu araştırma 2010 yılında kabul edilen İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programıyla, 2018 yılında onaylanan İDKAB Öğretim Programı ünite ve kazanımları karşılaştırılarak, dersin müfredatında herhangi bir değişikliğin olup olmadığı, eski program davranışçı yaklaşımı esas alırken yeni programın nasıl bir yaklaşımla hazırlandığı incelenecektir. Ayrıca yaptığımız çalışmada ulaştığımız sonuçlar ile bu sonuçlar çerçevesinde öneriler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İDKAB, Din Öğretimi, Kazanımlar, Ünite, Öğretim Programı.

Abstract: One of basic conditions for the success of education which is considered as an experimental science in our individual and social life which has a very important place is to carry out the activities within a program. Since the success of individuals and societies in achieving the ideal educational goals are directly proportional to the extent to which educational activities are conducted in the direction of a specific program. The research is a qualitative analysis research and Primary Education Religious Culture and Moral Education Course Curriculum which accepted in 2010 by being comparing units and functions of Primary Education Religious Culture and Moral curriculum approved in 2018 whether there is a difference in the curriculum of course or not it will be examined while previous program is focus on behavioural perspective that how the new program is prepared. As well as the results we have achieved in the work we have done and the suggestions in the framework of these results.

Keywords: İDKAB, Religious Education, Acquisition, Unit, Curriculum.

1. GİRİŞ

Programların en önemli unsuru olan kazanımlar; öğrencilerin gelişim düzeyleri, programın amaçları ve içeriği dikkate alınarak hazırlanır. Kazanımlar ise eğitim süreci sonucunda öğrencilerin edinecekleri bilgi, beceri, tutum ve değerleri ifade eder (MEB, 2018:11). Dolayısıyla öğrencilerin öğrenme başarıları, kazanımların belli bir programa bağlı olarak yürütülmesine bağlıdır. Öğretmenin görevi de bu kazanımların gerçekleşmesinde öğrencilere gerekli imkânları sunarak öğrenme sürecine kılavuz etmektir.

Günümüzde çabucak gelişen bilgi ve teknoloji, eğitimin bütün çevresini etkilemekte ve bilhassa eğitim yaklaşımlarında temelli değişimleri zarurî kılmaktadır. Bu bağlamda bilginin hızlı bir şekilde yeni baştan üretildiği asrımızda birey ve toplumun geleceği, bilgiye ulaşma, bilgiyi kullanma ve üretme becerilerine endeksli bulunmaktadır. Bu becerilerin kazanılması ve yaşam boyu sürdürülmesi bilgi üretimine dayalı modern bir eğitimi gerekli kılmaktadır. Çünkü eğitim bir iletişim ve etkileşim sürecidir. Yaşarken hepimiz eğitiyor ve eğitiliyoruz; öğretiyor ve öğreniyoruz. Bu bakımdan bireyi yetiştirmenin hangi boyutunu ele alırsak alalım, eğitimi belli bir program (disiplin) doğrultusunda gerçekleştirmemiz kaçınılmazdır (Taşdemir, 2003:2). Zira Fertlerin ve toplumların ideal olarak benimsedikleri eğitim hedeflerine ulaşabilmeleri, eğitim etkinliklerini gelişigüzelikten uzak (Tavukçuoğlu, 1998:158), belli bir programa bağlı olarak yürütmelerine bağlıdır.

Günümüz örgün eğitim kurumlarında din öğretimi, bir bilgi verme vasıtası olmakla beraber, aynı zamanda bireyin bilgi elde etme yollarını ve aklını kullanma kabiliyetini geliştiren bir süreç olmalıdır. Çünkü din kültürü dersinde inanç ve değerleri empoze etmek kabul edilemez bir durumdur. Burada temel amaç, öğrencinin dinler hakkında değişik yorumların sunulduğu bir öğrenme ortamında elde ettiği bilgiyi kendi kavrayışı çerçevesinde yorumlaması, anlamlandırması sonucunda dinler hakkındaki düşüncesini belirleyebilmesidir (Selçuk, 2005:171-172). Bu noktada da karşımıza din öğretiminin önemli bir amacı çıkmaktadır: “Yetişmekte olan nesle din hakkında doğru bilgi vermek ve öğrencileri bilinçlendirmektir.” şeklinde ifade edilebilir. Bireye, düşünceye, hürriyete, ahlaka ve kültürel mirasa saygıyı temel alan bu bakış açısı, din öğretimine karşı takınacağımız tavrı belirlemektedir ki bu bakış, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programları” geliştirilirken, öğrencinin bilincinin gelişmesini sağlayacak ve hayatın problemlerini çözebilmesinde yardımcı olacak yolları göstermek şeklinde ifade edilebilir. Böyle bir yaklaşımın öğrencinin, bilişsel, duyuşsal ve bilimsel gelişimine de çok bariz katkıları olacağı aşikardır.

İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi yeni programında ana temel olarak, bilgiyi üreten, problem çözebilen, eleştirel düşünen, girişimci, kararlı, iletişim becerilerine sahip, empati yapabilen, topluma ve kültüre katkı sağlayan vb. niteliklerdeki bir bireyi tanımlamaktadır. Bu nitelik dokusuna sahip bireylerin yetişmesine hizmet edecek öğretim programları salt bilgi aktaran bir yapıdan ziyade bireysel farklılıkları dikkate alan, değer ve beceri kazandırma hedefli, sade ve anlaşılır bir yapıda hazırlandığı ifade edilmektedir. Bu kazanımlar ve sınırlarını belirleyen açıklamaları, sınıflar ve eğitim kademeleri düzeyinde değerler, beceriler ve yetkinlikler perspektifinde bütünlük sağlayan bir bakış açısıyla yalın bir içeriğe işaret etmektedir. Böylelikle üst bilişsel becerilerin kullanımına yönlendiren, anlamlı ve kalıcı öğrenmeyi sağlayan, sağlam ve önceki öğrenmelerle ilişkilendirilmiş, diğer disiplinlerle ve günlük hayatla değerler, beceriler ve yetkinlikler çevresinde bütünleşmiş bir öğretim programları toplamı (MEB: 2018) oluşturulduğu belirtilmiştir.

Bu araştırma nitel bir analiz çalışması olup, 30.12.2010 yılında kabul edilen İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programıyla, 19.01.2018 tarih ve 2 sayılı kararı ile 2018-2019 öğretim yılından itibaren uygulanmak üzere yürürlüğe giren İDKAB Öğretim Programı ünite ve kazanımları, dersin müfredatında herhangi bir değişikliğin olup olmadığı, eski program davranışçı yaklaşımı esas alırken yeni programın nasıl bir yaklaşımla hazırlandığı ünite ve kazanımları üzerine yaptığımız karşılaştırmalı çalışma yer almaktadır.

2. BULGULAR VE YORUMLAR

2.1. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi

Bu başlık altında incelenen programlar ele alınmış, öğretim Programı'nda yer alan üniteler, kazanım sayıları kazanımların işlenişi için ayrılabilir yaklaşık süreler tablolarda verilmiştir (Tablo: 2-6).

Ülkemizde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi ilköğretim dördüncü sınıftan orta öğretimin son sınıfına kadar, 1982 Anayasa'nın 24. Maddesi: “,...din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır (Kaymakcan ve diğerleri, 2013: 7). Din Kültürü ve Ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır...”Yine 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 12. Maddesi: “Türk Millî Eğitiminde lâiklik esastır. Din Kültürü ve Ahlâk Öğretimi ilkokul ve ortaokullar ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.” gereği, ülkemizde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi(Çekin, 2016: 56) İlköğretim ve ortaöğretimde zorunlu ders olarak okutulmaktadır.

1982'den günümüze kadar geçen süreçte bütün ilköğretim ve ortaöğretim okullarında uygulanmaya başlayan İDKAB öğretim programlarından ilköğretim programı 2000 yılına kadar devam etmiştir.1997 yılından itibaren geliştirilmeye başlanılan İDKAB Öğretim programı, Talim ve

Terbiye Kurulu Başkanlığı'nca kabul edilip Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi Ekim 2000/2517 sayısında yayımlanmıştır. 1982 yılında hazırlanan ortaöğretim İDKAB öğretim programı ise 2005 yılında yeniden geliştirilerek, M.E.B. Talim ve Terbiye Kurulunun 31.03.2005 tarih ve 16 sayılı kararı ile yürürlüğe girerek 2005-2006 öğretim yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Adı geçen bu öğretim programı 2007 yılına kadar uygulanmış ve yine bu program tekrar geliştirilerek, Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün hazırladığı “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı” Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının 28.12.2006 tarih ve 410 sayılı kararı ile 2007–2008 öğretim yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır (Karataş, 2010: 58; Komisyon, 2010). Bu programın 2011 yılına kadar uygulanmasından sonra, “İlköğretim İDKAB Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu” Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün 20.12.2010 tarih ve 2748 sayılı teklif yazısı üzerine Talim Terbiye Kurulunun 30.12.2010 tarih ve 328 sayılı kararı ile 2011-2012 öğretim yılından itibaren uygulanmak üzere kabul edilmiştir (MEB, 2010).

Bahsi geçen program Talim Terbiye Kurulunun 19.01.2018 tarih ve 2 sayılı kararı ile 2018-2019 öğretim yılından itibaren uygulanmak üzere tekrar güncellenmiştir (MEB, 2018).

2.2.İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı

Her eğitim sisteminin yetiştirmek istediği bir “insan tipi” vardır. Bu istek, o eğitim sisteminin şekil ve içeriğinin oluşumunda mühim rol oynar. Buna millî eğitim politikası da denilebilir. Eğitim politikalarının belirlenmesinde ise o milletin ve devletin sahip olduğu değerlerin rolü büyüktür. Zira eğitim bugün dünyayı değiştiren en önemli güçler arasındadır. Bu güce ulaşmanın yolu ise düşünen, anlayan, araştıran, sorgulayan ve sorun çözen bireyler yetiştirmekten geçmektedir. İşte millî eğitimimizin temel amaçlarına bakıldığı zaman, yetiştirilmek istenilen birey tipine ulaşmada din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin büyük bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Şartlanmış, davranışçı, taklitçi ve ezberci zihinler üreten eğitim sistemleri çağdaş gelişmeler karşısında yetersiz kalmaktadır. Bu durum eğitim yaklaşım ve uygulamalarını güncellemeyi gerektirmektedir. Bu güncellemelerin başında da öğretim programları gelmektedir. Öğretim Programı, okulda ya da okul dışında bireye kazandırılması planlanan bir dersin öğretimiyle ilgili tüm etkinlikleri kapsayan yaşantılar düzeneği (Demirel, 2006: 6)veya diğer bir ifadeyle ders programları bütünüdür diye tarif edilebilir.

Öğretim Programlarının yenilenme nedeni olarak, hangi amaçla, kim için, nasıl bir dünyada kullanılabileceğini sorgulayacak biçimde yetiştirmelerini sağlamak ve “Öğrencinin bilincinin gelişmesini sağlayacak şartları oluşturmak ve onlara, hayatın problemlerini çözebilmesinde yardımcı olacak yolları göstermek” diye formüle edilebilir (Karataş, 2010: 58).Yoksa öğretmenin görevinin bireyleri dindar yapmak olamayacağı ve duyuşsal hedeflerin din öğretimi için geçerli amaçların dışında olmasının gerektiği(Tosun, 2005: 146-151) ve eğitim sürecinin en önemli unsurlarından

birinin, kuşkusuz öğretim programları olduğu unutulmamalıdır. Bir öğretim programı, hedeflediği alanda, kişinin kısa ve uzun vadede sahip olması gereken becerileri öngörebilmeli, bu becerilerin kişilere kazandırılmasının geçerli yollarını öğretmenlere sunabilmelidir. Bu açıdan, öğretim programlarının, zaman içinde oluşan ihtiyaçlara ya da bilimsel alandaki yeni gelişmelere göre, güncellenmesi ya da tümünden değiştirilmesi söz konusu olabilir. Zira Ülkemizde de benzer gerekçelerle zaman zaman öğretim programları hazırlanarak yürürlüğe (Güzel ve Karadağ, 2013: 45)girdiğini görmekteyiz.

Türkiye’de şu anda uygulanmakta olan program, Talim Terbiye Kurulunun 30.12.2010 tarih ve 328 sayılı kararı ile 2011-2012 öğretim yılından itibaren uygulanmak üzere kabul edilen “İlköğretim DKAB Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu” dur. Bkz. Tablo:1. Program yapısında; amaçlar, kazanımlar, etkinlikler, temel beceriler, kavramlar, değerler, öğrenme alanları ve bunların hangi ünitelerden oluşturulduğu, dersle ilgili ara disiplinler üzerinde durulmuştur (MEB, 2010).

2.3.Tablo 1: İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 Ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı Öğrenme Alanları Ve Üniteleri

ÖĞRENİM ALANI	ÜNİTELER				
	4. Sınıf	5. Sınıf	6. Sınıf	7. Sınıf	8. Sınıf
İnanç	Din ve Ahlak Hakkında Neler Biliyorum?	Allah İnancı	Peygamberlere ve İlahî itaplara İnanç	Melek ve Ahiret İnancı	Kaza ve Kader
İbadet	Temiz Olalım	İbadet Konusunda Bilgilenelim	Namaz İbadeti	Oruç İbadeti	Zekât, Hac ve Kurban İbadeti
z.Muhammet	Hz. Muhammed’i Tanıyalım	Hz. Muhammed ve Aile hayatı	Son Peygamber Hz. Muhammed	Bir İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed	Hz. Muhammed’in Hayatından Örnek Davranışlar
Kur’an ve Yorumu	Kur’an-ı Kerim’i Tanıyalım	Kur’an-ı Kerim’in Temel Eğitici Nitelikleri	Kur’an-ı Kerim’in Ana Konuları	İslam Düşüncesinde Yorumlar	Kur’an’da Akıl ve Bilgi
Ahlak	Sevgi, Dostluk ve Kardeşlik	Sevinç ve Üzüntülerimizi Paylaşalım	İslam’ın Sakınılmasını İsteddiği Bazı Davranışlar	Din ve Güzel Ahlak	İslam Dinine Göre Kötü Alışkanlıklar
Din ve Kültür	Aile ve Din	Vatanımızı ve Milletimizi Seviyoruz	İslamiyet ve Türkler	Kültürümüz ve Din	Dinler ve Evrensel Öğütleri

Halen uygulanmakta olan bu program, Talim Terbiye Kurulunun 19.01.2018 tarih ve 2 sayılı kararı ile 2018-2019 öğretim yılından itibaren uygulanmak üzere tekrar güncellenmiştir. Güncellenen program yapısı ise; üniteler, konular, kazanımlar, açıklamalar ve anahtar kavramlar üzerine vurgulanmıştır (MEB, 2018: 11).

Eski programda, 4. sınıftan 8. sınıfın sonuna kadar öğrenciye verilecek bilgiler; inanç, İbadet, Hz. Muhammed, Kur'an ve Yorumu, Ahlak ve Din ve Kültürü olmak üzere 6 öğrenme alanından oluşmaktaydı (MEB, 2010: 14-18). Yeni programda ise öğrenme alanları kaldırılarak her sınıf düzeyinde aşağıdaki tablolarda izah edildiği şekilde beş üniteye ayrılmış ve ünite kazanımlarında ciddi oranda ekleme, çıkarma, sadeleştirme ve yer değiştirme yapılmıştır (MEB, 2018: 11).

2.4.Din Kültürü ve Ahlak bilgisi Dersi (4-8. Sınıflar) Öğretim Programı'nda yer alan üniteler, kazanım sayıları kazanımların işlenişi için ayrılacak yaklaşık süre aşağıdaki tablolarda verilmiştir (Tablo :2-6).

Tablo 2: 4. Sınıf Ünite, Kazanım ve Açıklamaları

4. SINIF				
Ünite No	Ünite Adı	Kazanım Sayısı	Ders Saati	Ders Saati Yüzdesi
1	Günlük Hayattaki Dini İfadeler	4	16	22,24
2	İslam'ı Tanıyalım	4	16	22,24
3	Güzel Ahlak	3	12	16,66
4	Hz. Muhammed'i Tanıyalım	6	16	22,24
5	Din ve Temizlik	2	12	16,66
Toplam		19	72	100

2.4.4. Sınıf Ünite, Kazanım ve Açıklamaları

4.1. Günlük Hayattaki Dini İfadeler

Ünitenin karşılığı eski programda "inanç" öğrenme alanına ait "Günlük Hayattaki Dini İfadeler" ünitesidir. Eski programda sekiz kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda dört kazanım ve on altı ders saati süresinden oluşmaktadır. Buna göre yeni programda dört kazanım eksiltilmiş iki ders saati süresi artırılmıştır.

Ünite ‘‘I. Dinî ifadelerin günlük konuşmalarımızda nerede ve nasıl kullanıldığını fark eder.II.tekbir ve salavatı söyler., III. Dilek ve dualarda kullanılan dinî İfadelere örnekler verir., sübhâneke duasını, okur ve anlamını söyler.’’ kazanımlarından oluşur. Birinci ve dördüncü kazanım eski programda da aynı şekliyle mevcuttur. Ayrıca eski programda yer alan ‘‘II. Selamlaşmanın iletişimdeki önemini fark eder.’’ Kazanımı yeni programda ayrı bir kazanım olarak verilmemiş, birinci kazanımın içerisine alt başlık olarak eklenmiştir. İkinci kazanım 5. sınıfa ait bir kazanımken yeni programda dördüncü sınıfa eklenmiştir. Üçüncü kazanım eski programda I. kazanımın içerisinde zikredilen ‘‘Dilek ve Dualarımızda Dinî İfadeler’’ alt başlığı şeklinde veriliyorken yeni programda müstakil bir kazanım olarak zikredilmiştir (MEB, 2010: 29-44;MEB, 2018: 13-16).

4.2. İslam’ı Tanıyalım

İslam’ı Tanıyalım ünitesi eski programda ‘‘Kur’an ve Yorumu’’ öğrenme alanına ait ‘‘Kur’an-ı Kerim-i Tanıyalım’’ ünitesine benzemekte ise de yeni bir ünite olarak programa dahil edilmiştir. Eski programda beş kazanım ve sekiz ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda dört kazanım ve on altı ders saati süresinden oluşmaktadır. Buna göre yeni programda bir kazanım eksiltilmiş sekiz ders saati süresi artırılmıştır.

Ünite ‘‘I. İslam’ın İnanç Esaslarını Sıralar II. İslam’ın Şartlarını Söyler III. Kur’an-ı Kerim’in İç Düzeni İle İlgili Kavramları Tanımlar IV. Amentü Duasını Okur, Anlamını Söyler’’ kazanımlarından oluşur. Birinci ve İkinci kazanım İDKAB derslerine yeni eklenmiş olsa da Seçmeli Temel Dini Bilgiler Dersinde de mevcuttur. Üçüncü kazanım eski programda yer alan ‘‘Kur’an-ı Kerim-i Tanıyalım’’ ünitesinde bulunan ‘‘IV. Kur’an’ın iç düzenine ilişkin ayet, sure ve cüzün anlamlarını kavrayarak Kur’an’dan bunlara ilişkin örnekler gösterir.’’ kazanımının sadeleştirilmiş halidir. Dördüncü kazanım ise İDKAB derslerine yeni eklenmiştir (MEB, 2010: 29-39;MEB, 2018: 13-17).

4.3. Güzel Ahlak

Ünitenin karşılığı eski programda ‘‘Ahlak’’ öğrenme alanına ait ‘‘Sevgi, Dostluk ve Kardeşlik’’ ünitesidir. Eski programda sekiz kazanım ve on üç ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda üç kazanım ve on iki ders saati süresinden oluşmaktadır. Buna göre yeni programda beş kazanım ve bir ders saati süresi eksiltilmiştir.

Ünite ‘‘I. Bireyin güzel ahlaklı olmasında dinin rolünü fark eder, II. İnsani İlişkilerin gelişmesinde sevgi ve saygının önemini ve gerekliliğini savunur, III. Fatıha suresini okur, anlamını söyler’’ kazanımlarından oluşmaktadır. Eski programdaki sekiz kazanım tamamen kaldırılarak onların yerine birinci ve ikinci kazanım eklenmiştir. Üçüncü kazanım ise eski programda ‘‘İbadet’’ öğrenme alanına ait ‘‘Temiz Olalım’’ ünitesinden bu üniteye aktarılmıştır (MEB, 2010: 29-40;MEB, 2018: 13-18).

4.4. Hz. Muhammed'i Tanıyalım

Ünitenin karşılığı eski programdaki "Hz. Muhammed" öğrenme alanına ait " Hz. Muhammed'i Tanıyalım" ünitesidir. Eski programda altı kazanım ve on üç ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda altı kazanım ve on altı ders saati süresinden oluşmaktadır. Buna göre yeni programda kazanım sayısında bir değişme olmamış, ders saati süresi ise üç saat artırılmıştır.

Ünite "I. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğduğu çevrenin genel özelliklerini açıklar., II. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) aile büyüklerini tanır., III. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğumu, çocukluk ve gençlik yıllarını özetler., IV. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) çocukluk ve gençlik yıllarındaki davranışlarını kendi hayatı ile ilişkilendirir., V. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Mekke ve Medine yıllarını özetler., VI. Salli ve Barik dualarını okur, anlamını söyler." kazanımlarından oluşmaktadır. Ünite genel itibariyle değiştirilmemiştir. Yapılan değişikliklerden biri eski programdaki "IV. Hz. Muhammed'in çocukluk ve gençlik yıllarındaki erdemli davranışlarından örnekler verir." kazanımının yerine beşinci kazanım eklenmiştir. İkinci olarak ise "VI. Kevser suresini ezbere okur ve anlamını söyler." kazanımının yerine de İDKAB derslerine yeni eklenen altıncı kazanım eklenmiştir (MEB, 2010: 29-38;MEB, 2018: 13-19). Hâlbuki bu yaştaki bir çocuk için "Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğduğu çevrenin genel özelliklerini açıklar" kazanımını gerçekleştirme pek gerçekçi gözükmemektedir. Zira kazanımın alt konusu olan "Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğduğu çevrenin sosyal ve dini özelliklerine yer verilir." ifadesindeki "sosyal ve dini" ifadesini bu yaştaki çocuğun anlaması ve kavraması bakımından kolay bir durum değildir.

4.5. Din ve Temizlik

Ünitenin karşılığı eski programda "İbadet" öğrenme alanına ait "Temiz Olalım" ünitesidir. Eski programda sekiz kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda iki kazanım ve on iki ders saati süresinden oluşur. Buna göre yeni programda altı kazanım ve iki ders saati süresi eksiltiştir.

Ünite "I. İslam dininin temizliğe verdiği öneme örnekler verir. II. Temiz ve düzenli olmaya özen gösterir." kazanımlarından oluşur. Ünite tamamıyla sadeleştirilerek iki yeni kazanım haline getirilmiştir. Eski programda üzerinde durulan "beden ve giysi temizliği, çevre temizliği, beden ve çevre temizliğinin sağlık açısından önemi ve Allah'ın sevgisini kazanmada temizliğin önemi" kazanımlarına yeni programda yer verilmemiştir. (MEB, 2010: 29-37;MEB, 2018: 13-20). Bu bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bütün ibadetlerin temelini temizlik oluşturduğu bu yaşlarda çocuklara kavratılmalıdır.

2.5- Tablo 3: 5. Sınıf Ünite, Kazanım ve Açıklamaları

5. SINIF				
Ünite Sırası	Ünite Adı	Kazanım Sayısı	Ders Saati	Ders Saati Yüzdesi
1	Allah İnancı	8	18	25,00
2	Ramazan ve Oruç	5	12	16,66
3	Adap ve Nezaket	6	12	16,66
4	Hz. Muhammed ve Aile Hayatı	5	16	22,24
5	Çevremizde Dinin İzleri	5	14	19,44
Toplam		29	72	100

5.1. Allah İnancı

Ünite genel itibari ile içerik ve isim olarak eski program ile aynıdır. Eski programda yedi kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda sekiz kazanım ve on iki ders saati olarak belirlenmiştir. Buna göre yeni programda bir kazanım ve dört ders saati süresi artırılmıştır.

Ünite ‘I. Evrendeki mükemmel düzen ile Allah’ın (c.c.) varlığı ve birliği arasında ilişki kurar., II. Allah’ın (c.c.) her şeyin yaratıcısı olduğunun fark eder., III. Allah (c.c.) Rahman ve Rahim isimlerinin yansımalarına örnekler verir., IV. Allah’ın her şeyi işittiği, bildiği, gördüğü ve her şeye gücünün yettiğinin farkında olur., V. Allah’a (c.c.) imanın, insan davranışlarına etkisini fark eder., VI. Duanın anlamını ve önemini örneklerle açıklar., VII. Hz. İbrahim’in (a.s.) tevhide davetini özetler., VIII. İhlâs suresini okur, anlamını söyler.’’ kazanımlarından oluşur. Birinci ve ikinci kazanım eski programdaki ‘II. Evrendeki düzenden hareketle yaratıcının varlığını açıklar., III. Allah’ın bizi ve her şeyi yarattığının farkında olur.’’ kazanımları ile genel itibari ile aynıdır. Üçüncü ve beşinci kazanım yeni eklenmiştir. Dördüncü ve sekizinci kazanım eski programdan olduğu gibi aktarılmıştır. Altıncı kazanım 5. sınıf ‘İbadet’ öğrenme alanına ait ‘İbadet Konusunda Bilgilenelim’ ünitesi içerisinde yer alan dört kazanımın birleştirilerek ve sadeleştirilerek tek kazanım haline getirilmesi sonucu eklenmiştir. Yedinci kazanım yine 5. sınıf ‘Kur’an ve Yorumu’ öğrenme alanına ait ‘Kur’an-ı

Kerim'in Temel Eğitici Nitelikleri ” ünitesi içerisinde yer alan “V. Hz. İbrahim'in Allah'a inanç konusunda ne tür çabalar gösterdiğini fark eder.” kazanımı çerçevesinde eklenmiştir (MEB, 2010: 29-45;MEB, 2018: 13-21).

5.2. Ramazan ve Oruç

Ünitenin karşılığı eski programda 7.Sınıf “İbadet” öğrenme alanına ait “Oruç İbadeti” ünitesidir. Genel itibari ile eski programla benzer kazanımlara haizdir. Eski programda on kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda beş kazanım ve on iki ders saati süresinden oluşmaktadır. Buna göre yeni programda dört kazanım ve iki ders saati süresi eksiltirilmiştir.

Ünite “I. Ramazan ayı ve orucun önemini fark eder., II. Ramazan ayı ve oruçla ilgili kavramları örneklerle açıklar., III. Kültürümüzde Ramazan ve oruçla ilgili gelenekleri tanıır., IV. Hz. Davut (a.s.) hayatını özetler., V. Rabbena dualarını okur, anlamını söyler.” kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım eski programda “I. Ramazan ayının önemini ve bu ayı önemli yapan hususları açıklar.” kazanımı çerçevesinde sadeleştirilerek oluşturulmuştur. İkinci kazanım eski programdan olduğu gibi aktarılmıştır. Üçüncü ve dördüncü kazanım programa yeni eklenmiştir. Beşinci kazanım ise eski programda “İbadet” öğrenme alanına ait “İbadet Konusunda Bilgilenelim” ünitesinden bu üniteye aktarılmıştır. Daha önce Ramazan ayının önemine binaen bu ünite de okunacak sure Maun suresi iken şimdi ise Rabbena duaları eklenmiştir. Rabbena dualarının eklenmesi öğrencilerin gelişim düzeyi dikkate alındığında temel duaların olması (MEB, 2010: 29-55;MEB, 2018: 13-22) açısından daha uygun olduğu gözlenmektedir.

5.3. Adap ve Nezaket

Ünitenin karşılığı eski programda “Ahlak” öğrenme alanına ait “Sevinç ve Üzüntülerimizi Paylaşalım” ünitesi olmakla birlikte bu ünite ile pek alakası yoktur. Eski programda dokuz kazanım ve on iki ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda altı kazanım ve on iki ders saati süresinden oluşmaktadır. Buna göre yeni programda üç kazanım artırılırken ders saati süresinde bir değişme olmamıştır.

Ünite “I. Toplumsal hayatta nezaket kurallarına uygun davranışlar sergilemeye özen gösterir., II. Selamlaşma adabına riayet eder., III. İletişim ve konuşma adabına uygun davranır., IV. Hz. Lokman (a.s.) öğütlerini hayatına yansıtmaya özen gösterir., VI. Tahiyat duasını okur, anlamını söyler.” kazanımlarından oluşmaktadır. Birinci, üçüncü ve dördüncü kazanımlar yeni eklenmiştir. İkinci kazanım eski programda 4. Sınıfın “İnanç” öğrenme alanına ait “Din ve Ahlak Hakkında Neler Biliyorum?” ünitesinde ki “II. Selamlaşmanın iletişimdeki önemini fark eder.” kazanımı çerçevesinde eklenmiştir. Beşinci kazanım eski programda 4. Sınıf “Kur'an ve Yorumu” öğrenme alanına ait “Kur'an-ı Kerim-i Tanıyalım” ünitesinde ki “V. Hz. Lokman'ın öğütlerinden

çıkarımlarda bulunur.” kazanımı ile aynı anlamı ifade eder. Altıncı kazanım bundan önceki programın aynıdır (MEB, 2010: 29-46;MEB, 2018: 13-23).

5.4. Hz. Muhammed ve Aile Hayatı

Ünitenin karşılığı eski programdaki “Hz. Muhammed (s.a.v.)” öğrenme alanına ait “ Hz. Muhammed ve Aile Hayatı” ünitesidir. Eski programda beş kazanım ve sekiz ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda beş kazanım ve on altı ders saati süresinden oluşmaktadır. Buna göre yeni programda kazanım sayısında bir değişme olmamış, ders saati süresi ise sekiz saat artırılmıştır.

Ünite ‘I. Hz. Muhammed’in Hz. Hatice ile evlilik sürecini özetler., II. Hz. Muhammed’in aile içi iletişimine örnekler verir., III. Hz. Muhammed’in aile fertlerinin güzel davranışlarını değerlendir., IV. Hz. Hasan (r.a.) ve Hz. Hüseyin’in (r.a.) ahlaki erdemlerini kendisine örnek alır., V. Kevser suresini okur, anlamını söyler.” kazanımlarından oluşur. İlk üç kazanım bazı kelime değişiklikleri yapılsa da eski programdaki kazanımlarla aynıdır. Dördüncü kazanımla ilgili eski programda her ne kadar okuma metni şeklinde Hz. Peygamberin Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin Sevgisine yer verilmişse de burada müstakil bir kazanım olarak yer verilmiştir. Beşinci kazanım ise 4. Sınıfların eski programda ki aynı öğrenme alanından alınıp bu üniteye yerleştirilmiştir (MEB, 2010: 29-44;MEB, 2018: 13-24).

5.5. Çevremizde Dinin İzleri

Ünitenin karşılığı eski programdaki 7. Sınıf “Din ve Kültür” öğrenme alanına ait “Kültürümüz ve Din” ünitesidir. Eski programda altı kazanım ve on ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda beş kazanım ve on dört ders saati süresinden oluştuğunu anlıyoruz. Bu duruma göre yeni programda bir kazanım eksiltilmiş dört ders saati süresi artırılmıştır.

Ünite ‘I. Mimarimizde yer alan dini motifleri inceler., II. Musikimizde dinin izlerine örnekler verir., III. Edebiyatımızda dinin izlerine örnekler verir., IV. Örf ve adetlerimizde yer alan dini unsurları fark eder., V. Hz. Süleyman’ın (a.s.) hayatını özetler.” kazanımlarından oluşur. İlk dört kazanım eski programdaki ‘III. Dil, örf, âdet, musiki ve mimarideki dinî motiflere örnekler verir.’ kazanımının bölünerek dört kazanım haline getirilmesinden oluşur şeklindedir. Beşinci kazanım ise programa yeni eklenmiştir (MEB, 2010: 29-59;MEB, 2018: 13-25).

2.6-Tablo 3: 6. Sınıf Ünite, Kazanım ve Açıklamaları

6. SINIF				
Ünite Sırası	Ünite Adı	Kazanım Sayısı	Ders Saati	Ders Saati Yüzdesi
1	Peygamber ve İlahi Kitap İnanç	7	16	22,24
2	Namaz	5	16	22,24
3	Zararlı Alışkanlıklar	6	12	16,66
4	H. Muhammed'in Hayatı	4	16	22,24
5	Temel Değerlerimiz	2	12	16,66
Toplam		24	72	100

6.1. Peygamber ve İlahi Kitap İnanç

Ünitenin karşılığı eski programda "İnanç" öğrenme alanına ait "Peygambere ve İlahi Kitaplara İnanç" ünitesidir. Eski programda on kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda yedi kazanım ve on altı ders saati süresinden oluşmaktadır. Bu durumda yeni programda üç kazanım eksiltilmiş iki ders saati süresi artırılmıştır.

Ünite "I. Peygamber ve peygamberlik kavramlarını açıklar., II. Peygamberlerin özelliklerini ve görevlerini açıklar., III. Peygamberlerde insanlar için güzel örnekler olduğunu fark eder., IV. Vahyin gönderiliş amacını araştırır., V. İlahi kitapları ve gönderildiği peygamberleri eşleştirir., VI. Hz. Âdem'in (a.s.) hayatını ana hatlarıyla özetler., VII. Kunut dualarını okur, anlamını söyler." kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım eski programdaki "I. Peygamber kavramını açıklar.", ikinci kazanım "IV. Peygamberlerin sahip oldukları nitelikleri açıklar.", dördüncü kazanım "VIII. Allah'ın insanlara niçin vahiy gönderdiğini temellendirir.", beşinci kazanım ise "IX. İlahî kitap ve sahifelerin hangi peygamberlere gönderildiğini belirtir." kazanımları ile genel itibarıyla aynı konuları kapsamaktadır. Üçüncü ve altıncı kazanım programa yeni eklenmiştir. Yedinci kazanım ise 6. Sınıf "İbadet" öğrenme alanına ait "Namaz İbadeti" ünitesinin bir kazanımının buraya aktarıldığını (MEB, 2010: 29-49;MEB, 2018: 13-26) görmekteyiz.

6.2. Namaz

Ünitenin karşılığı eski programda "İbadet" öğrenme alanına ait "Namaz İbadeti" ünitesidir. Eski programda on bir kazanım ve on altı ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda beş kazanım ve on altı ders saati süresinden oluşmaktadır. Buna göre yeni programda altı kazanım eksiltilmiş ders saati süresinde değişim olmamıştır.

Ünite "I. İslam'da namaz ibadetinin önemini, ayet ve hadislerden örneklerle açıklar., II. Namazları, çeşitlerine göre sınıflandırır., III. Namazın kılınışına örnekler verir. IV. Hz. Zekeriya'nın

(a.s.) Hayatını ana hatlarıyla tanır., V. Fil suresini okur, anlamını söyler.” kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım eski programdaki “I. Namaz ibadetinin anlamını ve namazın niçin kılınması gerektiğini açıklar kazanımına benzemektedir. Üçüncü kazanım ise “V. Ezan ve kametin namazla ilişkisinin farkında olur., VI. Namazın kılınışını açıklar., VIII. Vakit, cuma, bayram cenaze ve teravih namazlarının ne zaman ve nasıl kılındığını bilir.” kazanımlarını içinde barındırır. İkinci ve dördüncü kazanım yeni eklenmiştir. Beşinci kazanım eski programda “Kur’an ve Yorumu” öğrenme alanına ait “Kur’an-ı Kerim’in Temel Eğitici Nitelikleri” ünitesinin bir kazanımı iken buraya aktarılmıştır (MEB, 2010: 29-51;MEB, 2018: 13-27).Eski programda namaz konusu işlenirken önce abdest kazanımına değinilmiş, fakat yeni programda 6. Sınıf “Namaz” ünitesinde namazdan bahsedilirken 6. Sınıftan önceki hiçbir kazanımda namazın temel şartı olan abdestten bahsedilmemiştir. Bu da yeni programda bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

6.3. Zararlı Alışkanlıklar

Ünitenin karşılığı eski programda “Ahlak” öğrenme alanına ait “İslam’ın Sakınılmasını İstedığı Bazı Davranışlar” ünitesidir. Eski programda altı kazanım ve on ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda altı kazanım ve on iki ders saati süresinden oluşur. Buna göre yeni programda kazanım sayısında bir değişme olmamış, ders saati süresi ise iki saat artırılmıştır.

Ünite “I. İslam dininin yasakladığı alışkanlıklara ayet ve hadislerden örnekler verir., II. Zararlı alışkanlıkların başlama sebeplerini sorgular., III. Zararlı alışkanlıklardan korunma yollarını tartışır., IV. Zararlı alışkanlıklardan kaçınmaya istekli olur., V. Hz. Yahya’nın (a.s.) hayatını ana hatlarıyla tanır., VI. Tebbet suresini okur, anlamını söyler.” kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım eski programda “I. İslamiyet’in sakınmamızı istediği bazı kötü davranışları belirterek ayet ve hadislerden örnekler verir.”, ikinci ve üçüncü kazanım “IV. İslamiyet’in sakınmamızı istediği davranışların bireyde görülme nedenlerini araştırarak bu sorunlara yönelik çözüm önerilerinde bulunur.”, dördüncü kazanım ise sakınılması gereken davranışlar konusunda öz değerlendirmede bulunur.” kazanımları ile genel itibariyle aynı konuları kapsamaktadır. Beşinci ve altıncı kazanım ise programa yeni eklenmiştir. Eski programda bu ünite için uygun görülen sure Felâk suresidir (MEB, 2010: 29-52. Anlam itibariyle İnsanların şerrinden ve kötülüklerinden korunma noktasında konuyla uyumlu bir sure olduğunu (MEB, 2018: 13-28) belirtebiliriz.

6.4. Hz. Muhammed’in Hayatı

Ünitenin karşılığı eski programdaki “Hz. Muhammed (s.a.v.)” öğrenme alanına ait “Son Peygamber Hz. Muhammed” ünitesidir. Eski programda on bir kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda dört kazanım ve on altı ders saati süresinden oluşur. Buna göre yeni programda yedi kazanım eksiltilmiş iki ders saati süresi artırılmıştır.

Ünite ‘‘I. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) davetinin Mekke Dönemini değerlendirir., II. Medine’ye hicretin sebep ve sonuçlarını irdeler., III. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) davetinin Medine dönemini değerlendirir., IV. Nas suresini okur, anlamını söyler.’’ kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım eski programdaki ‘‘I. Hz. Muhammed’e gelen ilk ayetlerin içeriğini belirtir., II. Hz. Muhammed’in İslam’a çağrısını neden yakın çevresinden başlayarak yaygınlaştırdığını açıklar.’’ kazanımlarını içinde barındırır. İkinci kazanım ‘‘III. Medine’ye hicretin sebep ve sonuçlarını irdeler., IV. Hz. Ali ve Hz. Ebu Bekir’in Hicret’teki rolünün farkında olur.’’ kazanımlarını içinde barındırır. Üçüncü kazanım ise ‘‘V. Mescid-i Nebi’nin toplumsal işlevini örneklerle açıklar., VI. Hz. Muhammed’in sosyal barışa ve eğitim-öğretime yönelik faaliyet ve düzenlemelerini örneklerle açıklar., VII. Bedir, Uhut ve Hendek savaşlarının neden ve sonuçlarını açıklar., IX. Veda Hutbesi’nde yer alan mesajların evrensel değerini yorumlar., X. Hz. Muhammed’in vefatının sahabe üzerinde bıraktığı tesiri yorumlar.’’ kazanımlarını içinde barındırır. Dördüncü kazanımın eski programda da (MEB, 2010: 29-50;MEB, 2018: 13-29) olduğunu görmekteyiz.

6.5. Temel Değerlerimiz

Ünitenin karşılığı eski programdaki ‘‘Din ve Kültür’’ öğrenme alanıdır. Ünite yazılmamasının sebebi birçok üniteden yararlanılmasıdır. Eski programda dört kazanım ve sekiz ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda iki kazanım ve on iki ders saati süresinden oluşur. Buna göre yeni programda iki kazanım eksiltilmiş dört ders saati süresi artırılmıştır.

Ünite ‘‘I. Toplumumuzu birleştiren temel değerleri fark eder., II. Dini bayramların ve önemli gün ve gecelerin toplumsal bütünleşmeye olan katkısını yorumlar.’’ kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım eski programda 5. Sınıf altıncı ünite de ki ‘‘IV. Bayrağa ve ulusal marşa saygı göstermenin nedenlerini açıklayarak Bayrağımıza ve İstiklâl Marşı’mıza saygı gösterir., V. Gazilerimize saygı duyarak gereken değeri vermenin ve şehitlerimizi rahmet ve minnet duygusu ile anmanın bilincinde olur.’’ kazanımlarını içinde barındırmakla birlikte programa yeni eklenmiştir. İkinci kazanım da yine 5. Sınıf beşinci ünite de ki ‘‘III. Sevinç ve üzüntülerin paylaşılmasında millî ve dinî bayramlarımızın önemini yorumlar.’’ kazanımını içinde barındırmakla birlikte programa yeni eklenmiştir (MEB, 2010: 29-53;MEB, 2018: 13-30). Bu da temel değerlerimizin öğretilmesi açısından önemli bir yaklaşımdır.

2.7.Tablo 4: 7. Sınıf Ünite, Kazanım ve Açıklamaları

7. SINIF

Ünite Sırası	Ünite Adı	Kazanım Sayısı	Ders Saati	Ders Saati Yüzdesi
1	Melek ve Ahiret İnancı	7	16	22,24
2	Hac ve Kurban	6	14	19,44
3	Ahlaki Davranışlar	5	12	16,66
4	Allah'ın Kulu ve Elçisi: Hz. Muhammed	3	16	22,24
5	İslam Düşüncesinde Yorumlar	4	14	19,44
Toplam		25	72	100

7.1 Melek ve Ahiret İnancı

Ünitenin karşılığı eski programdaki “İnanç” öğrenme alanıdır. Ünite ismi eski programla aynıdır. Eski programda on dört kazanım ve on altı ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda yedi kazanım ve on altı ders saati olarak belirlenmiş. Buna göre yeni programda yedi kazanım eksiltilmiş ders saati süresinde değişim olmamıştır.

Ünite “I. Varlıklar âlemini özelliklerine göre ayırt eder., II. Melekleri özellikleri ve görevlerine göre sınıflandırılır., III. Dünya hayatı ile ahiret hayatı arasındaki ilişkiyi yorumlar., IV. Ahiret hayatının aşamalarını açıklar., V. Allah'ın (c.c.) adil, merhametli ve affedici olması ile ahiret inancı arasında ilişki kurar. VI. Hz. İsa'nın (a.s.) hayatını ana hatlarıyla tanır., VII. Nas suresini okur, anlamını söyler.” kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım eski programda ‘I. Varlıklar âlemini sınıflandırarak özelliklerini örneklerle açıklar.’ kazanımının karşılığıdır. İkinci kazanım içerik olarak eski programdaki ‘II. Meleklerin özellikleri ve görevlerinin neler olduğunu belirtir., III. Meleklerin iyiliğin ve güzelliğin sembolü olduğunun farkında olur., IV. Melek inancının, davranışları güzelleştirmedeki rolünü fark eder.’ kazanımlarını kapsamaktadır. Üçüncü ve altıncı kazanım yeni eklenmiştir. Dördüncü kazanım içerik olarak eski programdaki ‘VIII. Ahiret, kıyamet, yeniden dirilme gibi kavramların anlamlarını açıklar., IX. Hesap, mizan, cennet ve cehennem gibi kavramların anlamlarını açıklar.’ kazanımlarını kapsamaktadır. Beşinci ve Yedinci kazanım eski programda olduğu gibi mevcuttur (MEB, 2010: 29-54;MEB, 2018: 13-32).

7.2. Hac ve Kurban

Ünitenin karşılığı eski programdaki 8. Sınıf ‘İbadet’ öğrenme alanına ait ‘Zekât, Hac ve Kurban İbadeti’ ünitesidir. Eski programda on bir kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşan

ünite, yeni programda altı kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşmaktadır. Buna göre yeni programda beş kazanım eksiltilmiş ders saati süresinde değişim olmamıştır.

Ünite ‘‘I. İslam’da hac ibadetinin önemini ayet ve hadisler ışığında yorumlar., II. Haccın yapılışını özetler., III. Umre ibadeti ve önemini açıklar., IV. Kurban ibadetini İslam’ın yardımlaşma ve dayanışmaya verdiği önem açısından değerlendirir., V. Hz. İsmail’in (a.s.) hayatını ana hatlarıyla tanır., VI. En’am suresi 162. ayeti okur, anlamını söyler.’’ kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım yeni olmakla birlikte eski programda ki ‘‘X. Hac ve umrenin Müslümanlar arası iletişim ve etkileşime nasıl katkı sağladığının farkında olur.’’ kazanımını da kapsamaktadır. İkinci kazanım ‘‘VII. Hac ve umre ile ilgili mekân ve kavramların anlamlarını açıklar., VIII. Hac ibadetinin nasıl ve niçin yapıldığını açıklar.’’ kazanımlarını kapsamaktadır. Dördüncü kazanım ise ‘‘XI. Kurban ibadetinin anlamını, sosyal dayanışma ve yardımlaşma açısından önemini açıklar.’’ kazanımını karşılamaktadır. Üçüncü, beşinci ve altıncı kazanımlar programa yeni eklenmiştir (MEB, 2010: 29-61;MEB, 2018: 13-33). Bu yeni eklenen kazanımların bireyin yapacağı ibadetlerin şuuruna ermesi açısından önemli bir ayrıntıdır.

7.3. Ahlaki Davranışlar

Ünitenin karşılığı eski programdaki ‘‘Ahlak’’ öğrenme alanına ait ‘‘Din ve Güzel Ahlak’’ ünitesidir. Eski programda beş kazanım ve on ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda beş kazanım ve on iki ders saati süresinden oluşur. Buna göre yeni programda kazanım sayısında bir değişme olmamış, ders saati süresi ise iki saat artırılmıştır.

Ünite ‘‘I. Güzel ahlaki tutum ve davranışları örneklerle açıklar., II. Örnek tutum ve davranışların, birey ve toplumların ahlaki gelişimine olan katkısını değerlendirir., III. Tutum ve davranışlarında ölçülü olmaya özen gösterir., IV. Hz. Salih’in (a.s.) hayatını ana hatlarıyla tanır., V. Felak suresini, okur anlamını söyler.’’ kazanımlarından oluşur. Ünite de eski programdaki konu üzerinde durulsa da birinci, üçüncü ve dördüncü kazanımlar yeni eklenmiştir. İkinci kazanım ise eski programda ‘‘III. 3. Ahlaklı olmanın birey ve toplum hayatındaki önemini yorumlar.’’ kazanımını kapsamaktadır. Beşinci kazanım olan Felak suresi daha önce 6. Sınıf ‘‘Ahlak’’ öğrenme alanına ait bir kazanımken buraya aktarıldığı (MEB, 2010: 29-64;MEB, 2018: 13-33) görülmektedir.

7.4. Allah’ın Kulu ve Elçisi: Hz. Muhammed

Ünitenin karşılığı eski programdaki ‘‘Hz. Muhammed (s.a.v.)’’ öğrenme alanına ait ‘‘Bir İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed’’ ünitesidir. Eski programda yedi kazanım ve on iki ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda üç kazanım ve on altı ders saati süresinden oluşur. Buna göre yeni programda dört kazanım eksiltilmiş dört ders saati süresi ise artırılmıştır.

Ünite ‘‘I. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) insani yönünü ayetlerden hareketle yorumlar., II. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) peygamberlik yönü ile ilgili özelliklerini ayırt eder., III. Kâfirun suresini okur,

anlamını söyler.” kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım eski programda ‘‘I. Hz. Muhammed’in bizler gibi bir insan olduğuna ayetlerden örnekler vererek açıklar., II. Hz. Muhammed’i diğer insanlardan ayıran en önemli özelliğini açıklar.’’ kazanımlarını kapsamaktadır. İkinci kazanım ise ‘‘III. Hz. Muhammed’in peygamberlik yönüyle ilgili özelliklerine ayetlerden örnekler verir., IV. Hz. Muhammed’in görevlerinden birisinin Kur’an’ı açıklamak olduğunu söyler., V. Hz. Muhammed’in insanları baskı ve zor kullanmadan uyarma ve aydınlatma görevinin olduğunu fark eder., VI. Hz. Muhammed’in insanlık için niçin bir rahmet olarak gönderildiğini fark eder.’’ kazanımlarını kapsamaktadır. Üçüncü kazanım ise programa yeni eklenmiştir (MEB, 2010: 29-56;MEB, 2018: 13-34).

7.5. İslam Düşüncesinde Yorumlar,

Ünitenin karşılığı eski programdaki ‘‘Kur’an ve Yorumu’’ öğrenme alanıdır. Ünite ismi eski programla aynıdır. Eski programda sekiz kazanım ve on ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda dört kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşur. Buna göre yeni programda dört kazanım eksiltilirken dört ders saati süresi ise artırılmıştır.

Ünite ‘‘I. Dinin farklı yorum biçimleri olabileceğinin farkına varır., II. İslam düşüncesinde ortaya çıkan yorum biçimlerini sınıflandırılır., III. Kültürümüzde etkin olan tasavvufi yorumları ayırt eder., IV. Alevilik-Bektaşilik ile ilgili temel kavram ve erkânları açıklar.’’ kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım yeni olmakla birlikte ‘‘II. Din anlayışındaki yorum farklılıklarını fark eder.’’ kazanımını kapsamaktadır. İkinci kazanım eski programda aynen geçmektedir. Üçüncü kazanım ‘‘IV. İslam düşüncesindeki tasavvufi yorum biçimlerini tanıır.’’ kazanımını karşılamaktadır. Dördüncü kazanım ise ‘‘V. Alevi-Bektaşî geleneğindeki temel kavramları açıklar.’’ kazanımını karşılamaktadır (MEB, 2010: 29-57;MEB, 2018: 13-35).Genel olarak bu ünite ortaöğretim düzeyinde bir ünite dir. Zira ilköğretim çağında bu kazanımları öğrenciye vermek pek yararlı olmayabilir.

2.8. Tablo 5: 8. Sınıf Ünite, Kazanım ve Açıklamaları

8. SINIF				
Ünite Sırası	Ünite Adı	Kazanım Sayısı	Ders Saati	Ders Saati Yüzdesi

1	Kader İnancı	6	14	19,44
2	Zekât ve Sadaka	5	14	19,44
3	Din ve Hayat	4	14	19,44
4	Hz. Muhammed'in Örnekliği	9	16	22,24
5	Kur'an-ı Kerim ve Özellikleri	4	14	19,44
Toplam		28	72	100

8.1. Kader İnancı

Ünitenin karşılığı eski programdaki “İnanç” öğrenme alanına ait “Kaza ve Kader” ünitesi iken, yeni programda “Kader İnancı” olarak değiştirilmiştir. Eski programda dokuz kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda altı kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşur. Buna göre yeni programda üç kazanım eksiltilmiş ders saati süresinde değişim olmamıştır.

Ünite ‘I. Kader ve kaza inancını ayet ve hadislerle açıklar., II. İnsanın ilmi iradesi sorumluluğu ile kader arasında ilişki kurar., III. Kaza ve kader ile ilgili kavramları analiz eder., IV. Toplumda kader ve kaza ile ilgili yaygın olan yanlış anlayışları sorgular., V. Hz. Musa'nın (a.s.) hayatını ana hatlarıyla tanır., VI. Ayet'el-Kürsi'yi okur, anlamını söyler.” kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım eski programdaki ‘I. Kaza ve kader kavramlarını açıklar., II. Allah'ın her şeyi bir ölçüye göre yarattığına örnekler verir., III. Evrendeki fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasaları fark eder.” kazanımlarını kapsamaktadır. İkinci dördüncü ve altıncı kazanım eski programda olduğu gibi mevcuttur. Üçüncü kazanım “V. İnsanın çalışmasının karşılığını alacağı bilinciyle hareket eder., VI. Her canlının bir sonu olduğunun farkına varır., VII. Allah'a güvenmenin (tevekkül) pasif bir bekleyiş olmadığını farkında olur.” kazanımlarını kapsarken, beşinci kazanım programa yeni eklenmiştir (MEB, 2010: 29-60;MEB, 2018: 13-36).

8.2. Zekât ve Sadaka

Zekât ve Sadaka ünitesinin karşılığı eski programdaki “İbadet” öğrenme alanına ait “Zekât, Hac ve Kurban İbadeti” ünitesidir. Eski programda on bir kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda beş kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşur. Buna göre yeni programda altı kazanım eksiltilmiş ders saati süresinde ise bir değişim olmamıştır.

Ünite ‘I. İslam'ın paylaşma ve yardımlaşmaya verdiği önemi ayet ve hadisler ışığında yorumlar., II. Zekat ve sadaka ibadetini ayet ve hadislerle açıklar., III. Zekat infak ve sadakanın

bireysel ve toplumsal önemini fark eder., IV. Hz. Şuayb'in (a.s.) hayatını ana hatlarıyla tanır., V. Maûn suresini okur, anlamını söyler." kazanımlarından oluşur. Birinci kazanım eski programdaki "II. İslam'ın paylaşma ve yardımlaşmaya verdiği önemi yorumlar." kazanımının karşılığıdır. İkinci kazanım yeni eklenmekle birlikte "III. Paylaşma ve yardımlaşma ibadeti olarak zekât ve sadakanın kimler tarafından, kimlere, nelerden, nasıl verileceğini açıklar." kazanımını da kapsamaktadır. Üçüncü kazanım "IV. Zekât ve sadakanın birey ve topluma katkılarını yorumlar." kazanımının karşılığıdır. Dördüncü kazanım programa yeni eklenmiştir. Beşinci kazanım ise eski programdaki 7. Sınıf "İbadet" öğrenme alanına ait "Oruç İbadeti" ünitesinden buraya aktarılmıştır (MEB, 2010: 29-61;MEB, 2018: 13-37).

8.3. Din ve Hayat

Ünitenin eski programda karşılığı bulunmamıştır. Ünite yeni programda dört kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşur.

Ünite "I. Din birey ve toplum arasındaki ilişkiyi yorumlar., II. İslam dininin can, nesil, akıl, mal ve din emniyeti ile ilgili ortaya koyduğu ilke ve hedefleri analiz eder., III. Hz. Yusuf'un (a.s.) örnek hayatından ilkeler çıkarır., IV. Asr suresini okur, anlamını söyler." kazanımlarından oluşur. Birinci ve ikinci kazanım programa yeni eklenmiştir. Üçüncü kazanım 8. Sınıf eski programdaki "Kur'an ve Yorumu" alanından, dördüncü kazanım ise 6. Sınıf eski programdaki "İnanç" öğrenme alanından buraya aktarılmıştır (MEB, 2010: 29-65;MEB, 2018: 13-38).

8.4. Hz. Muhammed'in Örnekliliği

Ünitenin karşılığı eski programdaki "Hz. Muhammed (s.a.v.)" öğrenme alanına ait "Hz Muhammed'in Hayatından Örnek Davranışlar" ünitesidir. Eski programda beş kazanım ve sekiz ders saati süresinden oluşan ünite, yeni programda dokuz kazanım ve on altı ders saati süresinden oluşur. Buna göre yeni programda dört kazanım ve sekiz ders saati süresi artırılmıştır.

Ünite "I. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğruluğu ve güvenilir kişiliği ile peygamberlerin özellikleri arasında ilişki kurar. II. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) merhametli ve affedici Oluşunu davranışlarında yansıtmaya özen gösterir. III. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) istişare ye verdiği önemi ortaya koyan örnek olaylardan hareketle gündelik hayatla ilgili çıkarımlar da bulunur. IV. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) cesaret ve kararlılığını örnek olaylarla açıklar. V. Hazreti Muhammed'in hakkı gözetmedeki hassasiyetine örnekler verir. VI. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) insanlara verdiği değeri örneklerle açıklar. VII. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) örnek davranışlarının toplumsal hayattaki önemini değerlendirir. VIII. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hikmetli söz ve davranışlarıyla insanları iyiye ve güzele yönlendirdiğini fark eder. IX. Kureyş suresini okur, anlamını söyler." kazanımlarından oluşur. Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı kazanımlar programa yeni eklenmiştir. Yedinci programın karşılığı eski programdaki "II. Hz. Muhammed'in örnek davranışlarının toplumsal hayattaki önemini

yorumlar.” kazanımıdır. Sekizinci kazanımın eski programdaki karşılığı ise “IV. Hz. Muhammed’in hikmetli sözleriyle insanları iyiye ve güzele yönlendirdiğine örnekler verir.” kazanımıdır. Dokuzuncu kazanım ise 6. Sınıf eski programdaki “Kur’an ve Yorumu” öğrenme alanından buraya aktarılmıştır (MEB, 2010: 29-62;MEB, 2018: 13-39).

8.5. Kur’an-ı Kerim ve Özellikleri

Ünitenin eski programda “Kur’an ve Yorumu” öğrenme alanına girdiği tespit edilmiştir. Fakat hangi üniteyi karşıladığı bulunamamıştır. Ünite yeni programda dört kazanım ve on dört ders saati süresinden oluşur. Buna göre yeni programda iki kazanım eksiltilmiş iki ders saati süresi artırılmıştır.

Ünite “I. İslam dininin temel kaynaklarını tanıır. II. Ayetlerden hareketle Kur’an’ın ana konularını sınıflandırılır. III. Kuranı Kerim’in temel özelliklerini değerlendirir. IV. Hz. Nuh’un (a.s.) tevhide davetini özetler.” kazanımlarından oluşur. Birinci ve dördüncü kazanım programa yeni eklenmiştir. İkinci kazanımın eski programdaki karşılığı 6. Sınıf “Kur’an ve Yorumu” öğrenme alanına ait “I. Kur’an-ı Kerim’in temel konularını açıklar.” kazanımıdır. Üçüncü kazanımın karşılığı ise 5. Sınıf “Kur’an ve Yorumu” öğrenme alanına ait “III. Kur’an’ın iyiye ve güzele yönlendirip kötülüklerden sakındırdığını örneklerle açıklar., IV. Kur’an’ın yol göstericiliğinin ne anlama geldiğini açıklar.” (MEB, 2010: 29-63; MEB, 2018: 13-40) kazanımlarından oluşmaktadır.

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

-Programları karşılaştırdığımızda, 2010 İDKAB programı daha ayrıntılı ve kapsamlı, aynı konuya sahip kazanımlar ayrı olarak verilirken, 2018 İDKAB programı daha sade, aynı konuya ait kazanımlar bir kazanım etrafında şekillendirilerek ayrıntılara fazla girilmeden sade bir anlatım tercih edilmiştir. Bu da çocukların kazanımları daha iyi anlamalarına katkı sağlayacağını, eski program davranışçı yaklaşımı esas alırken yeni program yapılandırmacı yaklaşımın görüşleri doğrultusunda hazırlandığını daha ayrıntılı ve kapsamlı, daha düzenli, aşamalı öğrenciyi daha aktif kılan bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz.

- 4. Sınıf kazanımlarına Salavat, Amentü ve Salli ve Barik gibi daha temel duaların eklenmesi kazanım açısından öğrencilerin gelişim düzeylerine daha uygun olmuştur. Ancak 4.Sınıf ünite kazanımlarının öğrencilerin bilişsel düzeyine uygun değildir. Örneğin dokuz yaşındaki bir çocuktan “Bireyin güzel ahlaklı olmasında dinin rolünü” açıklamasını istemek pek realist bir yaklaşım olmasa gerek.

-2018 İDKAB programında, 2010 İDKAB programına göre;

a) On ünite kazanım sayısı azalırken ters orantılı olarak, (4. Sınıf 1 ve 2’ci; 5. Sınıf 3 ve 5’ci; 6. Sınıf 1,4 ve 5’ci, 7. Sınıf 4 ve 5’ci, 8. Sınıfın ise 5’ci üniteler)’inde ders saatleri artmaktadır.

b) Beş ünite kazanım sayısı azalırken (6. Sınıf 2’ci; 7. Sınıf 1 ve 2’ci; 8. Sınıf 1 ve 2’ci ünitelerinin)ders saati süresinde bir değişiklik olmamıştır.

c) Beş ünite kazanım sayısında bir değişiklik olmazken (4 ve 5'ci Sınıfın4'cü;6 ve 7'ci Sınıfın3'cü ünitelerinin) ders saati süresi artmıştır.

- Yeni programda yirmi beş ünite olduğu göz önüne alındığında, bu ünitelerin on sekiz tanesinde ders saati süresinin arttığı gözlemlenmiştir. Bu sonuca göre öğrenci ve öğretmenler açısından daha geniş bir zaman ve daha az konu şeklinde program oluşturulduğu söylenebilir.

-Yeni programda 6. Sınıf 'Namaz' ünitesinde namazdan bahsedilmiş fakat 6. Sınıftan önceki hiçbir kazanımda namazın temel şartı olan abdestten bahsedilmemiştir. Buna karşın eski programda namaz konusu işlenirken önce abdest kazanımına değinilmiştir. Yeni programda bunun bir eksiklik olduğu ve ileriye doğru bu eksiğin giderilmesi gerekmektedir.

-2018 İDKAB programında ünite ve kazanımlara uygun olarak peygamber hayatlarının tanıtılması, öğrencilerin zihninde konunun daha kalıcı olması adına yerinde bir adım olmuştur.

-Yine 2018 İDKAB programında ünite ve kazanımlara uygun süre ve duaların eklenmesi, hem konu hem de surelerin içeriğinin anlaşılması açısından öğrencilere katkı sağlayacağı aşikardır.

- Güncellenen Program genel itibariyle başarılı bir çalışmanın sonucudur. Ancak ünite sonlarında da değindiğimiz gibi, bazı ünite ve kazanımlar çocukların gelişmişlik düzeylerine uygun olmadığı ve bazı ünitelerde ise öğrencinin konuyu öğrenebilmesi için gerekli olan ön öğrenmelere yer verilmediği görülmüştür. Bu durumun hem öğretmen hem de öğrenci açısından olumsuz bir yaklaşım oluşturacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmanın sonucunda şu önerilerde bulunabiliriz;

- Öğretim Programı hazırlanırken verilen kazanımlara ait ön kazanımların verilip verilmediği gözden geçirilmez.

- Kazanım ve ders saati konusunda orta yolun bulunması gerekmektedir. Nitekim eski programda kazanım sayısı çok, ders süresi az yeni programda ise kazanım sayısı az ders saatinin çok olduğu anlaşılmıştır. Bu durum etkinlik ve materyal açısından tam donanıma sahip olmayan öğrenci ve öğretmenler açısından dersin boş geçmesine ve verimliliğin azalmasına sebebiyet verebilir.

-Bir öğretim programının çağının yöntemleriyle hazırlanmış olması demek, onun başarıyla uygulanacağı ve iyi sonuç vereceği anlamına gelmez. Öğretim programı o güne kadar o alanlarda uygulanan programlara temel alan görüşlerden farklı görüşlerle hazırlanmışsa, gerek araç-gereç gerekse yöntem ve uygulama yönünden bir takım yenilikler getirdiğini iddia ediyorsa, öğretmenlerin bu yeni programı uygulayıp anlayabilecekleri bir seviyeye getirilmesi gerekmektedir. Böylece öğretmenlere yönelik düzenlenecek hizmet-içi eğitim faaliyetlerinde programın tanıtılması ve öğretmenlerin, programın istediği hedefleri gerçekleştirebilecek düzeye getirilmesiyle mümkün olacaktır.

- Ülkemizde eğitimin niteliği ile ilgili gerek öğrenci, gerekse öğretmen ve velilerin yanı sıra kamuoyunun da zaman zaman bu husus ile alakalı endişeleri sıkça dile getirdiği eğitim sisteminin düzenlenmesi ile ilgili ciddi problemlerin yaşandığı aşikârdır. Zira eğitimde program geliştirme, eğitimin niteliğini artırmada tek başına kâfi olmamakta, yanında öğretmen niteliği, öğrenme ortamlarının zenginleştirilmesi ve güvenilir ölçme ve değerlendirme sistemlerinin varlığı gibi değişkenlerin niteliğinin artmasını da kaçınılmaz kılmaktadır.

- Yaşanan hızlı ve beklenmedik değişimlerin öğrenci ve ailelerini umutsuzluğa düşürmemesi için, başta MEB olmak üzere, siyasiler, üniversiteler, meslek ve sivil toplum örgütleri gibi eğitim paydaşlarının eğitimi bir tartışma ya da taraf olma alanı olarak bakmak yerine ortak bir başarı alanı olarak görülmesi öncelikli olmalıdır.

- Diğer taraftan yeni öğretim programlarının kamuoyunda ve taslak raporlarda eleştirilen hususları bu süreçte daha iyi değerlendirilmelidir. Bir öğretim yılının sonunda, programların uygulandığı derslere özgü, bilimsel bir değerlendirme modeline, araştırma desenine ve yeterli örnekleme müstenit bir program değerlendirme yapılmasına dikkat edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman, G., Özay, K. (2013). "Ana Dili Eğitimi Dergisi "Anlatma becerileri açısından "Türkçe Dersi Öğretim Programı (6, 7, 8. Sınıflar)"na eleştirel bir bakış, s. 45-52.
- Çekin, A. (2016). "Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi", İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İle Ortaokul Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programı Kazanımlarındaki Duyuşsal Hedefler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma, S.6 C.3.
- Demirel, Ö. (2016).Eğitimde Program Geliştirme, Pegem A Yayıncılık, Baskı: 9, s. 6.
- Doğan, R., Cemal T. (2002). İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi, Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Doğan, R., Nurullah A. ve Remziye, Y. (2007). Örgün Din Eğitimi', Din Bilimleri-I, Ed. Cemal Tosun, Ankara: Ankuzem Yayınları.
- Ertürk, S. (1997). Eğitimde Program Geliştirme, Ankara: Meteksan.
- Karataş, S. (2010)."İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programına İlişkin Öğretmen Görüşleri" Kuramsal Eğitimbilim Dergisi, s.3.
- Kaymakcan, Recep, İbrahim Aşlamacı, Mustafa Yılmaz, Adnan Telli,(2013). Seçmeli Din Eğitimi Dersleri İnceleme ve Değerlendirme Raporu, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Komisyon (2000). "Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler dergisi" İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı, S. 2517, Ekim.
- MEB., (2010). İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Programı ve Kılavuzu. Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü.
- MEB. (2018). İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı: Devlet Kitapları Müdürlüğü.
- Selçuk, M. (2005). Din Öğretiminde Yeni Açılımlar', Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı, Malatya, , s. 171-172.
- Taşdemir, M. (2003). Eğitimde Plânlama ve Değerlendirme. Ankara: Ocak Yayınları.
- Tosun, C. (2005). Din Eğitimi Bilimine Giriş, Pegem Yay., 3. bs., Ankara.
- Tavukçuoğlu, M. (1998). DKAB Öğretim Programının Genel İlkeleri Arasında Görülen Bazı Çelişkiler. Orta Dereceli Okullarda Yürütülen Din Eğitimi-Öğretiminin Problemleri Sempozyumu. Kayseri: İlahiyat Bilimleri Araştırma Vakfı Yayınları.

EĞİTİM LİDERLİĞİNE GELMENİN EĞİTİM LİDERLİĞİNDE KALMAKTAN FARKLI OLUŞU

THE DIFFERENCE BETWEEN BEING SELECTED AS EDUCATION LEADER AND CONTINUE OF BEING AN EDUCATION LEADER

İhsan Nuri DEMİREL

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Eğitim Fakültesi

Eğitim Bilimleri Bölümü

Eğitim Yönetimi, Teftişi, Planlaması ve Ekonomisi

Ağrı-Türkiye

indemirel@yahoo.com

Atıf gösterme: Demirel, İ.N. (2018). Eğitim Liderliğine Gelmenin Eğitim Liderliğinde Kalmaktan Farklı Oluşu, *Universal Journal of Theology* 3 (1), 87-97.

Geliş Tarihi:

27 Ocak 2018

Değerlendirme Tarihi:

28 Ocak 2018

Kabul Tarihi:

15 Mart 2018

© 2018 UJTE

E-ISSN: 2548-0952

Tüm hakları saklıdır.

Öz: Bu çalışmada, Ağrı Milli Eğitim Yöneticilerinden, Milli Eğitim Müdürü ve Müdür yardımcılarının, İlköğretim-Ortaöğretim Okul Müdürleri ve okul Müdür Yardımcılarının Eğitim Yöneticiliğine (Eğitim Liderliği) ilişkin bilgi düzeyleri araştırılmıştır. Yöneticilerin, Yöneticilik bilgisi düzeylerinin saptanması için, Yöneticilikle ilgili bilgiler içeren bir anket kendilerine sunulmuştur. Araştırmanın örneklemini Ağrı Milli Eğitim yöneticilerinden 27 müdür, 49 müdür yardımcısı oluşturmaktadır. Araştırmanın bulgularına göre; Yöneticiler, Yöneticilikle (Eğitim Liderliği) ile ilgili soruları, değişen oranlarla, bu konudaki beklentileri "istendik" bir biçimde gerçekleştirerek yanıtlamışlardır. Bulgular, yöneticilerin, liderlik davranışlarına ilişkin bilgilerle donanımlı oldukları sonucuna varılmayı olanaklı kılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Liderlikte bilgi genişliği ve bilgi derinliği, Liderlikte kalma direnci, Liderlikte takas anlayışı.*

Abstract: In present study knowledge levels of the Director of National Education and Vice Directors from Ağrı Provincial Directorate of National Education, Primary and Secondary School Principals and Vice Principals on the issue of Education Directorship (Educational Leadership) have been investigated. To detect Directorship knowledge levels of directors, a questionnaire consisting of information on directorship has been presented to them. The sampling of research is composed of 27 principals and 49 vice principals from Ağrı Provincial Directors of National Education. According to research findings: Directors have given answers to questions on Directorship (Educational Leadership) at varying rates by meeting the expectations in a "desired" manner. Findings reveal that directors are equipped with thorough knowledge on leadership behavior.

Keywords: *In leadership knowledge extension and depth, Persistence to stay in leadership position, Bartering approach in leadership.*

1. GİRİŞ

Since education is a formation of behavioral change, education leader must be viewed as the trailblazer of behavioral transformation process. In leadership, cooperation matters largely. In a

different saying leadership relies heavily on cooperation which is kind of a cooperation contingent upon loyalty and unconditioned submission (Yildirim, 2015). A noticeable approach on leadership claims that leadership is regarded as one attribution of human beings. There are also some approaches which label leadership as the effect that an actor in a social system leaves on the other actors who agree to cooperate. What should be emphasized about leadership is that leadership possesses a guiding nature. In leadership leaving an effect, pushing towards a common objective, guiding are some of the salient elements. In managements, effect-creation is a significant process yet when it is excessively and unnecessarily employed it no longer serves the aim. The person in the position of education leader should keep a fine balance in affecting process and still being able to drive the members. Likewise, so as to continue successfully the process of affecting, an education leader is expected to be familiar with the components of communication, its handicaps and their effects (Şen, 1981, p. 164).

As obvious leadership prioritizes certain objectives and constantly tries to reach these goals. Furthermore, the leader never underestimates the reality that in order to attain particular goals people and groups must be coordinated and motivated. It is possible to draw such a general conclusion on leadership: Affecting and coordination are vitally significant in leadership. How shall it be possible to manifest whether a person in a group is in leader position? There are certain clues to helping to prove this hypothesis: If a person is contributing to a group in understanding their tasks, objectives and targets it means s/he is acting as a leader. If a person proves to be successful in helping a group reach their tasks, objectives and targets and also ensure the continuity of group it means s/he is acting as a leader. Leader is the person who coordinates the group, plans the works and speaks in the name of group. Leader has a wide range of objectives but the main goal is to make sure that the duties are fulfilled as required. In that case to make organization the most productive and logically functional a director is also expected to act as a leader (Yildirim, 2015). Leader may be viewed as someone close since s/he is from the heart of group. Nonetheless it is necessary that in order for someone to become distinguished amidst others and rise as a leader, that person has to be the best amongst us. Just like that someone who goes beyond ordinariness and climb towards distinctiveness must possess certain sets of traits not the same with the group members. Parallel to that someone who proved to be a leader is also expected to be good at fulfilling the expectations of members, establish communication and interaction and have sufficient authority to exercise over members. Such leader type can assist in working efficiently and coordinately. Leader is obliged to implement in the best way elements of planning, organizing, coordinating, directing and supervising which are termed as the components of leading, channeling and administrating (Tortop, 1993, p. 118).

It is possible that a director in organizational hierarchy meets several handicaps in his/her attempts of leadership; for instance it is likely that an intermediary director can face conflicting pressures. The pressure from the superordinates to ensure productivity and pressure from the subordinates to continue intimate human relations may trigger conflicts in director behaviors. The member who openly supports specific values of leader can rise much easily in the organization. Leadership type of leader is inclined to be affected by the way s/he leads. The necessities of organizational leadership change parallel to the life-term of organization. Charismatic leadership which has a doctrinarian attachment and aggressive nature in the beginning assumes bureaucratic characteristics once the organization is established more firmly. Charismatic leadership is then transformed into legal or bureaucratic leadership. In the organization the hassle between subordinates and leader brings about a numeric rise in the quantity of organizational norms which become further concrete. If it is possible to categorize a particular leadership form as the best this claim proves to be in conflict with situational leadership that denies the existence of one single best way in leadership. Effective leadership is the kind of leadership that can be applied according to the qualities and variables in a certain setting (Aydın, 1992, p. 239).

Leadership roles of directors, particularly an analysis of these roles in terms of educational administration, shall shed light to leadership concept. Thanks to modern administration approach leadership role of education leader gained more weight. It is indeed true that leadership role of education leader has become further important. The leader is required to take action as group leader if s/he is determined to leave an effect. In that case, the most significant mission of director-leader shall be reconciling organizational objectives with group objectives. Thus, the kind of approach that underlines the necessity to consider leader as one component of transformation and director as someone in charge of making the organization live is justified. Is it likely that leader who is the implementer of transformation and director who aims to maintain the status quo shall always occupy separate roles or is it possible that one party could adopt the role of the other one? The director may during the process of making the organization live implement leader's transformative role as well. Otherwise the leader shall always be remembered as reformist while director shall be labeled as not reformist but status-quoist. As a superintendent or official executor of an organization education director can assume leadership image only under certain circumstances. Leadership in educational administration foregrounds problem-solving capability. It cannot be argued that leaders with no problem solving capacity prove to be influential people. Leader is the man of great deeds; creator and initiator of great plans (Yildirim, & Hasiloglu, 2018). Directors are the ones who can make these plans come true. It is almost impossible to see both leadership and directorship qualities in one single person alone. In a social system it is hard to affect the actions, behaviors, beliefs and feelings of

other members without playing leadership role and motivate them to cooperate. A director who is forced to play leadership role is expected to possess knowledge on the attitudes, personalities of teachers as well as sub-groups within organization, their similarities and differences. Any director who possesses knowledge on the characteristics of group obtains the power to enhance the group efficiency. By merging the existing differences, that person can harmonize his/her own leadership attitude with the inclinations of group. Provided that leadership attitude of director is much beyond the expectations of group it is most likely that director leader shall become more empowered (Kaya, 1993, p. 140).

A director who embraces change and reformation and willing to pay for such transformation may be susceptible to the negative effects of the surrounding power structure and local leaders. In that case the leader may face hardships in protecting public benefit and rights. Such conditions that directors may face as regards leadership should be kept in mind. Leadership concept does not correspond to forceful union of people around an objective, pressure to adopt a certain goal or nonvoluntary submission towards an authority. Administration styles that include such situations are far away from reflecting leadership. In the administration style that integrates leadership people voluntarily unite around a common objective and leader. The followers adopt administrative power of leadership willfully. In another saying Followers of leader grant the leader a right to create an effect by giving approval to the effect of leader at the very start (Başaran 1993, p. 172).

METHOD

The purpose of the research is to evaluate the knowledge of levels of the National Education Provincial Directorates of National Education. Opinions of experts were taken. Then, The survey used was adapted to the data processing technique. Trial form prepared in this regard was submitted to an elementary school and high school districts in Ağrı. The findings of the trial form, has proved to be unsuccessful as some procedural questions. indicating the lens compatibility and a measuring tool for measuring the consistency to create a validation that determines the reliability, operational questions that are not removed and the shape and scope of the survey has taken its final shape. The information obtained from the questionnaires distributed to Ağrı National Education Directors was analyzed according to the purpose of the research and tried to reach a conclusion. Before reaching a conclusion, the information in the questionnaires was tabulated specially by the investigator This table was helpful in reaching a final result. The participants have been asked to grade accuracy levels of their knowledge on Educational Leadership as “None”, “Partially”, “Substantially” and “Completely”. These options have been respectively graded as 1, 2, 3 and 4 points. Therefore accuracy levels have been expressed in percentages.

Universe and Sampling

Research population constitutes principals from Agri Province National Education Directorate. National Education Ağrı Provincial Directorate has been taken into consideration in the list of universities institutions. It is reasonable to say that the sample is a reflection of the universe, as the main criterion is reached by the majority of the administrators. Sampling covers all the schools in Ağrı and the Provincial Directorates of National Education. In this study, two subject groups have been analyzed. The first group contains School Principals from the Directors of Provincial Directorate of National Education and the other group contains Vice-Principals from the Directors of Provincial Directorate of National Education. Besides, while taking percentage of the research the fractions have not been included in the table. In all percentages, only the last two digits after the comma have been added to the table. The reason for not being able to reach that percentage (100%) is related to the absence of these fractions.

List of the institutions included within sampling:

School Type	Number	%
Secondary School	8	26.92
Primary School	19	73.07
Total Sum	27	100

Not only the schools listed above, but also the Agri Provincial Directorates of National Education were included in the sampling. The National Education Directorate is not listed separately because it is not a school. Subjects were surveyed in the schools where the research was conducted: It has been possible to carry out surveys from Ağrı Provincial Directorate of National Education and almost all schools in Ağrı. The number of managers who received the survey is 76. 27 attendees are school principals and 49 attendees are assistant principals. This distribution is listed in Table 2 below.

Distribution of Sampling Subjects with respect to Positions:

Position	F	%
Principal	27	35.52
Vice Principal	49	64.47
Total	76	100

Data Gathering

All 27 institutions responded to items. None of the questions has been accepted invalid. Almost all administrators who worked in the schools in Ağrı participated in the survey. In that way 76 directors have been reached to enable an increase in the number of participant subjects. Questionnaires have been distributed personally by the researcher to the directors pursuant to the official permission granted by Ağrı Governorship and pre-knowledge and approval of Directorate of National Education and participants have been requested to complete the questionnaires appropriately prior to submission.

Problem

The level of knowledge about the Education Leadership of Ağrı Provincial Directorates of National Education has been researched.

Sub Problems

- 1- What is the level of knowledge among the Ağrı Provincial National Education Director about the leadership behaviors of the Provincial Director of National Education, Primary Education and Secondary School directors?
- 2- What is the level of knowledge among the Ağrı Provincial National Education Directors, Ağrı Provincial Director of National Education, Elementary and Secondary School Principals' leadership behaviors?

Hypotheses

- 1- Among the Ağrı Provincial National Education Directors, the level of knowledge about the Education Leadership of Ağrı Provincial National Education Director, Elementary and Secondary School Principals is at a "desired" level.
- 2- Among Ağrı Provincial National Education Directors, the level of knowledge about the Education Leadership of Ağrı Provincial Director of National Education, Elementary and Secondary School Principals 'assistants' is at the "desired" level.

Premises

1. Pre-test is sufficient to develop the survey.
2. The expert opinion is sufficient to develop the survey.
3. The views of Ağrı National Education Directors interviewed in the research reflect the reality.
4. Selected research method is compatible with the objective of research.
5. Sampling represents the universe at the desired level.
6. The questionnaire and questions selected and used to collect data are valid and reliable.
7. Obtained data are valid and reliable.

Restrictions

- 1- This research is limited to the views of the Education Leadership and Ağrı Provincial Directorates of National Education.
- 2- The research is limited to the views of Ağrı Provincial Director of National Education, Ağrı Provincial Directorate of National Education, Ağrı province center and secondary school administrators and assistant principal.

3- Current research is limited to resources and surveys accessible as data collection tools.

FINDINGS

In this part, the Knowledge Levels of Ağrı National Education Directors have been exhibited via tables. The accuracy levels of the knowledge of Ağrı National Education Directors have been shown in tables. In the research “Completely” and “Substantially” options have been accepted as “Desired” options with high levels of realization.

TABLE-1: “The person performing the role of education leader must integrate the surrounding pressure groups into decision so as to mitigate the reaction against his/her decisions”.

POSITION	ACCURACY LEVEL				TOTAL SUM	
		COMPLETELY (4)	SUBSTANTIALLY (3)	PARTIALLY (2)		NONE (1)
PRINCIPAL	F	9	9	5	4	27
	%	33.33	33.33	18.51	14.81	35.52
VICE PRINCIPAL	F	12	21	8	8	49
	%	24.48	42.85	16.32	16.32	64.47
TOTAL	F	21	30	13	12	76
						100

As evidenced in Table–1; completely option was selected by 9 participates. Substantially was chosen by 9 attendance. Partially was selected by 5. None was selected by 4. Completely was signed by 12 vice-principals. Substantially was selected by 21 of them. Partially was chosen by 8 attendance. None was chosen by 8. 66% of the principals and 67% of vice principals have have fulfilled the expectations in this "desired" way.

TABLE-2: “If an education leader resists against the reforms persistently the main reason underneath may be his/her own ignorance”.

POSITION	ACCURACY LEVEL					TOTAL SUM
		COMPLETELY (4)	SUBSTANTIALLY (3)	PARTIALLY (2)	NONE (1)	
PRINCIPAL	F	17	5	4	1	27
	%	62.96	18.51	14.81	3.70	35.52
VICE PRINCIPAL	F	32	10	5	2	49
	%	65.30	20.40	10.20	4.08	64.47
TOTAL	F	49	15	9	3	76
						100

As demonstrated in Table-2; completely option was selected by 17 participates. Substantially was chosen by 5 attendances. Partially was selected by 4. None was selected by one. Completely was signed by 32 vice-principals. Substantially was selected by 10 of them. Partially was chosen by 5 attendance. None was chosen by 2. 81% of the principals and 85% of vice principals have fulfilled the expectations in this "desired" manner.

TABLE-3: “The prerequisite of the profit to take in integrating members within decision is the high readiness level of members”.

POSITION	ACCURACY LEVEL					TOTAL SUM
		COMPLETELY (4)	SUBSTANTIALLY (3)	PARTIALLY (2)	NONE (1)	
PRINCIPAL	F	10	12	5	-	27
	%	37.03	44.44	18.51	-	35.52
VICE PRINCIPAL	F	13	23	12	1	49
	%	26.53	46.93	24.48	2.04	64.47
TOTAL	F	23	35	17	1	76
						100

As seen in Table-3; completely option was selected by 10 participates. Substantially was chosen by 12 attendance. Partially was selected by 5. None was selected by anyone. Completely was signed by

13 vice-principals. Substantially was selected by 23 of them. Partially was chosen by 12 attendance. None was chosen by 1. 81% of the principals and 73% of vice principals have fulfilled the expectations in this "desired" manner.

TABLE-4: "It is no problem at all that despite the extensive knowledge of education leader an expert working on behalf of leader in the organization is equipped with in-depth knowledge".

POSITION	ACCURACY LEVEL				TOTAL SUM	
		COMPLETELY (4)	SUBSTANTIALLY (3)	PARTIALLY (2)		NONE (1)
PRINCIPAL	F	13	10	2	2	27
	%	48.14	37.03	7.40	7.40	35.52
VICE PRINCIPAL	F	18	20	11	-	49
	%	36.73	40.81	22.44	-	64.47
TOTAL	F	31	30	13	2	76
						100

As shown in Table-4; completely option was selected by 13 participates. Substantially was chosen by 10 attendances. Partially was selected by 2. None was selected by 2. Completely was signed by 18 vice-principals. Substantially was selected by 20 of them. Partially was chosen by 11 attendances. None was chosen by none. 85% of the principals and 77% of vice principals have fulfilled the expectations in this "desirable" way.

TABLE-5: "Being a leader and staying as a leader are two wholly separate phenomena".

POSITION	ACCURACY LEVEL				TOTAL SUM	
		COMPLETELY (4)	SUBSTANTIALLY (3)	PARTIALLY (2)		NONE (1)
PRINCIPAL	F	12	10	1	4	27
	%	44.44	37.03	3.70	14.81	35.52
VICE PRINCIPAL	F	21	18	8	2	49
	%	42.85	36.73	16.32	4.08	64.47
TOTAL	F	33	28	9	6	76
						100

As pictured in Table–5; completely option was selected by 12 participates. Substantially was chosen by 10 attendance. Partially was selected by one. None was selected by 4. Completely was signed by 21 vice-principals. Substantially was selected by 18 of them. Partially was chosen by 8 attendance. None was chosen by 2. 81% of the principals and 79% of vice principals have achieved their expectations on this issue in “desired” manner.

CONCLUSIONS

1. 66% of principals and 67% of vice-principals met the expectations in a “desired” manner for the statement “The person performing the role of education leader must integrate the surrounding pressure groups into decision so as to mitigate the reaction against his/her decisions”.

2. 81% of principals and 85% of vice principals met the expectations in a “desired” manner for the statement “If an education leader resists against the reforms persistently the main reason underneath may be his/her own ignorance”.

3. 81% of principals and 73% of vice principals met the expectations in a “desired” manner for the statement “The prerequisite of the profit to take in integrating members within decision is the high readiness level of members”.

4. 85% of principals and 77% of vice principals met the expectations in a “desired” manner for the statement “It is no problem at all that despite the extensive knowledge of education leader an expert working on behalf of leader in the organization is equipped with in-depth knowledge”.

5. 81% of principals and 79% of vice principals met the expectations in a “desired” manner for the statement “Being a leader and staying as a leader are two wholly separate phenomena”.

SUGGESTIONS

1. The person performing the role of education leader must be trained about the fact that in order to mitigate social and personal reactions against the decisions s/he takes that person is expected to leave the doors open for decision taking participation process.

2. The person performing the role of education leader must be trained not to resist against reforms and that resistance against reforms would be viewed as an indication of his/her lack of confidence.

3. Particular care should be paid to keep high the readiness level of people who shall follow the decisions of education leader.

4. It should be explained more clearly that if the experts that are employed in the organization directed by education leader posses in-depth knowledge this is not a loss but more than an advantage for the organization.

5. It should be underlined that if the person in the position of education leader fails to fulfill his/her responsibilities it shall be hard to secure his/her position longer, and even if s/he manages to stay, there will no longer be much gain.

KAYNAKÇA

- Aydın, M. (1991). Educational Administration. Hatipođlu Press, Ankara.
- Başaran, İ.E. (1993). Turkish Education System. Gül Press, Ankara.
- Kaya, Y. K. (1993). Educational Administration, Bilim Press. Extended Fifth Press, Ankara.
- Şen, S. (1981). Corporation Management, Ankara.
- Tortop, N. (1993). Administrative Science, Yargı Press, Ankara.
- Yildirim, S. (2017). Raising Historical Consciousness in the Novel “The Giver”, a Dystopic Work According to Social Studies Teacher Candidates”, Journal of Education and Learning; Vol. 6, No. 3; pp.129-150. ISSN 1927-5250 E-ISSN 1927-5269. Published by Canadian Center of Science and Education.
- Yildirim, S.(2015). General View at Prehistoric Era Studies During The First Years of Turkish Republic (1920-1938).Original title: Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Eskiçađ Tarih Araştırmalarına Genel Bir Bakış (1920-1938). Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/5 Spring 2015, p. 357-396.
- Yildirim, S.& Hasılođlu, M.A. (2018). Analysis of Scientific Research Related Anxiety Levels of Undergraduate Students'. Universal Journal of Educational Research 6 (2):pp. 313-316.